

**Petényi Salamon János (1799–1855)
zoológus, akadémikus, a hazai madártani
és őslénytani kutatások megalapozója
írásaiból**

Herman Ottó bevezető tanulmányával

Összeállította: Mészáros Ferenc

Sajtó alá rendezte: Gazda István

**Megjelent a Magyar Természettudományi Múzeum és
a Magyar Tudománytörténeti Intézet közös kiadásában,
a Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 22. köteteként**

Budapest, 2000

Tartalom

Előszó (*Mészáros Ferenc*)

Herman Ottó: Petényi Salamon János a magyar tudományos madártan megalapítója

Bevezetés
A magyarországi madártan történetének előzményei
Petényi élete
Madártani kutatásai
Irodalmi hagyatéka

Petényi Salamon János írásaiból

A TUDOMÁNYOS PÁLYÁRA HIVATOTT EVANGÉLIKUS LELKÉSZ

Beszéde a cinkotai ev. egyháztól való elbúcsúzása alkalmából. Búcsúbeszéd

A MAGYARORSZÁGI TUDOMÁNYOS MADÁRTAN MEGALAPÍTÓJA ÉS MŰVELŐJE

Értekezés a madártan születése, serdülése és növekedése felől Magyarországon

Beszterczebánya, a magyarhoni madártan bölcsője.

„Beszterczebánya bölcsője a magyarhoni madár-tannak!”

Rövid útmutatás a madártojás-gyűjtés czélszerűségére

A HAZAI GERINCES FAUNA ÉRTŐ KUTATÓJA

Pár szó az emlősökről általában és a magyarhoniakról különösen

A fogas vakony.

Természetrajzi tekintetben Petényi Salamontól. Élettani tekintetben Glós Sámuelről

AZ ÁLLATVÉDELEM APOSTOLA

Az állatkínzás elleni értekezés rövid vázlata

A MUZEOLÓGUS

A gyűjtőkről és gyűjteményekről

MADÁRTANI TÖREDÉK HÁTRAHAGYOTT ÍRÁSAIBÓL

Gen. Oriolus L.

Előszó¹

Petényi Salamon János 1799. július 30-án született a Losonchoz közeli Ábelfalván (ma: Abelová, Szlovákia), a falu evangélikus lelkészének hetedik gyermekeként.

Kora gyermekkorától kezdve érdeklődött az állatok, különösen a madarak iránt. Ismeretei e téren már ebben az időben meglepően mélyrehatóak voltak. Alsó fokú iskolai tanulmányait Losoncon, Besztercebányán és Selmecbányán végezte. Besztercebányán a diákok között gyakori volt a madártojásgyűjtés. Petényi, barátaival együtt – többek között a Kubinyi testvérekkel: Ferencel, első életrajzának írójával és Ágostonnal, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatójával – szintén buzgó tojásgyűjtő volt. Már akkor feltűnt a fiatal Petényi egész életét végigkísítő gondolkodásmódja; a tojásgyűjtésben is nem a sokat, hanem a sokfélét kereste. A selmecbányai gimnáziumba már jelentős tojásgyűjteményt vitt magával. Itt tovább bővítette ismereteit a madarak és életmódjuk folyamatos megfigyelésével.

Selmecbányáról Pozsonyba került, hogy az úgynevezett bölcsészeti tanfolyamot végezze. Apja tanácsára evangélikus lelkésznek készült. Alig 19 éves korában meghívták szülőfalujába a lelkészi teendők ellátására. A meghívást nem fogadta el, mert szeretett volna tovább tanulni. Teológiai tanulmányait Bécsben végezte, de szívesen látogatta a császárváros természettudományi gyűjteményeit. Itt tanulta ki a madártömés művészetét, megismerkedett, és egy életre szóló barátságot kötött kora egyik legkiválóbb ornithologusával, Schlegellel.

1824-ben utazást tett Bécstől Pancsováig, a madárvilágot tanulmányozta. A következő évet részben Bécsben, részben Pozsonyban töltötte. Időközben tanárnak, lelkésznek hívták Besztercebányára, Losoncra, Nagyszombatra, amit nem fogadott el.

Petényi helyzete egyre szorongatóbbá vált. Régi iskolatársa, Kubinyi Ágoston meghívását elfogadva Videfalvára ment, ahol egy madárgyűjtemény alapjait teremtette meg. Ugyancsak

¹ A szerző által az előszóhoz felhasznált irodalom:

Petényi S. János hátrahagyott munkái. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia. Szerk.: Kubinyi Ferenc. Pest, 1864. p. 33.

Herman Ottó: Petényi élete. In: Petényi J. S. a magyar tudományos madártan megalapítója 1779–1855. Életrajz. Bp., 1891. pp. 17–43.

Csiki Ernő: Megemlékezés Petényi Salamon Jánosról. = Kócsag, 1931. pp. 1–5.

Tasnádi-Kubacska András: Petényi Salamon János. = Búvár, 1942. pp. 305–307.

Keve András: Petényi Salamon János, a magyar ornithológia úttörője. = Élővilág, 1961. 2. sz. pp. 44–46.

Keve András: Adatok a magyar madártan történetéből 1300–1944-ig. = Aquila, 1994. pp. 9–40.

Géczy Barnabás: A magyarországi őslénytan története. Bp., 1995. 66 p. + 4 t.

Kálmán Gyula: 140 éve hunyt el Petényi Salamon János. = Süni és a Természet, 1995. 10. sz. pp. 18–19.

Mészáros Ferenc: Petényi Salamon János (1799–1855). = Magyar Múzeumok, 1999.

volt iskolatársa, Földváry Miklós hathatós támogatásával választotta meg Cinkota község lelkészül 1826-ban. Cinkotai működése idején változatlanul folytatta madártani megfigyeléseit, hosszabb-rövidebb utazásokat tett (Peszér, Békéscsaba, Temesvár, Szarvas, Apaj, Rákoskeresztúr). 1832-ben előadást tartott a német orvosok és természetvizsgálók gyűlésén Bécsben.

1833-ban döntő fordulat következett be Petényi életében. Lemondott cinkotai állásáról és Pestre költözött. Döntésének indítékait életrajzírói sokféleképpen magyarázzák. A valódi okot – nagy valószínűséggel – a cinkotai evangélikus gyülekezettől való elbúcsúzása alkalmából megírt beszédéből ismerhetjük meg. Az eredetileg szlovák nyelven írott beszéd magyar nyelvű szövegét Schenk Jakab adta közre, néhai Linder Károly békéscsabai evangélikus lelkész nagyszerű fordításában. E műremek „...amely klasszikus összeegyeztetése a természetvizsgálói és lelkészi hivatásnak, de egyben gyönyörű apotheozisa a természetnek és a természetvizsgálói hivatásnak...” – írta Schenk Jakab.

1843-ban meghalt Jány Pál, a Nemzeti Múzeum „állattani felügyelője”, helyére – Frivaldszky Imre entomológus mellé – Petényit nevezték ki segéderőnek. Állását december 4-én el is foglalta és 1855. október 5-én bekövetkezett haláláig a múzeum munkatársa maradt. 1850 februárjában megkapta a „tiszteletbeli ör”-i címet. Múzeumi kinevezésekor 365 példányból álló madárgyűjteményét és emlőspreparátumait munkahelyének ajándékozta. Abban az időszakban a madártani irodalomból két dolog hiányzott: a madarak életének rendszeres, szakszerű ismertetése és a magyar nyelvű összefoglaló munka, mivel az addig készült tanulmányokat latin, vagy német nyelven írták.

A múzeumban Petényi hihetetlen lendülettel és elszántsággal látott hozzá a tudományos munkához. A történelmi Magyarország madárvilágát tervezte felkutatni, és magyar monográfiában megírni.

Rengeteget utazott, 1835-ben kétszer bejárta a Bánságot, többek között az európai hírű ornithologussal, Naumannal. A Fertő madár- és halfaunáját Heckel társaságában tanulmányozta. Később felfedezett egy új hal alfajt (*Barbus meridionalis petényii*, Heckel), amit róla neveztek el. 1840-ben felkereste a Balatont, ahol a térség madarait és a tó halait vizsgálta, 1844-ben pedig bejárta Erdélyt is.

Madártani kutatásainak eredményeiről 1843-ban Besztercebányán a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók harmadik vándorgyűlésén 'Értekezés a madártan születése, serdülése és növekedése felől Magyarországon' címmel számolt be.

Madártani kutatásai mellett más hazai gerinces állatcsoportok (elsősorban halak és emlősök) tudományos feldolgozásával is foglalkozott.

Élete utolsó évtizedében állattani kutatásainak eredményei és korát megelőző fejlődéstani – származástani gondolkodásmódja vezette az őslénytani kutatások területére. 1847-ben Kubinyi Ferenc társaságában a beremendi Szőlőhegy karszthasadékaiban végzett ásatásokat. A leletmentés eredményeit 1851-ben ismertette a Magyarhoni Földtani Társaság szakülésén.

Petényi ezen munkájával kezdődött meg a magyarországi gerinces ősmaradványok tudományos feldolgozása. Őslénytani szempontból fordulópontnak tekinthető az 1850-es esztendő, amikor Petényi kiállította a Magyar Nemzeti Múzeum „ős-gerinzsek gyűjteményében” a „saját nevök alatt” a beremendi faunát. Ez volt az első hazai, a kor színvonalát meghaladó fauna-feldolgozás.

Kovács Jánossal 1854 júniusában a Bihar-hegység Sebes- és Fekete-Körös közötti területének barlangjait keresték fel és számos, a denevérekre vonatkozó megfigyeléseket tettek.

A rendkívül szerteágazó tudományos munkát végző Petényi egyúttal kiváló muzeológus is volt. Hitvallását a muzeológusi munkáról és feladatokról a mai napig érvényes módon a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847-ben, Sopronban tartott VIII. nagygyűlésén mondta el. Előadásának címe: 'A gyűjtőkről és a gyűjteményekről' (nyomtatásban 1863-ban jelent meg).

Életútját ismerve nem csodálkozhatunk, hogy felemelte szavát az állatok védelme, az állatkínzások ellen. 1845-ben Kolozsvárott jelent meg „állatkínzás elleni értekezésének rövid vázlata”.

Munkásságának megbecsüléseként több külföldi és hazai tudományos társaság választotta tagjai sorába, sőt 1846-tól az Akadémia levelező tagja is lett.

Petényi szakirodalmi működése életében nem volt kiterjedt, tíz madártani és négy emlőstani tanulmánya jelent meg. Elsősorban korai halála akadályozta, hogy élete főművét, madártani jegyzeteit magyar nyelven kiadja. Közvetlen kortársai nem ismerték fel tudományos munkásságának igazi jelentőségét. Gazdag jegyzetanyagát, kézirateit a Magyar Tudós Társaságra (Magyar Tudományos Akadémia) hagyta. Az Akadémia egyhangúlag el is határozta a hátrahagyott kéziratok kiadását. Petényi halála után kilenc évre, 1864-ben jelent meg az első füzet, amely őslénytani jegyzeteit foglalta magában. Sajnos, hagyatékának legnagyobb része a későbbiekben elkallódott, elpusztult.

Herman Ottó 1891-ben, a Budapesten tartott nemzetközi madártani kongresszus alkalmából készített emlékkönyvben a legnagyobb elismeréssel méltatta Petényit és megindította madártani kézirat-töredékeinek felkutatását és kiadását. A feladattal Csörgey

Tituszt bízta meg. A 'Madártani töredékek Petényi J. Salamon irataiból' 1904-ben jelent meg.

Hátrahagyott őslénytani iratait Kubinyi Ferenc, emlőstani jegyzeteit Herman és Chyzer dolgozták fel.

Petényi Salamon János rendkívüli képességekkel megáldott, igaz ember volt. Viszonylag rövid életének minden mozzanatával hitet tett a természet „roppant” sokfélesége, sokszínűsége iránti alázatáról, ugyanakkor állandóan szorgalmazta a természet titkainak megismerését és soha nem szűnt meg Isten igéjének hirdetője lenni. Muzeológusi munkássága mellett méltán tartják a hazai tudományos madártan és a korszerű szemléletű őslénytani megalapítójának.

A jelen kötetet születése 200. évfordulója tiszteletére állítottuk össze. A mű a Magyar Millennium időszakában megjelenő tudománytörténeti emlékkönyvek értékes darabja, amelyet tisztelettel átnyújtunk a múlt kiemelkedő magyar tudósai életműve iránt érdeklődőknek, s mindazoknak, akik szívükön viselik a magyar madártan, a természetvédelem – s ezen belül az állatvédelem –, az őslénytani és a muzeológia ügyét. A Petényi János Salamonról összeállított kötet nemcsak az ő, hanem életműve feldolgozói előtt is tisztelegni kívánunk, hiszen Herman Ottó, Kubinyi Ferenc, Chyzer Kornél, Csörgey Titusz, Glós Sámuel és mások gyűjtőmunkája nélkül jóval szegényesebb lenne a Petényiről kialakított képünk. Talán a jövőben még felbukkannak lappangó kéziratainak további lapjai is, s velük tovább gazdagodhatunk e csodálatos életmű megismerése terén.

Ez az emlékkötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Millenniumi Titkársága támogatásával, a Magyar Természettudományi Múzeum és a Magyar Tudománytörténeti Intézet kutatóinak közös munkálkodása eredményeként jött létre.

Mészáros Ferenc

Magyar Természettudományi Múzeum

Herman Ottó

**Petényi Salamon János
a magyar tudományos madártan
megalapítója**

Budapest

1891–1904

Bevezetés²

A dolog természetében rejlik, hogy úttörő kutatók működésének – úgy a mi Petényinkének is – hatását kellőleg csak akkor méltathatjuk, ha az illető tudományág történetét s a reá ható lényeges viszonyokat és körülményeket kellően tekintetbe vesszük. Magyarországnak folytonosan exponált helyzete, csaknem a legújabb időkig korlátolt állami élete, fajunk nyelvének teljesen elszigetelt, különálló volta Közép-Európában, a hosszan tartó latinizmus a közéletben, mint kulturális téren is, végre a valódi polgári elemnek csaknem teljes hiánya, mely csak 1848-ban indult fejlődésnek: mindez együttesen okozta, hogy – főképp tudományos – törekvéseink egészen a legújabb korig csak gyöngén lüktethettek, hozzá még idegen szellemtől áthatottak voltak; ennél fogva tehát a nemzet összességére azzal a termékenyítő hatással sem lehettek, amely nélkül igazi és főképpen nemzeti szellemi élet s így valódi előrehaladás nem is képzelhető.

Török uralom és más nyomás, az uralkodó hatalom részéről többszörösen megújított s a rendszeres elkorcsosításra irányuló kísérletek megtették a többit. Az előrehaladott nyugat szemében Magyarország – részben az előadott okoknál fogva s csaknem mostanig – valóságos „terra incognita” maradt.

És mindezek dacára mégis akadtak a természettudományoknak Magyarországon is szerény apostolai, kik az akkor még jobbágyságban nyögő néphez is a maga nyelvén szólni megkísértették, szellemét művelni s vele többek között a madárvilág jelenségeit is megismertetni buzgón törekedtek. Természetes, hogy mindezt csak a legszűkebb határok között és az élő megfigyelés teljes híjával tehették.

A magyar ornithologia története vázlatosan a következőkben foglalható össze.

² A fejezet forrása: Herman Ottó: Petényi J. S. a magyar tudományos madártan megalapítója. 1799–1855. Életkép. Bp., 1891. pp. 7–43.

A magyarországi madártan történetének előzményei

Számba nem véve Magyar Lászlót – Ladislaus Ungarust –, aki állítólag Nagy Lajos királyunk korában latin nyelven a solymászatról írt,³ az az Encyclopaedia, amelyet Apáczai Csere János magyar nyelven szerkesztett s 1655-ben Utrechtben adott ki,⁴ csak egy évszázaddal újabb keletű, mint pl. a Conrad Gessner-féle (1516–1565) híres német természetrajz.⁵

Azonban amit Csere János könyvében az állatvilágról ír, az nem saját kutatásain vagy szemlélődésén alapszik, hanem a későbbi Franzius-féle, latinul írogató irányhoz tartozik, mely 1612-ben veszi eredetét. Csere János ilyen forrásból fordított, mégpedig jól-rosszul.

Szól pedig a sasról, az ölyvről, a kányáról, a hattyúról és a griffről, a gólyáról, daruról, főnixről és pelikánról, a struccról, hollóról, dögészkeselyűről, a páváról, galambról, gerléről, a húrosmadárról, kakasról, kappanról, pulykáról, tyúkról, vadgalambról, kacsáról, libáról, fogolyról, fácánról, fűrjéről, csókáról, kakukkról, jégmadárról, fecskéről, bagolyról, paradicsommadárról, a pacsirtáról és a verébről. A leírásban a kor szelleméhez mérten a csodaszerűt a babonával vegyíti, nem jobban, de nem is rosszabbul, mint amaz időkben a nyugatiak is tették.

Ugyanabban az évszázadban s annak közel a vége felé, a tiszteletre méltó kálvinista pap, Miskolczi Gáspár uram következett, ki 1690-ben a Franzius Farkas-féle 'Historia Animalium Sacra' művét 'Egy jeles vadkert stb.' cím alatt teljesen lefordította⁶ és egyúttal az önállóságnak és erudíciónak sok jelét adta; nyelvészeti tekintetben pedig a nem csekély feladatot derekasan oldotta meg. A könyv 1702-ben jelent meg, a második kiadás 1769-ben.

A leírások hemzsegek az erkölcsi és bibliai képektől. Bizonyos ragadozó madarak jellemzését az előkelőkre, sőt még az uralkodókra is, mégpedig érthetően vonatkoztatja. Az állatok természeti tulajdonságait illetőleg Gessner hatása érzik meg rajta, kire gyakran hivatkozik is; a moralizáló hajlam azonban mindenütt fölülkerekedik s a mi derék Miskolczinknál azonkívül nem egy helyen azzal is találkozunk, hogy saját nemzetének súlyos

³ Magyar László [Ungarus, Ladislaus]: Die Kunst der Jagd und Falknerei. = [Schedius] Literarischer Anzeiger, 1799. p. 1–65.

⁴ Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Ultrajecti, 1653. [1655-ben került ki sajtó alól, de címlapján megtartották az 1653-as évszámot.]

⁵ Gessner, C.: Bibliotheca universalis, seu catalogus omnium scriptorum in tribus linguis graeca, latina et hebraica, exstantium. 1–3 köt. Zürich, 1545–55.

⁶ Franzius, Farkas [Wolfgang Frantze]: Egy jeles vadkert, avagy az oktalan állatoknak, úgymint (1.) a négy lábúaknak, (2.) a madaraknak, (3.) az halaknak, (4.) a tsúszó-mászó állatoknak, (5.) a bogaraknak, öt könyvekbe foglaltatott tellyes historiája. Melly elsőben F. F. által deák nyelvben irattatott, és sok izben ki-nyomattatott. Az után a boldog emlékezetű Miskolczi Gáspár által, magyar nyelvre fordittatott: Mostan pedig a Magyar Nemzet kedvéért, mint ollyan hasznos Munka, közönséges haszonra Világra bocsáttatott. H. n., 1767. 8, 731 p. (Az első magyar kiadás Lőcsén jelent meg 1702-ben.)

helyzetét megvilágítja.

Erre – 1727-ben – az első tudományos latin forrásmunka következett: Marsigli kiadja a 'Danubius-Pannonico-Mysicus' művét,⁷ melynek ötödik kötete, az 'Aves aquaticae circa Danubium et Tibiscum viventes', a vízi madarakat tárgyalja, mégpedig – újabb, divatos szólaszerint – „írásban és képben”.

Ez a vitéz katona finom megfigyelő volt s a kettős nomenklaturát már sokszorosan alkalmazta; rajzban pedig öreg és fióka madarak képét, sőt némelyeknek tojását és fészket is bemutatta. Ötvenkilenc fajt ismertetett, mégpedig gázló- és úszómadarakból, ezek közül tizenötnek fészket és tojásait rajzban is adja.

Következik Kramer, ki 1735-ben már biológiai részeket is tárgyalt;⁸ többek között írja, hogy Tatán olyan tyúkok mutatkoztak, amelyek csupán hárttyával borított tojásokat tojnak, azokat mindamellet mégis kiköltik.

Tizenöt évvel később (1749) Schmidthauer András a solymászatról írt⁹ ily cím alatt: 'De institutione ac venatu Falconum'.

Ezután jön a Pápáról való Csernák László, aki 1773-ban Groningenben a következő munkát írta és adta ki:¹⁰ 'Dissertatio inauguralis medica de respiratione volucrum', amelyben már pneumatikus csontok létezésére is rámutat.

Végül 1777-ben Benkő József, az erdélyi kálvinista pap, adja ki 'Transsylvania' című könyvét,¹¹ melyben a gerincesek – köztük a madarak is – már Linné rendszere nyomán tárgyaltnak.

Chernel István a Természettudományi Közlönyben megjelent, s az ornithologia történetét Magyarországon tárgyaló vázlatában¹² megjegyzi, hogy a Királyhágón túli, régebben Erdélynek nevezett országrészben, az ornithológiát mindig tudományosabban művelték, mint

⁷ Marsigli, Luigi Ferdinando di: Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomo digestus. Hagae, 1726. (Újabb kiadása 1741, 1744.) Az első kiadás nyomtatása valószínűleg 1727-ben fejeződött be, erre utal Herman Ottó évszáma (– a szerk. megj.).

⁸ Kramer, J.: De Camelo-Struthionibus Viennae ova ponentibus, et eadem excludentibus, et de gallinis Dotensibus, Tata, in Hungaria ova sola membrana pellucida tecta parientibus, et incubitu suo feliciter excludentibus. = Commerc. Litter. Noricum, 1733.

⁹ Schmidthauer, A.: De institutione ac venatu falconum. Nagyszombat, 1749. 40 p.

¹⁰ Csernák, L.: Dissertatio inauguralis medica de respiratione volucrum. Groningen, 1773. 20 p.

¹¹ Benkő, J.: Transsylvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus. [Erdély, avagy Erdély nagyfejedelemsége, amelyet hajdan Dacia Mediterraneának neveztek.] 1–2. köt. Vindobonae, 1778. (A 3. köt. részleges nyomata 1790-ben készült el.) Ennek folytatásaként írta meg a Transsilvanica specialis c. művét, amelyet Szabó György fordításában, 1999-ben, két kötetben adott közre a Kriterion Könyvkiadó.

¹² Chernel István: A honi madártan története. I. A madártan fejlődése a XVIII. század végéig. = Természettudományi Közlöny, 1887. pp. 374–377.; A honi madártan története. II. E század elejétől a Kir. M. Természettudományi Társulat megalapításáig. = Uo. pp. 456–460.; A honi madártan története. III. A madártan kifejlődése a Természettudományi Társulat alapításától napjainkig. = Uo., 1888. pp. 55–56.

magában az anya-, vagyis Magyarországon. Ennek oka bizonyosan arra vezethető vissza, hogy Benkő műve rendszeres alapokon nyugodott s a szerző megérdemelt nagy befolyásnak örvendett.

Három évvel később – 1780 – jelent meg a Királyhágón innen Molnár Ker. Jánosnak 'Physiologicon complexum Historiae Naturalis animalium',¹³ magyar, német és francia nomenklatúrával és versekben; három évvel később ismét Linné rendszerét fejtegeti, úgyszintén a Pliniusét is.

Ezenközben két kisebb munka látott napvilágot: Rassinai Huszthy Zachariásé: 'Der ungarische Trappe'¹⁴ és 1783-ban Pillertől: 'Iter per Poseganam etc.',¹⁵ amelyben néhány madár – Numenius és Ardea comata – képe is látható.

Piller Mátyás új korszakot nyitott meg, melynek első alapköve gyanánt a magyar egyetem szervezését tekinthetjük, amelyben Piller, miután magával az egyetemmel Nagyszombatból Budára költözött, mint a természetrajz első tanára működött.

A természetrajznak az alsóbb iskolákba való bevonulása 1790-ben következett be, mégpedig Mária Terézia reformjának értelmében, mely szerint határozatba ment, hogy az első osztályban az állatország, a második osztályban a növényország, a harmadik osztályban végül az ásványország taníttassék. Az első latin iskolai természetrajz, amelyben az állatok – köztük a madarak is – Linné szerint tárgyalatnak, Pillertől való.

Az ornithologia további fejlődése nálunk is, bár rövid, de mégis észrevehető szünetet tartott, mégpedig ama nagy fordulóig, amidőn az emberiség történetének egyik legnagyobb eseménye, a francia forradalom, az egész világrészt megrázkódtatta s a jogegyenlőség és a nemzeti öntudat szunnyadó csíráit széles körben életre keltette. Magyarország nem volt eléggé elszigetelve, hogy a rázkódást meg ne érezze. Neki is megvolt a maga összeesküvése, mégpedig a szerencsétlen Martinovics apát személyében, kinek feje – társaiéval együtt – 1795-ben hóhér kezétől hullott a porba.

Az ingás, amely a nagy fontosságú átmeneti időszakokat mindenha jellemzi, nálunk is jelentkezett s érezhetővé vált a természettudományok mezején s így az ornithologia terén is.

Grossinger János a Linné előtti korszaknak utóhangjaképpen – noha bevégzetlen, de azért nagy terjedelmű – latin munkájával lép föl. Címe 'Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta', amelyből 1793-tól 1797-ig öt kötet jelent meg.¹⁶ A

¹³ Molnár, K. J.: Physiologicon complexum historiae naturalis regna. Budae, 1780. 78 p.

¹⁴ Huszthy, Z.: Der ungarische Trappe. = Ungrisches Magazin, 1782. pp. 466–474.

¹⁵ Piller, M. – Mitterpacher, L.: Iter per Poseganam Slavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno 1782. susceptum. Budae, 1783. 147 p., 16 t.

¹⁶ Grossinger, J.: Universa historia physica regni Hungariae secundum tria naturae digesta. 1–5. köt. Posonii et Comaromii, 1793–97.

második kötet – közel ötszáz oldal – az 'Ornithologia, sive historia avium Hungariae' címet viseli. Grossinger ismerte ugyan Linnét, mindamellett a régi rendszerhez maradt hű. Az éles eszű jezsuita azonban igen sok és nagy értékű megfigyelést nyújt. Terjedelmes, mégpedig magyar, német és szláv nyelvű gyűjtése a népies elnevezéseknek, éppen bámulatra méltó.

Ezzel szemben Kralovánszky András a 'Naturalis Historiae Compendium' című munkában, mely 1795-ben jelent meg,¹⁷ egészen Linné rendszere nyomán dolgozott. Ez igen jóra való könyv, mely szintén magyar–német és szláv nomenklatúrával van ellátva.

Ennek az átmeneti időszaknak speciális, Linné rendszerére alapított ornithologiai munkája Schönbauer József ily című s latin nyelvű értekezése: 'Conspectus Ornithologiae Hungarica' (1795).¹⁸

Ez hat családban ötvenegy nemet, kétszázhetven fajjal sorol fel, amelyeknek német neveit is felsorolja. Úgy látszik, hogy Schönbauer Grossinger munkáját – melynek a madarakat tárgyaló második kötete már 1793-ban jelent meg – nem ismerte, mert különben minden bizonnyal a magyar neveket is felvette volna.

És ugyanabban az esztendőben – 1795 – jelent meg, mint úgyszólván első szimptomája a magyar tudományos szellem ébredésének, az első magyar természetrajzi tankönyv is e címen:¹⁹ 'A természet históriája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világa stb. legelőször magyar nyelven adatik. Pozsonyban, 1795.' A szerző neve Gáti István, kálvinista pap fia, ő maga szintén pap, ki külföldi tanintézeteket is látogatott. Linnének nem feltétlen követője, hajlamai szerint azonban főképpen zoológus, mindennekfölött pedig az ornithologiai rész az, amely a Linné metódusának leginkább felel meg. A szerző természetfilozófiai szemlélődése világosan jelentkezik s ő egész az antropológiáig emelkedve föl, Dávid király főséges szavaival végzi, ezekkel: „Quam magnifica sunt opera tua Domine!”

A felfogás józan, tipikusan magyaros; a könyv nyelvezete nem kevésbé az.

Még e mű megjelenése előtt – 1791 – egészen új szimptóma jelentkezett: Aranka György hallatlan erőfeszítéssel azon van, hogy egy magyar tudományos – egyelőre csak nyelvészeti – társaság alapítására engedelmet nyerjen; mind hiába! Az uralkodó hatalom ellenzi!

Ám a szellem érintve volt, azt többé elaltatni nem lehetett. Egy hosszú, hullámozó harc vette kezdetét, melynek jelszava a nemzet szellemi emancipációja volt, amelyben a nemzet sokszor

¹⁷ Kralovánszky, A.: Naturalis Historiae Compendium. Leutschoviae, 1795. 8, 316 p.

¹⁸ Schönbauer, J.: Cospectus ornithologie Hungariae, sive enumeratio avium quas in regno Hungariae observavit et secundum systema Linnaei digessit. Budae, 1795. 30 p.

¹⁹ Gáti István: A természet históriája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető béllyegekkel, természetekkel, hazájokkal, rendbeszedve és a gyenge elmékhez alkalmaztatva, mind egygyütt magyar nyelven botsátja-ki. Pozsony, 1795. 309 p. (2. kiad. Pozsony, 1798. 300 p.)

visszanyomatva, mégis győzhetetlen maradt. E harc egész a legújabb időkig meg-megújult.

A mozgalom nyomán virág fakadt, majd gyümölcs érte korát. Zay, az orvos, emez ébredés kezdetén egy nyelvileg kitűnő, tárgyilag figyelemreméltó ásványtant ír;²⁰ 1801-ben egy másik orvostól, Földi Jánostól, a magyar természetrajznak első „csomója” gyanánt az állattan lát napvilágot; címe: 'Természeti Historia a Linné systemája szerint, első csomó: az állatok országa.'²¹ Földi tekintettel van Blumenbach 'Handbuch der Naturgeschichte' művére²² is s a bevezetésből világosan kisugárzik, hogy mindenekelőtt hazája tudományos szellemének emelésére törekedett. Hat évvel később jelent meg az első magyar növénytan, Linné rendszerére alapítva, mégpedig egy kálvinista paptól, Diószegi Sámueltól és egy főhadnagytól, Fazekas Mihálytól.²³ Mindkettő Debrecenben lakott s a nemzeti iránynak hódolt. Ezek a szerzők éppúgy mint Zay és Földi, ornithologok. A népies elnevezéseket és egyéb nyelvi elemeket a nép ajkáról gyűjtögetik, hogy minél szélesebb körben érthetőleg, felvilágosítólag hathassanak.

Erre az időre – 1802 – esik Széchenyi Ferenc grófnak – a nagy reformátor, Széchenyi István atyjának – első rendű hazafias cselekedete: a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása.

A Nemzeti Múzeum eredetileg csak könyvtár volt; a könyveken kívül azonban akadtak ásványok és régiségek is. Ezekből az inkább véletlen járulékokból nőtték ki magukat az idők során az intézet osztályai, ezek között az ornithologiai gyűjtemény is, amely mindamellett még csak 1814-ben keletkezett, s melynek első preparátora Jány Pál szerzetes volt, akinek preparátumaiból egyes darabok mai napig megőriztettek.

Az 1802. évbe esik még Markovics Nep. János fölvató doktori értekezése is,²⁴ melynek címe: 'Hypomnemata de migratione avium', anélkül azonban, hogy a tárgyat természethistóriailag bár csak meg is közelítené.

Ellenben Schönbauer Vince sokkal komolyabban fogott neki, amidőn 1806-ban széles alapokra fektetett munkájának első füzetét ez alatt a cím alatt adta ki: 'Icones et descriptiones partim rariorum partim venustissimum avium Hungariae',²⁵ mely nyolc fajnak leírását és képét foglalja magában.

²⁰ Zay Sámuel: Magyar mineralogia, avagy az ásványokról való tudomány, melly a természet első világának eddig esmértes mindenféle szüleményeit magyar nyelven terjeszti előnkbe. Komárom, 1791. 349 p.

²¹ Földi János: Természeti história. A Linné systemája szerént. 1. tsomó. Az állatok országa. Pozsony, 1801. 428 p., 14 t. (Több nem jelent meg. – *a szerk. megj.*)

²² Blumenbach, Johann Friedrich: Handbuch der Naturgeschichte. 1–2. köt. Göttingen, 1779–1780.

²³ Diószegi Sámuel–Fazekas Mihály: Magyar füvészkönyv, melly a két magyar hazában található növényeknek megismertethetésére vezet, a Linné alkotmánya szerént. Debreczen, 1807. 608 p.

²⁴ Markovics N. J.: Hypomnemata de migratione avium. Pestini, 1802. 33 p.

²⁵ Schönbauer, V.: Icones et descriptiones partim rariorum, partim vetustissimarum avium Hungariae, quas delineavit, depinxit et descripsit ... Fasc. 1. Pesthini, 1806.

A mű folytatása azonban elmaradt.

Később – 1809-ben – akadunk a sárospataki református kollégium magyar természetrajzára, melynek első részét, az állattant, Emődy István írta;²⁶ ebben a madarak Linné nyomán sorakoznak ugyan, a részletes tárgyalásban azonban inkább a hasznosság vagy kártékonyág szempontja az uralkodó, sőt rendszerező elv is.

Végül 1812-ben jelenik meg Leonhard Józseftől, aki előbb szászvárosi tanár, később pedig pap volt, a következő munka:²⁷ 'Systematica mammalium ac avium transsylvanicarum enumeratio... Cibinii', Benkő után a második, teljesebb, úgy Linnére, valamint Blumenbachra is támaszkodó leírás, természetesen az erdélyi részek ornisát is fölkarolva. Ugyanezen szerzőtől jelent meg hat évvel később a 'Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss Siebenbürgens' is,²⁸ melyben a madarak kellőképpen méltatva vannak.

E periódushoz kell még egy igen figyelemreméltó fordítást csatolnunk, amelyben sokszorosan a madarokról, a madárellet jelenségeiről, mint például a költözködésről is szó van. Ez a nevezetes könyv Charles Bonnet-nak, Lamarck és részben Darwin előjáró hírnökének természetfilozófiai szemlélődése. Bonnet, mint tudjuk, fölfedezője a levéltetvek szűzszülésének, művei pedig 'Collection complete des Oeuvres de Ch. Bonnet, Neuchâtel 1781' cím alatt jelentek meg.

Az állatokra és növényekre vonatkozó részt három kötetben Tóth Pál, kis Verőce helység kálvinista papja fordította magyarra s ez a könyv 1818–1819-ben jelent meg.²⁹ E műnél nem annyira a nyelvi feladat derekas megoldását bámuljuk, mint inkább azt a számos, nagyrészt igen szabatos, sok ismeretről és a természet szorgos megfigyeléséről tanúskodó jegyzeteket, melyekkel a fordító, a tudós francia – olykor nagyon is szűkszavú – textusát kíséri és világítja meg.

A jelentékenyebb munkák sorozata – amelyek többé-kevésbé Magyarország ornisával is foglalkoztak s melyeknek szerzői Petényi első irodalmi felléptét megelőzték – itt véget ér. Új korszak veszi kezdetét, amely csak messze időkben éri el betetőzését s melynek mozgalmi Magyarország tudományos szellemére is nagy hatással vannak.

És a nemzet politikai és társadalmi állapotának súlyos volta sem bírt többé elég hatalommal, hogy a szabadabb szellem szikráit eloltsa s még kevésbé, hogy egyszer fölébredt nemzeti kultúrellet fejlődését megakassza.

²⁶ Emődy István: Természethistória. Első rész. Az Állatok Országa. Sárospatak, 1809. 580 p.

²⁷ Leonhard, J.: Systematica mammalium ac avium transsylvanicarum enumeratio. Nagyszeben, 1812. 46 p.

²⁸ Leonhard, J.: Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Nagyszeben, 1818. 398 p.

²⁹ Bonnet Károly [Charles Bonnet]: A természet vizsgálása. Magyar nyelvre fordította s némely hozzá adásokkal megbővítve kiadta Tóth Pál. 1–3. köt. Pest, 1818–19. 416, 495, 405 p.

Az eleven parázsa a hamu alatt lappangva, mind tovább és tovább terjedett; időről időre egyes villanás szakította meg a homályt, ritkábban égnek tört a láng oszlopa is.

A nemzeti kultúra mezején olyan agitátorok támadtak, akik bámulatos dolgokat műveltek.

Így pl. Kazinczy Ferenc, a szépirodalmi agitátor, ki a Martinovics-féle összeesküvésbe keveredve, hosszas fogságot szenvedett, kiszabadulása után a magyar nyelv „szépítésére” adta fejét s ebben az érdeemben akkora levelezést folytatott, hogy azt a maga teljességében összeszedni még máig sem bírtuk.

A jelszó az maradt ugyan, amely az első nemzeti tudományos természetrajz-író, Földi Jánost is lelkesítette: a nemzeti nyelvet diadalra juttatni és kiművelni, a latinizmus jármát lerázni; a megoldás „mikéntje” azonban szakadásra vezetett. Túlbugzgólkodók – köztük elsősorban Kazinczy – azon voltak, hogy a nyelv terén évszázadok mulasztását a legrövidebb idő alatt helyreépíthessék. Ezért aztán természetes fejlesztés helyett mesterséges „szépítéshez” folyamodtak; idegen minták után dolgoztak, anélkül, hogy észrevették volna vagy tekintettel lettek volna arra, hogy törekvésük és a nemzet szelleme között előbb finom repedésnek, majd valóságot örvénynek kell támadnia.

A nyelv terén így valóságos forradalom tört ki. Két tábor keletkezett: egyik az orthológia, a másik a neológia; akár csak a Welfek és a Ghibellinek! A neológok nekiizmosodtak s az uralkodást – mint látni fogjuk – sokáig megtartották. A hatás és visszahatás a szellemi tevékenység összes terén érezhetővé vált, így tehát a természethistóriai törekvésekben is, s a munka előrehaladását érezhetően megnehezítette, mivelhogy a kutatónak, azokon a tárgyi nehézségeken kívül, amelyeket a kutatás terén kellett leküzdenie, még nyelvészeti problémákkal is meggyűlt a baja, amelyeket ki nem kerülhetett, minthogy azok az uralkodó áramlatot alkották.

Hogy ez a körülmény Petényi végcéljára milyen végzetes hatással volt, azt majd alább fogjuk látni.

Most már Petényi életrajzához is foghatnánk, ha e szerény munka elsősorban nem külföldi vendégeinknek volna följánlva, tehát oly férfiaknak, kiknek többsége aligha volt abban a helyzetben, hogy viszonyainkkal tüzetesen foglalkozzék, s kik előtt kétségkívül bizonyos kérdések lebeghetnek, amikre felelettel tartozunk, annyival is inkább, mert a megfejtést – saját hazájuk viszonyaiból kiindulva – az összehasonlítás útján úgymint hiába keresnék.

Egyike a főkérdéseknek bizonyára ez: mi volt a fő oka annak a pangásnak, amely a közművelődés terén, és különösen a tudományokén, ezek között pedig leginkább a természetrajz és az egzakt tudományszakokban keletkezett és oly soká érezhető maradt? Hisz

Magyarország alkotmánya egyike a legrégebbeknek; hisz Apáczai Csere csak egy évszázaddal ifjabb Gessnernél, hiszen az első állattan, ásványtan és növénytan, sőt a Nyulaské igen jóra való vegytan³⁰ is amaz idők szülötte volt, amelyekben maga az előrehaladott nyugat sem igen alkotott különbséget.

A felelet erre igen egyszerű: Magyarország, mint állam, sokáig nem volt öncél, 1848-ig a jobbágyság láncait nyögte; sőt még a jogegyenlőség proklamálása után sem lehetett öncél, mivelhogy a szabadságharcban elbukva, újabb nyomásnak esett áldozatul.

A nemzeti művelődésnek minden főintézménye: a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Természettudományi Társulat és a többi mind, kizárólag hazafias buzgalomból eredtek, mégpedig jórészt az uralkodó hatalom akarata ellenére, az államvagyonból támogatást nem nyerve!

A viszonyok jobbrafordulása legújabb keletű. Állam és társadalom, bár nem teljesen, de mégis bizonyos fokig öncél gyanánt működnek a közművelődés nagy munkáján is. Sokat kell építenünk, még többet alkotnunk, hogy azt a közt, azt az űrt, amelyet a viszonyok kedvezőtlen volta ránk kényszerített, kipótolhassuk.

Petényi az időknek e jobbrafordulását nem érthette meg. Térjünk immár életrajzára.

Petényi élete

A 18. század utolsó esztendejében, mégpedig 1799. június 30-án Petényi Gábornak, a lutheránus papnak és földbirtokosnak, a hivatalársai közt kiváló orientalistának és exegetának egy fia született, ki a keresztségben a János Salamon nevet kapta.

A derék lelkipásztor otthona és hivatala akkoriban Nógrád megye Ábrahám-Lehota helységébe volt, mely csaknem teljesen lutheránus és valamikor tiszta magyar is, Petényi születésekor azonban meglehetősen eltótosodott volt, úgy, hogy Petényi Gábor a pap, isten igéjét tot nyelven hirdette.

A Petényiek régi autochton nemzetsége valószínűleg Alsó-Petényből és Felső-Petényből, egyik ága pedig Pusztá-Petényből veszi eredetét. Az említett helységek elseje arról nevezetes, hogy a legnagyobb magyar törvényismerő, Werbőczy István hamvait fogadta nyugalomra. (...)

³⁰ Nyulas Ferenc: Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen. 1–3. köt. Kolozsvár, 1800. 30, 174; 16, 248; 8, 203 p.

Ábel-Lehota, a mi Petényink szülőhelye, bölcsője volt egyszersmind Mikoviny Sámuelnek is, ki hűséges barátja és munkatársa volt Bél Mátyásnak, a Bécsben nyomtatott 'Notitia Hungariae novae historico-geographica 1735–1742' méltán híres szerzőjének.³¹

Ha még azt is hozzátesszük, hogy a Petényiek, mint talán rokonai a hős Petneháznak – ki Budavára törökjárom alól való fölszabadítása alkalmával nevének halhatatlan dicsőséget szerzett –, e fényes fegyvertény kétszázados évfordulójának ünnepén az utódok sorában szintén részt vettek, úgy mindez bizonyíthatja, hogy a származás földje és sarjadéka egymáshoz méltó volt.

Bár nem oly nagy és élesen szembetűnő mértékben, mint Németországban, hol De Candolle – a nagy botanikus – tanúsága szerint a protestáns papságnak az ismeretek, különösen a természetrajziak fejlesztése körül külön érdemei vannak, de érezhető e viszony Magyarországon is, azzal a különbséggel azonban, hogy a művelődés általános és szakszerű fejlődésében, mégpedig nemzeti szellemben érte, a főérdem az ev. ref. papságot illeti; holott Németországban az ág. ev. felekezet papságáé az első hely s oly föltűnően az, hogy De Candollet a híres vizsgálat megtételére bírta.

A másik különbség az, hogy noha Magyarországon a katolikus vallást államvallásnak, tehát a hataloménak tekintették, mindamellett hierarchikus elemeinek zöme mindig magyarérmű volt, miért is azokhoz a férfiakhoz, kik a kultúrát nemzeti szellemben ápták, számos tudós sorakozik, ki egyszersmind katolikus lelkész is volt.

A vallásoknak magyar népies elnevezése és megkülönböztetése igen érdekes és jellemző: a közönséges ember a kálvinista vallást „magyar vallásnak” nevezi; a lutheránus vallást „szász vallásnak”, minthogy az erdélyi és szepességi szászok ahhoz tartoznak; a görög keleti vallást pedig „oláh vallásnak” mondja.

Az első vallásfelekezethez csaknem kizárólag magyarok, a másodikhoz németek és tótok, a harmadikhoz oláhok tartoznak; a katolikus vallást a nép máig is „uralkodó” vallásnak tekinti.

A tudományoknak protestáns papok által való művelése nálunk sokszorosan más okra is vezethető vissza, mint például Németországban. Az a szikra, amely a tudományok iránt való szeretetet lánggra lobbantotta, gyakran külföldről, az előrehaladott nyugatról származott hozzánk. A szigorú önkormányzattal bíró protestáns hitközségeknek oly stipendiumaik voltak és vannak, amelyeknek elnyerése külföldi egyetemek látogatásához volt és van kötve. A tanítói, avagy lelkészi pálya jelöltjének meg kellett és kell a vándorbotot ragadni, német, holland egyetemeket fölkeresni, s csak amidőn ennek sikerrel megfelelt, volt és van kilátása,

³¹ Bél, M.: Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis I. Tom. I–IV., Partis II. Tom. V. Viennae, 1735–42.

hogy hivatalt és méltóságot nyerhet. Ez a bölcs szokás mindig gyümölcsöt termett. A jelölt erudícióra tett szert, s azonfelül nemzete nagy hátramaradásának tudatára ébredt. Csoda-e, hogyha itthon, hivatalos álláshoz jutva, azon volt, hogy a hátramaradást buzgó törekvéssel enyésztesse; csoda-e, ha – nemzete kisebbségének teljes tudatában – a hatást nem az újabb és régibb fajtájú tudósok exkluzivitásától, hanem már a régi időkben is az általános, főképp pedig a nemzeti alapra fektetett művelődéstől remélte, s így a nemzeti, demokratikus iránynak hódolt meg?

Amint tudjuk, Apáczai Csere János külföldön járta a teológiát, Miskolczi nemkülönben, úgyszintén Gáti és több mások. Katolikus részről Molnár Ker. János említendő, aki már 1783-ban természetrajzi tankönyvecskét írt, amelyben Linné rendszere különösen méltatva volt.

A magyar származású, de tótira utalt orientalista és exegeta, Petényi Gábor is külföldről hozta nagy tudományát. A minden szépet felölelő szellem a hazafiúi érzülettel egyetemben otthonos volt a szegény Ábel-Lehota helység lelkészlakában. Mert a helység szegény volt és maradt máig is, minthogy földje köves és sovány. A magyar statisztika atyja, Fényes Elek úgy jellemzi e tájat, hogy ott a rétek évenként csupán egyszer kaszálhatók.

Tudjuk, hogy Petényi J. Salamon az első oktatást zsenge gyermekkorától fogva atyjától nyerte, hogy az állatok iránt piciny korától kezdve valóságos szeretettel és odaadással viseltetett s ápolásukat egész szenvedéllyel gyakorolta. A ház és udvar minden arra való zugának megvolt a maga állatja. A kis Petényi kedvenceit híven és kitartóan védte, ápolta. Az öreg lelkész pedig fiának e hajlandóságát örömmel istápolta; a pásztorokat, kik madarat, vagy másnemű állatokat vittek neki, megjutalmazta.

A kis Petényi a korabeli gyermekek társaságát kerülte s a gyermekjátékok iránt semmi hajlandóságot sem mutatott.

Látni fogjuk, hogy e korán nyilatkozó hajlamok a jövő életirány csírái voltak. Az alkotás – de a szenvedések csírái is! Az állatkedvelő gyermekből zoológus lett; a korán nyilvánuló madárszeretet ornithológiára vitte; az állatoknak kis jótevője és védelmezője írta meg mint férfi a legelső állatvédelmi értekezést; az egykori kis félrejáró mindvégig nőtlen ember maradt, híve lett a magányosságnak – közönséges halandókkal szemben csaknem a visszautasításig az –, tanítványai és zoológiai levelezői iránt azonban annál ragaszkodóbb, odaadóbb és áldozatkészebb.

A gyermek Petényi később a losonci elemi iskolát látogatta, melyet élte kilencedik évében a besztercebányaival cserélt föl.

Kubinyi Ferenc, Petényi első életleírója³² – s hozzá még régi, fiatalkori barátja is – följegyezte, hogy Petényi besztercebányai útját egy teljesen szelídített mezei nyúl társaságában tette meg. A nyúl mindent evett, még húsféléket is. Ezt az állatot pártfogójának és tanítójának, Koch Frigyesnek ajándékozta.

A felső-magyarországi protestáns tanintézeteknek akkoriban többféle sajátosságaik voltak, amelyeknek keletkezését és fejlődését ma már kimutatni csak nagyon nehezen, vagy éppen nem is lehetne. Ezek a sajátosságok leginkább a tanulók bizonyos szenvedélyeiben, kedvteléseiben nyilatkoztak, mely szenvedélyek azután az adott intézetben úgyszólván öröklődtek, erős hagyományokká váltak. Annyi azonban biztosra kimutatható, hogy ezek a szenvedélyek ritkán keletkeztek az oktatás nyomán, mert hisz pl. a természetrajzi oktatás e század elején a legtöbb tanintézetben vajmi gyarló volt; sőt akadt nem egy oly intézet is, amelyben a tudománynak ez ága teljesen ismeretlen vala. És mindamellett – még a másodsorban jellemzett intézetekben is – a tanulók gyűjtésre adták fejüket; majd csigákkal, majd kövekkel, majd ismét pillékekkel, bogarakkal, végül madártojásokkal bíbelődtek. A besztercebányai tanulók között a tojásgyűjtés járta, s mint nagy szenvedély, a kis Petényit is megragadta, mégpedig oly hatalommal, hogy többé soha el se eressze. Tehát nemcsak hasonlat, ha mondják, hogy Petényi az ornithológiát „ab ovo” – mert csakugyan a tojásokon kezdte.

Petényi itt a Kubinyiakhoz – Ferenchez, későbbi biográfusához, és Ágostonhoz, ki később, mint a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, elöljárója lett – csatlakozott; akkoriban a két Kubinyi buzgó tojásgyűjtő volt. Petényi törekvése azonban rögtön céltudatossá vált, amennyiben ő nem a sokat, hanem a sokfélét kereste, s ebből tanulságot is merített. A vidék összes madárfajainak tojását bírni, a madarakat ismerni, népies elnevezésüket kinyomozni, ez volt mindenek előtt vágya, törekvése. Jegyzeteiből kitűnik, hogy ez a szenvedély egész a vetekedésig fokozódott, hogy Zólyom megye városaiban több rendbeli tojásgyűjtemény keletkezett és versenyzett. Petényi ezek közül tizenegyet sorolt föl.

A selmecbányai iskolába költözve át, már nagyon jelentékeny tojásgyűjteményt vitt magával. Itt tavasz kezdetétől nyár közepéig szorgalmasan rándulgatott ki s végül iskolatársaiból egyesületet alakított, mely neki a gyűjtésben kezére járt. Rövid időn a vidék összes madarászait ismerte, kedvencei tulajdonságait kifaggatta belőlük; de eleven madarak tartására soha sem adta fejét; sőt ezt mindenkor rosszalta is.

³² Petényi S. János hátrahagyott munkái. 1. füz. Szerk.: Kubinyi Ferenc. Pest, 1864. XII, 130 p.

Csak az árva madárfiókák alkották meg nála a kivételt; azok, amelyeknek szülőit a madarászok elfogták: ezeket az istenadtákat fölnevelte, s aztán szabadon bocsátotta. Kutatásai közben az úgynevezett kamarai erdőkben nehézségekre bukkant. A fölügyelő személyzet elébe állt, sőt kiutasította. Ezeken úgy fogott ki, hogy a giesshübeli főerdésznek följánlotta gyermekeinek díjtalan oktatását, de az alatt a föltétel alatt, hogy ő ezért a kamarai erdőkben szabadon gyűjthessen és kutathasson. A főerdész ráállt s az alig tizenöt éves Petényi a gimnáziumtól Giesshübelig vezető hosszú utat oda és vissza mindennap bejárta, azon felül minden valamiképpen alkalmas időt fölhasznált arra, hogy az erdőbe fusson, hol azután a bokrok között bujkálva s a forrásoknál leselkedve a madarak viselkedését szorgosan figyelte.

Így szerezte meg a tojásoknak, a madaraknak s végül ezek életmódjának ismeretét, minden tanítás, minden irodalmi segítség nélkül. Első életrajzírói szerint bizonyos büszkeséget talált abban, hogy a madarakat s tojásaikat iskolatársai közt legjobban ismerte, s hogy másoknak hibás adatait helyre bírta igazítani.

Az elzárkózás hajlama itt sem hagyta el s csak kevés rokon lelkületű barátot tartott méltónak magához. Sohasem játszott, s minden vigalmat került, még a tanuló ifjúságnál akkoriban különösen divó tavaszi multságokat – úgynevezett majálisokat – is.

Folyvást a bokrokban bujkált, hogy tollas kedveseit követhesse, szemmel tarthassa.

Tizenöt éves korában hallgatott először egy kevés természetrajzot, mégpedig Severlai tanártól. S ekkor történt valami, ami kis ornithologusunk gondolkozásmódját épp oly éles, mint dicséretes módon jellemzi. A majális beköszöntött, Petényi nem vett részt benne; sőt néhány barátját is rábírta, hogy elmaradjon.

A kis társaság az egész napot kutatásnak és gyűjtésnek szentelte, ami Severlai tanárt mód nélkül elkésérítette, s el is határozta, hogy a kis renitenseket szigorúan kérdőre vonja. Másnap elsősorban Petényit vette elő, és vesszőzésre ítélte. A gyermeket lehúzták; de ez az utolsó percben körülbelül ilyen szavakra fakadt:

„Szent isten! hát miért tanítanak bennünket természetrajzra, miért oktatnak állatok ismeretére, ha az élők megfigyelése büntetendő, vétkes cselekedet!?”

A tanítóra ezek a találó szavak mély hatást tettek, annyira, hogy a megalázó testi büntetéstől elállott s Petényi társainak is megbocsátott.

Meg kell adni különben, hogy a gyermek kifakadása nem csak a század elején fönnálló iskolai állapotokra vetett éles világítást, hanem a részben a mostaniakra is illik. A kitömött vagy másképp konzervált lehetetlenségekre támaszkodó száraz, iskolai természetrajz és a szabad természet jelenségei között oly mélység tátong sokszor még ma is, melynek fenekéről

a természet életének legfontosabb jelenségeivel szemben a „nevelt ellenszenv”, vastag tudatlansággal párosulva vigyorog felénk. – Még ma is nagyrészt a módszeren múlik, hogy ez másképp legyen.

Itt, Selmezbányán kísérti meg Petényit először a preparálást is. Iskolatársai szerint addiglan csak a madarak testtörzsét fejtette ki; a bőrt aztán oly módon feszítette és szárította, mint a pilléknél szokás. Csak 1816–1817-ben sikerült neki néhány kitömött madarat, szájától elvont pénzen megszerezni, melyeket aztán szétszedett, hogy a preparálásról némi fogalomra tegyen szert. Ezen okulva, néhány példányt csakugyan készített is, de anélkül, hogy a bőrt méreggel kezelte volna; így a nagy fáradság később az ábel-lehotai csöndes parókia a molyok és szalonnakukacok prédájává vált.

Petényi Selmezbányáról Pozsonyba került, hogy az úgynevezett bölcsészeti tanfolyamot végezze, s minthogy Selmezbányán némileg ásvány- és növénytantal is foglalkozott, új tanulóhelyén inkább a botanizáló Martiny tanárhoz s még inkább a később oly híressé vált dél-magyarországi floristához, Heuffel Jánoshoz csatlakozott, anélkül azonban, hogy a madarakat elhanyagolta volna.

Különben határozott szándéka volt a teológiát végezni.

Még mielőtt a kenyeret adó pályához vezető tanulmányait megkezdte volna, alig tizenkilenc éves korában meghívást kapott szülőhelyéről, hogy mint lelkész, utóda legyen öreg atyjának, aki hivatalos tevékenysége negyvenedik évét épp akkor fejezte be. Az ifjú Petényi a meghívást nem fogadta el, mert tovább akart tanulni.

A tulajdonképpeni teológiai kurzust Bécsben végezte. Itt vált végre lehetővé, hogy természetrajzi ismereteit szilárd alapokra fektetve, azoknak határozott irányt adhasson.

Igen érdekes a Bécsben való tartózkodásának első napjára vonatkozó visszaemlékezése. Úti- és szobatársa, Geduly azonnal vett egy könyvet, melynek címe: 'Wien und seine Umgebungen' volt. Petényi megérkezésük estjén azonnal lapozgatni kezdett benne, s véletlenül az udvari múzeum – akkor még császári királyi udvari Naturalien-Cabinet – fejezetére nyitott rá, melynek tartalmát valósággal nyelte. Azonban e nap még csak kedd volt, tehát várni kellett egészen csütörtökig, amikor az intézet nyitva állt; ez volt – mint ezt ő maga mindenkor felhozogatni szokta – a legkeményebb türelempróba, amit valaha elszenvedett.

Mikor végre az oly epedve várt nap rávirradt, valósággal rohant a célhoz, s az ott látottak végképp elragadták. Mindent elkövetett, hogy elismert főbb szakemberekkel érintkezésbe léphessen, s rövid időn annyira vitte, hogy Natterer Józseffel és Jánossal, a később annyira kiváló ichthyológus Heckellel, Neumeierrel és Kollar Vincével, a Naturalien-Cabinet későbbi

igazgatójával jött összekötetésbe. Ezekkel az új ismerősökkel Bécs környékére sűrűn kirándulgatott, szóval mindent elkövetett, hogy természetrajzi ismereteit tökéletesítse. Itt sajátította el végre a madártömés művészetét, melyet később nagy tökéletességre vitt. És itt keletkezett Petényi és Schlegel között az a gyönyörű baráti viszony, amelyet még alkalmunk lesz közelebbről is megismerni.

Ez időszak 1824-ig tartott; Petényi ekkor már Brehm apóval állott összekötetésben s ennek epochális munkája, a 'Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel' alapján kutatott és dolgozott.

Ebben az évben hívták meg Besztercebányára tanárnak; így Losoncra és Modorra, végül Nagyszombatra lelkésznek, anélkül, hogy ezen meghívások bármelyikének engedett volna.

Még sok feladat várt rá, melyet csak úgy oldhatott meg, ha szabad és független marad.

Ebben az évben egy nagy utazásra készült, mégpedig Bécstől az akkori török határokig, Pancsovára, s ezt meg is tette. Török-Szent-Miklósnál – tehát az Alföldön, a Tisza mentén – a tűzokok seregeit tanulmányozta, ma már inkább csak apró csapatokban állnak; Kígyós vidékén a nagyon gyakran jelentkező Milvusokat – Korschun Gm. – figyelte; Csabánál Ortygometra pusillá-t talált és figyelt meg. Az utazás egész ősszel tartott s még a télbe is mélyen belenyúlt; ebben az időben figyelte meg a békés-gyulai fácános közelében az Archibuteo lagopus-okat is. Fölkészült az akkori Pestre – ma Budapest – pénzt vett kölcsön, hogy Bécsbe visszatérhessen, s annak természetrajzi kincseiben tovább is gyönyörködhessen, azokat továbbra is hasznára fordíthassa.

Így folyt le az 1825. év is, részben Bécs városában, részben pedig Pozsonyban, mely utóbbi helyen az országgyűlés együtt volt. Ott buzgó képviselők lépéseket is tettek, hogy a fiatal zoológus természetrajzi utazásait folytathassa. Ebben az évben is kapott meghívást, mégpedig Losoncra, – ahol nyilvános iskoláztatását kezdte volt; – de ismételten megköszönte, mert minden buzgalmát és törekvését zoológiai tanulmányaira irányozta.

Lépéseket tett felekezete szuperintendenseinél és egyháza gondnokainál, hogy eme célra eszközöket nyerhessen; ámde hiába! A Brehm apóval folytatott levelezésből kitűnik, hogy az utóbbi Petényi érdekében a szászországi tudományos körökben igyekezett hatni.

Petényi helyzete szorongatottá vált s így nem maradt más hátra, mint az, hogy régi iskolatársa, Kubinyi Ágoston meghívásának engedve, Videfalvára menjen, ahol egy madártani gyűjtemény alapját veté meg, mely rövid időn minden e tájon előforduló fajt magába foglalt.

Földváry Miklós, az akkori Pest megye előkelő családjának sarja, Petényi volt iskolatársa s fiatalága dacára egyházának már esperességi gondnoka, 1826-ban Videfalván a gyűjteményt meglátván, elhatározta, hogy Petényit kerületéhez láncolja. Anélkül, hogy Petényit eziránt megkérdezte volna, Cinkota község meghívását – a lelkészi hivatal betöltésére – eszközölte ki számára. Földváry keresztülvitte, hogy az alig huszonhat éves Petényi e jelentékeny községnek csakugyan lelkészül választatott. Petényi a meghívást főképp azért fogadta el, mert annak révén Budapest közelébe juthatott, s ezzel lehetővé vált, hogy a fejlődésnek indult Nemzeti Múzeum természetrajzi és könyvkincseit használhassa.

Cinkota vidéke – akkoriban pusztá homoksivatag – madártani tanulmányokra kevésbé volt alkalmas, s Petényi itt mindinkább a kertművelésre és méhtenyésztésre adta fejét. A népes egyház hivatalos teendői is nem egy akadályt gördítettek az ornithologia útjába, mindamellett Petényi itt is mindent összegyűjtött, ami a környéken található volt s a prozelitákat nagy buzgalommal toborzotta. Így nyerte meg Podmaniczky János bárót, később pedig Földváry Miklóst vette rá, hogy gyűjteményt kezdjen – melynek számára ő maga is fáradhatatlanul preparált –, később pedig e gyűjteményhez állandó preparátorról is gondoskodott.

Noha eklézsiája gazdag jövedelmet hajtott, helyzetével mégis elégedetlen volt. Kizárólag a természettudományoknak élni – ez volt vágya, amelyen ébren, úgy mint álmában csüggött. Majd meglátjuk, hogy e vágnak teljesedése szinte ráerőszakolta magát.

Cinkotai papsága idejében fedezte föl Peszéken és Pusztá-Billén a kék vércse tojásait s e madár viselkedését is itt vette tüzetes megfigyelés alá. 1827-ben útra kelt az ország déli része felé s Békéscsabát és Temesvárt érintve, Butyinig nyomult. Szarvas környékén május havában *Tringa subarquata*t és főképp *Glareola*t talált – az utóbbi ott szikes területeken most is otthonos; itteni népies elnevezése: „székicsér”, mely tartózkodásától ered.

Az 1832. évben meglátogatta a német orvosok és természetvizsgálók gyűlését Bécsben. Itt előadást is tartott, egy a majorságnál járványosan pusztító betegséget ismertetve; második előadásában pedig a *Scolopax* – most *Gallinago* – farktollai számának fontosságát – tehát a 14 és 16 tollas alakok előfordulását tárgyalta.

Az 1833. évben beható megfigyeléseket végzett Budapesten, Rákoskeresztúr, Peszér, Apaj környékén. Peszér környékén való látogatásai leginkább a kék vércsét és a gyurgyókát – *Merops apiaster* – illették.

Irodalmi tevékenységének első zsongéja is cinkotai tartózkodása idejére esik, mégpedig 1830-ra, amikor is a kék vércséről és a *Glareola torquata*ról szóló észleletei – Brehm bemutató sorai kíséretében – Oken 'Isis'-ében jelentek meg.

Az 1833. évben döntő fordulat állott be Petényi életében. A cinkotai lelkeszségről egész váratlanul lemond s nekimegy a bizonytalanságnak.

Búcsúbeszédében kinyilatkoztatja, hogy továbbra is az Úr szolgája marad, s az isten jóságát, hatalmát és fönségét, melyek a természet jelenségeiben lelik legszebb nyilvánulásukat – jövőre is hirdetni fogja. Ez – az akkori időkben rendkívül meglepő lépés máig sem talált kellő megokolást.

Első életírója, Kubinyi Ferenc szerint, ahogy Petényi nővérét elhelyezte, csupán a zoológiának kívánt élni, s minden megfontolás nélkül tette meg a vakmerő lépést. Második biográfusa, Toldy Ferenc, a Tudományos Akadémia egykori titkára, e kérdés fölött gyorsan sikamlík el.

Kubinyi Ferenc igyekezete, mellyel e lépést megokolni akarja, az a megjegyzése, hogy Petényinek e tette kedvezőtlenül hatott ismerőseire, sőt „silány élczelődésre” is szolgáltatott alkalmat, azt látszik bizonyítani, hogy a valóság más tényből folyt és ez a tény összes közelebbi ismerősei előtt éppen nem is volt titok.

A becsületes cinkotai parasztok egyszerűen neszét vették annak s megütköztek rajta, hogy papjuk madarakat nyúz és tagol, azokat méreggel preparálja; sőt hogy mindezt egy kutyával is megcselekedte, mégpedig ugyanazzal a kézzel, amellyel nekik az „Úr vacsoráját” osztogatja! Zúgolódni kezdtek; az „Úr asztala” hívók nélkül maradt; a szerencsétlenség megesett és Petényi – ment.

Az akkori idők szellemének és fölfogásának mindez teljesen meg is felel – s a modern forgalomtól kissé távol eső helyeken még ma is elképzelhető – főképp amiatt a kutya miatt!

Igen, az a kutya! Minden utálatosnak e foglalatja! Melynek még a neve is valamennyi sértés között a legmegalázóbb! S mindez csapa háladatosságból azokért a megbecsülhetetlen szolgálatokért, amelyeket ez a – mégis csak – nemes állat az emberiségnek ősidőktől fogva tett; háladatosságból a hűség, a törhetetlen ragaszkodás e megtestesülése iránt, amelyet semmi nyomor soha el nem tántorított; mely nagybecsű tulajdonságaival magát a legszigorúbb s ezért egyszersmind a legszárazabb diagnosztikust, Linnét is annyira meghatotta, hogy tollán a szív melege tört ki, amikor a „Canis familiaris” tudományos jellemzését papírra tette. Igen, a kutya! az, az volt az ok!!

A dolgon azonban már nem lehetett változtatni. Petényi kinyomatta s Cinkotára küldte búcsúbeszédét; maga pedig Budapesten maradt – reménykedni. Modern értelemben úgynevezett „catilina-i existenciát” kezdett.

Első életírója hajlandó volt és törekedett is, hogy ezt a dolgot más színben tüntesse föl – mint már láttuk is –, csak hogy nem sok eredménnyel; e tekintetben maga Petényi is bizonyos álszemérem nyomása alatt állott, amit leginkább Brehmhez intézett levele bizonyít, melyet utóbbi Petényi érdekében fel is használt, s az 'Isis' nevű folyóirat 1835. III. füzet 231. lapján egy értekezésben közzé is tett. (...) Előre kell azonban bocsátanunk, hogy Petényi az 1834. esztendő, kritikus helyzetének dacára is derekasan használta föl. Hont- és Nógrád megyét utazta be, ellátogatott szülőhelyére, azonkívül Turoplójára, ahol főképp a kúszómadarakat tanulmányozta; különben pedig Budapesten magánzúskodott.

Nemsokára fordulat köszöntött reá. A Nemzeti Múzeum zoológiai osztályának első konzervátora, Jány Pál meghalt; József nádor, a Múzeum buzgó pártolója figyelmét Petényire fordította, s így történt, hogy Petényi – úgy látszik anélkül, hogy ez iránt lépéseket tett volna – 1834. november 16-án az elárvult hivatalt elnyerte, s azt december 4-én el is foglalta. Így végre megtalálta működésének a megfelelő hatáskört, csak hogy az anyagi járulék nyomorúságosan csekély volt hozzá: 400 pengő forint évi fizetés s 80 forint utazási átalány volt az egész anyagi alap.

Ez időben írt Brehm apónak egy levelet, annak egy ismeretlen levelére válaszolva, mely utóbbiban – úgy látszik – Brehm aggódva érintette azt a körülményt, hogy Petényi papi állását bizonytalanra hagyta el. A Petényi válaszából csak úgy áradt a meglegedettség; de e levél más tekintetben is érdekes, mert jellemző.

Brehm apó fönt érintett közlése az 'Isis' című folyóiratban a helyzetnek és Petényi döntő lépésének előadásával kezdődik, úgy, amint azt Kubinyi Ferenc is előadja: mintha ti. Petényi állását a természettudományok iránt való szeretetből hagyta volna el. Azután következik Petényi levelének kivonata, melyben az áll, hogy ő adjunctus Custodis seu Procustos lett a zoologico-politechnikai osztályában, vagyis világosabban: Camerae Productorum Naturae et Artis Adjunctus-Custodis – s hogy Budán, az udvari kancelláriában eskettetett fel. Azt is írja, hogy a papi méltóságot továbbra is megtartja, hogy a főhercegtől engedelmet kért, hogy Magyarországot s annak provinciáit, helyesebben Szent István koronájának országait tervszerűleg beutazhassa; hogy közelebb érzi magát céljához, az ahhoz vezető helyes utat megtalálta. S itt kifejti a nagy áldozatokat, melyeket azért hozott, hogy magát kizárólag a természet kutatásának szentelhesse; azt is, hogyan utasított vissza minden meghívást, hogyan mondott le minden javadalomról, még az édes szülőanya iránt tartó gondoskodásról is; mi több, még arról is, amit a földi boldogság koronájának neveznek: a családalapításról is! S mindezt a természettudományok és a haza iránt való szeretetből, összes barátai véleményének

ellenére! És mindezzel példát akart adni – szerinte többnyire bátortalan – földijeinek, hogyan kell állhatatosnak és önzetlennek lenni, mikor a közjó érdeke úgy kívánja!

De mindez sokkal tudatosabban és sokkal keresettebben van írva, hogysem a lélekbúvár ítélőszéke előtt az igazság színében tűnhetnék föl; különösen az a tétel, hogy anyja iránt tartozó gondoskodásáról is lemondott, bizonyítja, hogy volt valami rejtegetni valója, s hogy a nagy igyekezet hevében eldobta a sulykot. Összes hajlamai, lelkének nagyfokú érzékenysége, érzelmeinek melegsége, mellyel barátai, de főképpen rokonai iránt viseltetett, ellentmondanak ez állításnak, amely – ha való volt volna – sokkal kevésbé a természettudományok iránt való szeretetről, mint inkább rút hálátlanságról tenne tanúbizonyságot. Ez utóbbit azonban őrá, a hálás, szerető fiúról föltenni lehetetlen.

Az igazság az, hogy biz ő a parókiát csakugyan a természettudományok miatt vesztette el; de az okot bevallani nem akarta. Az a kutya okozta az egészet! Nem bírt elég lelki erővel, hogy a megjegyzésekkel, kérdésekkel, a gúnnyal szembeszálljon. A gúnnyal főképp, amely ott, ahol a társaság elemeinek nagyobb része még alig érett, tehát elfogult – nem egyszerre az elviselhetetlenségig zaklató.

Petényi új hivatalában egész lélekkel, teljes céltudatossággal feküdt neki, hogy életfeladatát teljesítse. A Nemzeti Múzeumot mindjárt kezdettől fogva annak a központnak tekinté, amelyből egy magyar természetrajz alapjait kell kiteremteni.

A szegény, földhözragadt Adjunctus-Custodis ornithológiai gyűjteményét – mely akkor 365 darabból állott – szekrényestül a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta s ahhoz még az emlősöknek gazdag sorozatát is – ezek között számos rágcsálót – hozzácsatolta.

Nagy kiterjedésű levelezést kezdett, mégpedig leginkább kül- és belföldi volt iskolatársai-val. Leveleiből az igazi agitátor szelleme árad: serkent, oktat, a természettudományok fontosságát prédikálja, mindennekfölött az ornithológiáét; minden csekélységet megköszön; azokat, kik buzgalmat tanúsítanak, értekezéseiben főlemlíti, megdicséri s tőle telhetőleg támogatja. Forma szerint vándortanító lesz belőle s a föladatot nagyon gyakorlatiasan kezdi: az embereknek a preparálást tanítja, vagyis arra törekszik, hogy tárgyait biztosítsa. Prozelitáinak az akkor még nehezen kapható mesterséges madárszemeket beszerzi. Ahol valódi hajlamot lát, gondoskodik a legszükségesebb irodalmi segédeszközökről is. Apámnál, egykori iskolatársánál – akkoriban pedig breznóbányai kamarai orvosnál – heteket tölt, preparálásra tanítja s mikor a határozott hajlamról meggyőződik, Brehm első 'Naturgeschichte aller europäischen Vögel' című saját példányát engedi át neki, ugyanazt, amelyet magától a szerzőtől ajándékba kapott.

Ez a könyv még ma is birtokomban van. Petényi saját kezűleg ezt írta bele: „Ex libris propriis Joann. Salomonis Petényi 1825. ei Viennam ab ipso Auctore dono missus”; apám keze vonásával pedig ez áll tovább: „Den 16. December 1837 an mich überlassen. Herman.” Ez a munka hosszú éveken át az egész környék ornithologiai orákuluma volt.

Ezt az agitációt egész csöndben, de szakadatlanul folytatja; majd itt van, majd amott; összekötetéseket teremt, és mindent elkövet, hogy buzdításainak eredménye, ennek pedig a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben láttatja legyen.

Az 1835. év Petényink életében azért nevezetes, hogy – az akkor még úgynevezett – „Bánság”-ot kétszer utazta be, mégpedig először Vieregg gróffal, azután egyikével a legjelesebb ornithologusoknak, név szerint Naumannal s az ennek kíséretében levő Neuberttel. Tudvalevő, hogy Naumann utazásának ornithologiai részét a 'Wiegmanns Archiv' kiadta³³ s itt hálásan emlékszik meg ama szolgálatokról, amelyeket neki Petényi tett, s melyek nélkül célját el sem érhetne volna.

Ugyanez évben, az imént említett két utazáson kívül még egy harmadikat is végzett, mégpedig Heckellel a Fertő tavához.

A Heckel – ez épp oly rokonszenves, mint derék kutató – és Petényi közötti benső barátságnak köszönhetjük az utóbbinak Magyarország halairól szóló, szorgalmasan és rendszeresen végzett jegyzeteit, melyeket én a magyar halászat könyvében kellőleg méltattam s azután a magyar Természettudományi Társulatnál deponáltam. Az ichthyológia terén Petényinek köszönhető egy új márna-faj fölfedezése, melyet Heckel R. Knerrel együttesen szerkesztett, klasszikus művében³⁴ Petényi tiszteletére: „Barbus Petényii”-nek nevezett el.

Két évvel később – 1837-ben – beutazza Felső-Magyarországot, mégpedig a Tátra hegységet, Eperjes, Beszterce- és Breznóbánya vidékét, Breznóbányán apámnak Brehm apó első ornithologiai munkáját engedve át – amint fentebb már érintve is volt –, amely cselekedete – mint a levelezésből látni fogjuk – meg is hozta a maga gyümölcsseit.

Ez alkalommal meglátogatta Rainert, Tátrafüred fürdőnek nagyérdemű bérlőjét, ki ezen az „észak felé előretolt ornithológiai őrhelyen” sok hasznos szolgálatot tett, többek között némely madárfajoknak átvonulását határozta meg, melyeknek állandó tartózkodási helye különben a Kárpátoktól csak délre, vagy északra, a magyar vagy a szarmata síkságokon szokott lenni. Egyike a följegyzésre méltóbb megfigyeléseknek, melyet Rainer a mi Petényink ösztönzésére tett, kétségtávol a fekete gólyára vonatkozó, mely madárnak vonuló csapatai évről évre, az oda- és visszavonuláskor, a Kárpátokban bizonyos pihenőhelyeket – leginkább

³³ 1837. III. füz. pp. 69–110.

³⁴ Kner, R. – Heckel, J.: Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie. 1858.

havasi lápokat – kerestek föl.

Rainer vadásza, egy hű, becsületes szepességi gyerek vette észre őszkor a fekete gólyákat, azonban nem bírta őket lövésnyire megközelíteni; mikor gazdájának a kísérletek meddőségét jelentette, Rainer indulatoskodott, ami a szegény ördögöt mód nélkül elkeserítette; nyomtalanul eltűnik, de három hét múlva csak beállít, mégpedig egy fekete gólyával, melyet Debrecen környékén ejtett el!

Tudta az irányt, amelyben a gólyák elvonultak s követte is pihenés nélkül, míg csak a madarat meg nem kerítette. Rainer egész, 140 madárból és 396 tojásból álló gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

Egy évvel később – vagyis 1838-ban – Petényi az apaji mocsarakat kereste föl, aztán a Duna szigetségének hajdan klasszikus gém- és kárákatna-tanyáját, Adonyt; végre Ercsit, mely utóbbi helyen – sógora, Tauscher állítása szerint – különösen a fülemilék énekét tanulmányozta, s nem kevesebb, mint huszonnyolc strófában le is írta. Ez a jegyzet azonban, sajnos nyomtalanul elveszett.

Ebben az évben volt Landbecsk Lajosnak – ki később Európával jóllakván, Amerikába vándorolt ki – tanácsadója és vezetője.

Landbecsk értekezéseiből – melyek 1842–1843-ban az 'Isis'-ben jelentek meg – az tűnik ki, hogy látogatásai Erdélyt, az adonyi gémtelpeket, a peszéri erdőt és a Szerémséget illeték; mi tudjuk, hogy Petényi pártfogoltjainak mindenét, amivel bírt s amit tudott, rendelkezésükre bocsátotta. Landbecsk azonban oktatójának nevét többnyire elhallgatta.

Két évvel később – 1840 – barátai: Heckel, Hartlaub és ifjabb Natterer társaságában a Balaton tavát kereste föl, ahol szorgalmasan halásztak, Petényi pedig a híres „Fogas” – *Lucioperca Sandra* – biológiáját hozta tisztába; amellet a madárvilágot is nagy figyelemmel kísérte.

A következő – az 1844. – év a magyar tudományos törekvések szempontjából véve egyike a legfontosabbaknak. A szellemek nagy forrongása, mely már egy évtized előtt a tudományos Akadémia megteremtésében nyilatkozott, most a demokratikus elv felé vette irányát, amely lehetőleg az egész nemzetnek a művelődésbe való belevonását követelte, tehát az önkéntes csatlakozás lehetőségét tételezte föl. Így keletkezett a magyar – későbbben királyi – Természettudományi Társulat, mely ma Szily Kálmán felülmúlhatatlan szervező működése folytán közel nyolcezer tagot egyesít s különösen az ismeretek terjesztésével és kitűnő magánrajzok kiadásával áldásos működést fejt ki; – és keletkezett a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek intézménye is.

Múlhatatlanul be kellett következnie, hogy a mi Petényink itt fontos szerepet játsszék, s hogy missziójának talaját ne csak keresse, hanem meg is találja.

Petényt itt, ez intézmények szervezése után, fáradhatatlan tevékenységben találjuk: mint választmányi tagot, mint a szerkesztő bizottság tagját és mint előadót is.

A lelkeket lázas sietség ragadta meg; – mintha előre érezték volna a közeledő nehéz időket. Az 1841. évben a magyar orvosok és természetvizsgálók kétszer gyűltek össze. Buzdítólag Oken példája hatott. A mozgalomnak lelke Bene Ferenc volt, aki egy lapidáris rövidségű fölhívást tett közzé, melynek 268 orvos és természetvizsgáló sietett eleget tenni, kik május végén az akkori Pestre gyülekeztek össze; minthogy azonban a szervezkedés azonnal nem sikerült, ugyanazon év szeptember havára még egy gyűlés hivatott össze, s a szervezkedés végre szerencsésen befejeztetett. Ezen a második gyűlésen 212 orvos és természetvizsgáló vett részt.

Akkor vették kezdetüket a vándorgyűlések és tartattak meg minden évben az országnak más-más pontján.

A harmadik gyűlés 1842-ben Besztercebányán jött össze, mely várost Petényi egy lendületes előadásban mint a magyar tudományos ornithologia bölcsőjét üdvözölte. Petényi szerény iskolamestereit és alantas kincstári hivatalnokait itt léptette föl először, kik kiállított gyűjteményeikkel az egész dolgot csinosan kidomborítani segítettek.

Hogy milyen szellem nyilvánult prozelitáinak legtöbbször, azt főképp az az értekezése árulja el, amelyet e gyűlésen előadott. Ez az értekezés mint buzdító irat mestermű számba megy; de a hála forró érzete is áthatja, mely rég letűnt boldogabb idők emlékezetéből fakadt.

Mindjárt a kezdetén azt az ingert ecseteli, melyet a madarak minden időben az emberekre gyakoroltak; a vágyat, amit a gyermekekben ébresztenek s gyakran a szertelenségig fokoznak, amelynek vége a régi latin közmondásban oly világosan van kifejezve: „per pisces et aves multi periire scholares”. A hajlam azonban, szerinte, velünk született.

Aztán rámutat a Szentírás számtalan helyére, amelyek a madarokról dicsérő, magasztaló, oktató és fölvilágosító értelemben szólnak; ezzel felmegy egész Salamon királyig, kiről az Ótestamentumban írva vagyon,³⁵ hogy ő többek között a madarakat is ismervén, azokat le is írta – csak hogy sajnos, – tette hozzá Petényi – éppen ezek a leíró részek veszttek el... az utókornak pótolhatatlan kárára!

Tisztán látható, hogy bibliai erudíciójával a papokra kívánt hatni. Amit itten idéz, az a biblia madarakra vonatkozó tételeinek valóságos konkordanciája.

³⁵ Királyok Könyve Cap. 4. Vers 33.

Innen egy ügyes fordulattal a tudományos irodalom terére csap át; kezdi pedig az ősz Arisztotelésszel.

E részt fejtegetve a természetrajzi íróknak egész sorozatát mutatja be, azokkal az országokkal együtt, amelyeknek ez írók tevékenysége díszére és hasznára vált; a sor Linnétől – e „minden időknak legnagyobb természetvizsgálójától” kezdve – egész a cseh származású Stanekig terjed, mely utóbbinak jelentősége felől nem egykönnyen jöhet tisztába minden ember; egyelőre csak Magyarországot hagyja érintetlenül. A sorozat befejezéséül azt mondja, hogy az a nagyfokú tevékenység, mely a természetrajz terén megindult, a madarak új, főképp biológiai momentumainak kimutatását máris megnehezítette s így nem csekély érdem, ha valaki ilyet mégis fel bír kutatni.

Most ismét egy fordulat következik, amellyel Magyarországnak is igazságot szolgáltat. Rámutat, hogy hazánkban az udvar, a kert, a környék madarait ősz időktől fogva ismerik; hogy a rabmadarak viselkedéseiben gyönyörködnek; sőt még a tudományos méltatás sem hiányzott soha. Hogy ezt bebizonyítsa, egész bibliográfiát közöl, amely a tiszteletreméltó Miskolczi Gáspárral kezdődik (1691) s az 1842. évben megjelent, némiképp ornithologiai színezettel bíró újságcikkkel végződik. Erre azután a külföldi szerzők és folyóiratok következnek, amelyek Magyarország ornithologiai jelenségeire is kiterjeszkednek, így: Oken 'Isis'-e, Wiegmann 'Archiv'-ja, Temminck, Naumann, Brehm stb.

A magyar ornithologiai irodalom értékét elismeri s mint igen fontos alkotó részét egy „Magyar természettudomány történetének” nagyra tartja; de a haladásokhoz mérve elégtelennek találja, főképp azért, mert nem közvetlen kutatásokon alapul; igen helyesen mutat rá az indukción alapuló kutatások fontos, kikerülhetetlenül szükséges voltára, s éppen ennek hiányában keresi okát annak a nagy hátramaradásnak, mely tudományos tekintetben Magyarország és az előrehaladott nyugat között, az előbbinek kárára fennáll. S midőn ebben a helyes állításban kulminál, bizonyosságot tesz egyszersmind arról is, hogy a kor színvonalán áll s hogy őt tetteiben és szavaiban föladatának tudata vezérli.

Előadásának végére érve, kidomborítja, hogy Magyarországon ornithologiai tekintetben a tulajdonképpeni, komolyan vett tevékenység még csak három évtized óta vehető észre, s hogy ez az zoológiával vette kezdetét. Ezen a nyomon azután visszakerül Besztercebányára, gyermekkorai zoológiai foglalkozásának színhelyére; ő, immár a férfi, a tudomány embere, hogy nemes törekvésének e szülőhelyét az azt joggal megillető díszes elnevezéssel: „a magyar ornithologia bölcsője” névvel ékesítse.

Aztán egész odaadással bocsátkozik bele ama férfiaknak és cselekedeteiknek felsorolásába, akik a magyar ornithologia mezején működtek; kis és nagy embereket sorol fel, kiket érdemeik szerint igazságosan és buzdítólag méltat.

A hatalmas főurak és nagybirtokosok – mint az Orczyak, Révayak, Brudern bárók s a Csekolicsok, kik Jány Pál konzervátort megpártoltgatták; Földvály Miklós után, kinek gyűjteménye a Nemzeti Múzeum birtokába ment át – az apróbb népség következett: szerény orvosok, gyógyszerhárosok, erdészek, papok s végül az ő kedves iskolamesterei, ezek között első sorban az öreg és mégis örökké ifjú Rokosz István, ki a saját és övéi szájától a falatot vonogatta meg, hogy a természettudományoknak s a Nemzeti Múzeumnak hasznos szolgálatokat tehessen.

És még csak ezek után kezdi saját tevékenységének eredményét számokban kifejezni. Az ornithologia akkori állása szerint Európára 100 nemet számít körülbelül 531 fajjal, amelyből ő Magyarország ornisa számára 87 nemet, 298 fajjal határoz meg; mégpedig „szárazföldi madarakból” 59 nem, 183 fajjal; „futómadarakból” 2 nem, 3 fajjal – a két Otis és az Oedicnemus; „gázolómadarakból” 23 nem 55 fajjal; végül „úszómadarakból” 13 nem, 56 fajjal. A fajok száma nem vág össze pontosan mivelhogy $183+3+5+56=297$, tehát egy fajjal kevesebb. Ide bizonyosan valamely számadási, vagy sajtóhiba csúszott be. Azonkívül előadja, hogy az onomatológia és szinonimika érdekében 1000 népies madár elnevezést gyűjtött; – ami pedig a legértékesebb – hogy imádott szakmájának mindenütt barátokat és tanítványokat szerzett. És itt ismét a neveknek hosszú sora következik, kisebb nagyobb embereiből az egész országnak, úgy amint azokat utazásai közben fölkereste, buzdította és meg is nyerte.

Petényinek gondja volt rá, hogy az ország különböző részeiben lakó embereket nyerjen meg, mert nagyon is jól tudta, hogy Magyarország ornisáról teljes képet alkotni csak ezen az egy módon sikerülhet.

Ez az értekezés végül egy lelkes fölhívásban csattan, mely körülbelül ezeket mondja: Oh, munkálkodjatok, hogy minden hazafi, hazánknak minden igaz barátja, minden becsületes szív törekvéseink sikeréért dobogjon és érezzen. Hisz valamennyiünknek csak egy édes hazánk van s ebben a hazában miéink az intézetek. Közös kincsünk az egyetem szertáraival; a Nemzeti Múzeum az ő kincseivel; a Természettudományi Társulat az ő gyűléseivel; tieitek az iskolák, és tieitek vagyunk mi, kik kutatunk és gyűjtünk, valamennyien. Tiszteljetek, ajándékozzatok meg minket, tegyetek boldogokká vizsgálódástok tudományos eredményeivel, a környezet fontosabb természeti jelenségével, ezeknek népies elnevezéseivel; vagy legalábbis figyelmeztessetek alkalmilag azokra! És ha majdan Magyarország ornisának

mezején érdekes megfigyelést tesztet: ha a madárvilág tanulmányozása lelketeket gyarapítja s a szív e fölött örömet érez, ha a fül a madárság énekében, a szem színpompájában váltig elgyönyörködött; ha az ornithologia igazi hasznait élveztetek s ennek a szép tudománynak bárhol egy barátot, vagy pártfogót szerezhettetek: akkor emlékezzetek Besztercebánya nemes, vendégszerető, a tudományok iránt buzgón érdeklődő városára s hangoztassátok velem együtt: a magyar ornithologia bölcsője sokáig éljen!

Körülbelül ez volt tartalma az 1843. évi értekezésnek, mely bizonynyal híven és szépen jellemzi a kort, úgy az embert is. Petényi lelkében meleg érzés lakozott s amit tett, céltudatosan tette, követve az arany mondás intelmét: „quid quid agis, prudenter agas et respice finem”.

Kubinyi Ágoston ezen a gyűlésen díjat tűzött ki e kérdés megfejtésére: hogyan van az, hogy az őserdők vágásait már a vágatás első évében is növények borítják, melyeknek magvait a madarak oda nem hordhatták?

A díjat Petényi nyerte el, mégpedig a növényvándorlás okainak és feltételeinek alapos kifejtésével. Ezt a díjjal koszorúzott értekezést Temesvárott, a negyedik vándorgyűlésen – 1843 – olvasta föl; ezenkívül beszélt még Magyarország emlőseiről is.

A Természettudományi Társulat Évkönyvében egy évvel később egy értekezése jelent meg a magyarországi ornis ismeretének haladásáról.

A temesvári vándorgyűlés sikerén felbuzdulva, Kubinyi Ágoston egy második díjat tűzött ki oly témának megfejtésére, amely addig Magyarországon még érintve sem volt, annál kevésbé tárgyalva. Ez az állatvédelem kérdése s az állatkínzás megakadályozása módjának keresése volt.

Az a csíra, mely hajdan a gyermek kedélyében fejlődésnek indult s a gyermeket főképp az elhagyott, elárvult madárfiak oltalmazójává avatta, hatalmas fává erősödött, amely gyümölcsözött is. Petényi ezt a második díjat is megnyerte egy értekezéssel, amelyet az ötödik – 1844 – vándorgyűlésen, Kolozsvárott adott elő.

S ami még ennél is több! Petényi a díjat – még Temesváron – hat arannyal szaporította volt; minthogy pedig Kolozsvárott az egészet ő nyerte el, felét egy állatvédő-egyesület alapítására adományozta, a másik felét pedig díjul tűzte ki a következő pályakérdés megoldójának: Miféle befolyása van a természettudományoknak a nemzet szellemi haladására?

Ebben az évben, a vándorgyűlés alkalmával beutazza az akkor még külön álló erdélyi fejedelemséget, hol barátja és tanítványa, Stetter F. V. az ornithologia terén fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki.

Ennek az utazásnak eredménye a prozeliták hosszú sora s egy értekezés volt, mely Erdélyt zoológiai szempontból tárgyalta. Ez utóbbi a hatodik vándorgyűlésen, Pécsen – 1845-ben – adta elő.

A legközelebbi – VII. vándorgyűlésen, 1846-ban, mely Kassán kezdődött és Eperjesen folytatott – az előadásoknak egész sorozatával lépett fel, úgymint: a *Muscicapa parva* és a vakondok különös tulajdonságairól. Végül egy felhívást tett közzé, mely a végkiirtáshoz közel álló bolyt és a hódot veszi védelmébe. A boly, fájdalom, akkor már ki volt irtva. Az utolsó állítólag 1814-ben esett el.

Ez a folytonos tevékenység, amelyen kívül a Nemzeti Múzeum gyűjteményének konzerválását és gyarapítását is folytatta – mégpedig minden segítség nélkül – a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét végre ráirányozta, és 1846. december 18-án levelező tagjául meg is választott.

Mint akadémikus a magyar orvosok és természetvizsgálók VIII. vándorgyűlésén – mely 1847-ben Sopronban ülésezett, s melyet fényben megközelíteni máig sem sikerült – élénken részt vett.

Nemcsak hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók színe-java gyülekezett ott össze, hanem a külföld is igazán fényesen vett részt. A tagok száma 483 volt.

Eszterházy Pál herceg volt az elnök; a külföldiek sorában első helyen Bonaparte Lucian, Canino hercege tündökölt, aki előadást is tartott; ott látjuk Kollárt, Heckel Jacobot, Natterer Jánost; ott van Wittelshöfer, Skofitz, Hauer Ferenc, Hörnes Móric, Auersperg Ágoston herceg tábornok, Doblhoff báró, a svéd Magnus Huss Stockholmból, s több mások. A mi akkori entomológusunk, Ocskay báró, kinek Toussaint de Charpentier egy *Odontura* fajt – *Barbitistes Ocskayi* – dedikált, aki azonkívül egy *Stenobothrus* fajt is – *crassipes Ocskay* – fedezett föl és írt le, itt szintén buzgólkodott. Nem kevésbé a mi Petényink is, ki két előadást tartott: egyiket a gyűjtésről és gyűjtőkről, a másikat pedig a tojásgyűjteményekről.

Az uralkodó hangulat emelkedett volt; mintha az emberek sejtették volna, hogy Magyarország rövid tavaszára hosszú, szomorú tél fog következni!

E vándorgyűlésnek iratai csak teljes tizenhat év leforgása után, 1863-ban jelenhettek meg, mely idő alatt igen sokan azok közül, kik Sopronban ama fényes gyülekezetben részt vettek – a csaták véres mezején áldozták életüket – s még többen a természet örök törvényének adózva hagyták el az élők sorát. Az utóbbiak közé tartozik a mi Petényink is! De tartsunk sort.

Az 1848. év beköszöntött. A társadalom feszültsége legmagasabb fokát érte, csak egy leheletre volt szükség, hogy a kitörés bekövetkezzék. A lehelet helyett azonban

Franciaországból és Bécsből a forradalom híre, tehát vihar érkezett s természetes volt, hogy ennek Magyarországra is óriási hatással kellett lennie.

Március 15-e a sajtószabadságot egy csepp vér nélkül szülte; a kiváltságos osztály előjogairól önként mondott le; a feudalizmusból az alkotmányba és a parlamenti rendszerbe való átmenet egészen békésen ment végbe. Hogy miféle okok voltak azok, amelyek Magyarországra a szabadságharc véres küzdelmét ráerőszakolták, annak tárgyalása nem tartozik ide. E kis vázlat feladata csupán csak annyi, hogy annak az életnek némely mozzanataival megismertessen, amely akkoron főképp a mi Nemzeti Múzeumunk körül keletkezett és fejlődött.

A remek oszlopcsarnok, a nagy lépcső s ennek kőkorlátja volt a népgyűlések legkedveltebb s leglátogatottabb helye. Magyarország halhatatlan lírikusa, a szabadságharc Tyrtaeusa, Petőfi Sándor nem egyszer emelte fel itt lelkesítő szavait!

Az alatt pedig az ornithologus Petényi az épületben levő dolgozószobában akadémiai székfoglalóját írta, melyet 1848. július 3-án elő is adott. A sólyomról és solymászatról értekezett.

Egy futó pillanatra a szép remény rózsaszínében tündöklött minden. Szébb kor hajnalpírjának véltük az események folyását. Azonban arasznyi idő után már a háború borzalmi száguldanak Magyarország területén. A következő év elején a győzelem a magyar szabadságharc zászlóihoz látszott szegődni; de aztán a Nap vértengerbe áldozott le. Magyarországra a mérhetetlen gyásznak éjszakája borult; legnemesebb erői törve voltak. Még a tudományos intézetek kapui is bezárultak...

A Nemzeti Múzeum büszke fala e nehéz időkben gyakorló csapatok lármáját verte vissza; az udvarokon csapatok táboroztak. Hentzi tábornoknak egy Budavárból átröpített bombája a nemzet kincstárának közvetlen közelében robbant szét; a borszeszbe rakott gyűjteményt csak a kedvező véletlen mentette meg a kozákok szomjúságától, mely csak akkor csillapodott le, amikor egy üvegben eltéve emberi korcs-szülöttet ismertek fel.

Igazgató, kusztozok és a szolgaszemélyzet – sokszor hónapokon keresztül minden fizetés nélkül maradva – angolna módjára siklottak, alkalmazkodtak, csak hogy az intézetet fenntartsák, ami sikerült is; de éppen mert ez sikerült és ők hivatalukban megmaradtak, százan meg százan kapaszkodtak beléjük: üldözöttek „proskribáltak, kompromittáltak” – s a jó ég tudja miféle üldözöttjei és megkülönböztetései az abszolutizmusnak.

A legelső, amit az erőszak az országban véghezvitt, az összes fegyverek elkobzása volt. Petényi ornithologus tanítványai egyszerre csak fegyver nélkül maradtak, s fájdalmasan néztek nem egy szárnyas ritkaság után – tehetetlenül.

A Petényihez ebben az időben intézett levelek két dolog körül forognak: megkegyelmeztetés és fegyverpasszus! Előttünk csaknem hihetetlen, milyen kínos, keserves eljárás kellett annak keresztül mennie, aki fegyverpasszusra akart szert tenni.

Ennek a korszaknak már kezdetéből is alig van valami meghatóbb emlék, mint az a levél, amelyet az ornithologus Stetter Petényihez írt, s amellyel később majd megismerkedünk.

És 1850-ben Petényi mégis értekezik a kakukkról s a *Carpodacus roseus*-ról; egy évvel később a *Spalax typhulus*-ról; azután már csak palaeontológiai jelenségekről.

Életereje s azzal együtt teremtetehetsége is hanyatlani kezdett. Némi változatosságot még Cochrane Archibald nyújtott neki, kivel madártelepeket látogatott meg; ezenkívül egy németországi út, ahol Brehm felhívására – kinek Alfred nevű fia révén komája volt – hozzá Naumann és E. Baldamus biztatására is, a német ornithologusok gyűlésén részt akart venni, anélkül hogy célját elérhette volna, mégpedig a „passzus” hiánya miatt. Azonban – minden valószínűség szerint – mégis ott volt Renthendorfban Brehmnél; Diebzigben Naumannál pedig biztosan megfordult, amint ez E. Baldamus leveleiből majd kiviláglik.

Innen kezdve életét betegeskedve vonszolta tovább. Karlsbad forrásainak évenként való fölkeresése nélkülözhetetlen föltétellé vált s a betegség nyomasztó, elkeserítő hatással volt egész lelkületére, amit még az is fokozott, hogy az újabb áramlat, ti. az, amely a leíró zoológiában az „empirikus módszer” mester-címet viseli – többé nem értette őt meg; mint ahogy ezt okaival együtt még tárgyalni is fogjuk.

Közte és némely társa között súrlódások támadtak; nagyfokú ingerlékenység vett erőt rajta. Ez időszakban az elégtelenség, nem egyszer a féktelenségig menő epés indulatosság vett erőt rajta. A beteges ingerlékenységet ellenfelei nem mindig nézték el neki.

Külföldi barátai, különösen Brehm – mindenekelőtt pedig E. Baldamus – ez utóbbi 1847-ben Naumann ajánlatával ellátva, Budapesten felkereste, jegyzetkincseit látta, őt magát pedig tisztelni tanulta – ezek tudták, hogy íróasztalának fiókja ornithológiai följegyzések kincses ládája, amely csupán csak szerkesztésre vár, hogy az ornithológiának nagy s főképp az akkori időkben igen fontos szolgálatokat tehessen. Annál inkább sürgették tehát a kiadást, minél bizonyosabbak voltak abban, hogy Petényi egészsége meg van támadva, hogy élete fogyva fogy!

Amint látni fogjuk, Baldamus határozott és elfogadható ajánlatokat tett neki, Petényi meggyőződését azonban nem bírta megingatni, mely abból állt, hogy neki hazafiúi kötelessége mindenekelőtt nemzete művelődését megszolgálni, művét tehát mindenekelőtt magyar nyelven közzé tenni.

Egész lelkével ragaszkodott e meggyőződéséhez; az anyag együtt, a terv készen volt; de a véghezvitel – erre az élet még hátralevő része már nem futotta! főképp, ha meggondoljuk, hogy gyűjtése a magyar nyelvharc idejével esett össze, a német ornithologiai irodalom befolyása alatt állott, jegyzeteit tehát német nyelven készítette s a szükséges magyar szókincshez az anyagot még csak összehordogatta!

De még ebben a szomorú állapotában is az ornithologia agitátora maradt, ki az embereket – ha szabad így szólni – röptében hódította meg, magához s szakmájához bilincselte. Beteg társai, kikkel Karlsbadban ismerkedett meg, azonnal meghódoltak neki. Bizonyos Diaconus gróf, Zinken báró és mások levelei a legnagyobb becsülésről és ragaszkodásról tesznek tanúságot s ezekből az iratokból tisztán kiviláglik, hogy Petényi vonzó előadása volt az, amely a természet jelenségeihez, főképp pedig a madárvilághoz fűződve, a hallgatóságra bűvölő hatással volt.

Hogy a szóval bánni és hatni tudott, azt kétségtelenül a teológiának, de még sokkal inkább lelkülete mélységének köszönhetette.

Az 1855. évben Karlsbadot elmulasztotta; egészségének látszólagos javulása téveszthette meg. Régi baja csakhamar teljes erejével ragadta meg, odaszegezte az ágyhoz, melyet élve többé el sem hagyhatott.

Hosszú, kilenc egész hétig tartó súlyos szenvedés után, 1855. október 5-én halt meg. Papírjait utolsó szavával a Magyar Tudós Társaságnak hagyta.

Ezek történetét már ismerjük.

Petényi a budapesti köztemetőben nyugszik. Barátai és tisztelői szerény emléket emeltek hamvai fölé, amelyen a Székács József szuperintendenstől eredő felirat szerint az áll, hogy az Úrnak és a Természetnek papja volt; hogy az Úrnak élete tavaszát áldozta föl s azért üdvösséget nyert; a természetnek életnyarát ajánlotta föl és nyomort aratott; az Úrnak imáit hozta áldozatul, a természetnek – önmagát.

*

Petényi gyermekkorában a nagy európai reakció, a szent szövetség idejére esik, amely az ő hazájára is visszahatással volt. Küzdelmei – mint magasra törő szellemé s Magyarország tudományos természetrajzának apostoláé – összeesnek népének nagy, nemzeti, politikai, társadalmi és művelődési átalakulásának előkészítő időszakával, tehát egy nagy forrongási időszakkal. Életének vége a megújult reakció nyomása alatt következett be, melynek minden törekvése nemzetének legnemesebb ösztönei ellen irányult.

Egész életfolyása ezért szükségképpen folytonos küzdelem volt, oly harc, amely még a magában szerény sikerre is a nagyság bélyegét nyomja rá s még külön megszentelést is nyer, mihelyt számba vesszük, hogy e küzdelem rugója ama nemes hazaszeretet, amely amidőn az emberiség haladásának nevében, a magasztos cél elérhetésére a helyes utat kiválasztja és követi egyszersmind hazájának, nemzetének is nagybecsű szolgálatokat tesz.

Mindezt tekintetbe kell vennünk, ha helyesen akarjuk megítélni, vajon Petényi kötelességének teljes mértékben megfelelt-e.

Madártani kutatásairól³⁶

(...) Petényi kutatásainak értékéről az a körülmény tanúskodik, hogy a megmentett töredékekben a madár-biológiának oly kincse rejlik, mely ma is teljes értékű és hogy a nagytehetségű és lelkes kutató számos oly ténynek megállapítója, amely irataiban rejtve maradt, amelyet későbbi időben más kutatóknak föl kellett fedezni. Amit Petényi annak idejében Németországban szétszórta kiadott, az, mint teljes értékű anyag bevétetett Naumann most megjelenő jubileumi nagy kiadásába. Kutatásainak legbecsesebb részét azonban az alakok és az életmód beható ismertetése alkotja, amelyet Kleinschmidt a sólymokról szóló értekezésében³⁷ az egzakt kutatás korából jövő üdvözlételnek mondott. És valóban! Petényi megmentett töredékeiben is akadnak felülmúlhatatlan szépségű és becsű madáréletképek, melyek annál becsesebbek, minthogy oly korszakból származnak, mely örökre letűnt, mert a kulturális haladás az összes viszonyokat megváltoztatta! Grossinger szava: „Amplissimum est Hungaria Aviarium” ma már nem áll!

Ezeket tudva, előttünk terem az a kérdés: mi okozta azt, hogy Petényi becses anyagát nem értékesítette?

Mi magyarok tudjuk és érezzük az okokat. Jól tudjuk, hogy a helyes felelet csak úgy adható meg, ha Petényi legbensőbb lényén kívül számba vesszük a magyar művelődés evolúcióját abban a korban, amelyben Petényi működött, és nem feledkezünk meg azokról az erőszakos elfojtásokról sem, amelyeknek legsötétebb időszakában meghalt.

³⁶ Herman Ottó: Bevezető. In: Csörgény Titusz (feldolg.): Madártani töredékek Petényi J. Salamon irataiból. Bp., 1904. pp. V–XXIII.

³⁷ Kleinschmidt Ottó: A Falco hierofalca alakköre, s a magyarországi kerecsenynek benne elfoglalt helyzete. = Aquila 8 (1901) pp. 1–49.

A teljes feleletet ezekre nem adhattam meg Petényi életrajzában, melyet 1891-ben a II. Nemzetközi Ornithologiai Kongresszus alkalmával írtam;³⁸ nem tehettem némely még élő kortársának érzékenysége miatt. Ezek most már mind elköltöztek az élők sorából s így a felelet megadható.

Petényi születése a 18. század utolsó évébe – 1799 – esik s azt jól tudjuk, hogy akkor a magyarság szelleme a nagy francia forradalom lüktetésétől érintve volt. A szellemek nemzeti tudatra ébredtek és észrevették a nemzetnek kulturális hátramaradott voltát. Ebből a tudatból kelt az a meggyőződés, hogy a tudományt nemcsak önmagáért kell művelni, mert annak az is feladata, hogy eleven hatást gyakoroljon a nemzet egyetemére, hogy annak szellemét kifejllessze.

Márpedig mindaz, ami abban az időszakban Magyarországon kulturális jelentőséggel bírt, a klasszikus műveltségben, a latinitásban gyökerezett, mely a mély és széleskörű hatást kizárta és a művelődést is úgyszólván rendek privilégiumává tette; a „misera contribuens plebs” tömegét pedig majdnem teljesen elhanyagolta. Mindaz, amit a művelődés az alsóbb rendből mégis felölelt, mindannak a működésében le kellett mondani anyanyelvéről, egy holt nyelvről, a latinitás javára. Az a nemzeti nyelv, amelyen a kiválasztottak és leginkább csak az alsóbb rendűekkel mégis közlekedtek, inkább csak egy, latin terminológiával megrakott kisegítő eszköz volt, arra szánva, hogy a művelődésből kizárt elemekkel egyáltalában érintkezni lehessen.

Nagyban és egészben ez volt az állapot. Hogy azonban mindenkoron akadtak szellemek, akik a nemzeti művelődés eszméjétől át voltak hatva és ebben az irányban szűkebb körben működtek is, az természetes és nagyon érthető azok szemében, akik a nemzet nagy, a történelmi tudatban gyökerező önértékét ismerik.

A 18. század legvégén a nemzeti tudatra való ébredésből fakadó kijózanodás szülte azt a meggyőződést, hogy az igazi, mélyre és széles körre kiható művelődés csak akkor veheti foganatos kezdetét, hogyha annak közvetítő közege és ápolója magában a népben gyökerezik, vagyis ha a közvetítő és ápoló a nemzet nyelve maga.

A 18. század végén és a 19. század elején ez a meggyőződés magyar nyelven írott művekben öltött testet. Zay orvosdoktor egy nyelvi és tárgyi tekintetben kitűnő ásványtant bocsát közre; Diószegi és Fazekas szerzik és kiadják a még ma is becses ’Debreczeni Fűvészkönyv’-et, tulajdonképpen botanikát Linné rendszere szerint; Földi kiadja, mint természethistóriájának első darabját az ’Állattant’, szintén Linné rendszere alapján. Ezek a férfiak másokkal együtt, feladatuk tiszta tudatában alkotnak: gyűjtik és alkalmazzák a népnyelv nyújtotta anyagot is. Ez a remek felvillanás azonban nem győzött.

³⁸ Petényi J. S. a magyar tudományos ornithologia megalapítója. Bp., 1891.

Igaz, hogy mindig a nemzeti előhaladás vágyától ösztökélve és szem előtt tartva a hátramaradottságot, győzött az az áramlat, mely a nyelv pallérozását, szépítését tűzte ki fő céljául.

Ez az áramlat azonban nem a természetes fejlődést, hanem a mesterséges gazdagítást tűzte ki elvül. E végből a szavak a gyökök, képzők és ragok kánpadjára kerültek, megcsonkítottak, összeragasztattak és mind e buzgó művelet sokszorosan beleütközött a nyelv törvényeibe, szellemébe.

Nagyon is érthető, hogy ez az eljárás csak káoszhoz vezethetett. A hatás az irodalom egész területén érezhetővé vált és különösen a természettudományok terminológiájában tetőzött.

Itt ki kell emelni, hogy különösen az utóbbiak terén nem működött közre a színmagyar elem: füle, nyelvérzéke nem fogadta be a nyakatekert mesterséges szónövevényeket.

De ezek a képtelenségek mégis be tudtak hatolni az oktatásba, és nagyon érezhető kárt is okoztak, mely abban nyilatkozott meg, hogy az ifjúságnak a természettudományok tanulásától kedvét szegte.

A nyelv pallérozói és gazdagítói nagy buzgalmukban megfeledkeztek arról a nagy igazságról, hogy minden élő nyelv egyszersmind élő szervezet is, amely éppen azért csak történelmi menetben és természetes alapokon fejleszthető.

Az egészséges fordulat azonban már csak Petényi halála után egy negyedszázaddal következett be.

Petényi működése a természetrajz és így az ornithologia terén is, éppen a nagy, kaotikus nyelvzavar korszakába esett; minthogy azonban első benyomásait mégis a 18. század rövid ébredési korszakának műveiből merítette és már eredetileg és határozottan el volt tökévelve arra, hogy a nemzeti művelődésnek fog szolgálni, nagyon érthető, hogy nyelvi tekintetben sokszor nagyon szorongatott helyzetbe jutott.

A kutató ornithologusnak lépten-nyomon, hozzá idegen nyelvű források behatása alatt is jegyeznie kellett és emellett folyton szem előtt kellett tartani a magyar terminológia érdekét is, amely a nemzet legkiválóbb kulturális érdekének megfelelt és egyezett azoknak a férfiaknak törekvésével, akik az ébredés korszakában helyes irányban indultak.

Petényi a helyes irányt választotta: a mindennapi szükséges kielégítésére élt az idegen nyelvű terminológiával és gyűjtötte a népnyelv megfelelő anyagát a magyar terminológia érdekében. A vezérelvre nézve teljes világot vet az a töredék, amely papírai között fennmaradt és így szól:

„Ezen veleszületett természetszabályát követő, ehhez híven ragaszkodó s útjából nem egykönnyen kitérhető mezei ember, nép, mindenkor a legtökéletesebb nevezeteket adá

minden nyelven természetrajzunknak. Ki nem látja a: billegető, csattogó, ölyv, kapocsorr, csuszka, falmászó, piny, pityér, seregély, karicsa, magnyító, töcs, székcicsér, lotyó, cséle, éjjigém, bölömgém, kácsa, bűvár nevezetekben azon madarakat, melyek hol testmozgások, hol szózatjok, hol eledelők, hol számos társalkodások, hol tartózkodások – helyök, hol munkaságok ideje, hol különféle más tulajdonságok által, azokban tükröznek? Ellenben mely nagy tévelygésbe viszi főképp a kezdőt, minden rosszul választott, akár értelmetlen vagy kétértelmű, akár csekély tulajdonságokra figyelmeztető, akár idegen nyelvből helytelenül fordított, szóval azon állat természetével, melynek adatott, meg nem egyező nevezet, minő p. o.: pásztor (Viehvogel), sáskász (Acridotheres), halászmadar – mely annyi mennyi a vizimadar – éneklőrigó (mind énekel!) s t. eff. tökéletlen nevezetek.”

Ez a tökéletesen helyes meghatározás pedig már 1845-ből való.

De már nem bírta megállítani a nagy romlást, mely tíz évvel későbbben ilyenekben tetőzött: dörgő Korgály, Hogor, Lebincs, ebből: lebegésre való szárnya nincs! Lángály, Mankócz, Zajgár stb. stb.

Igaz, hogy a feladat óriási volt; és a nyelvújítás hatalmas áramlatában Petényi gyakran dilemmába is került: ha érvényesülni akart, engednie kellett az áramlat követeléseinek és ezt magyarnyelvű értekezéseiben tette is; szerény helyzetében mást nem is tehetett! Oly művet megalkotni, mely elveinek megfelelt, hosszú időt követelt és hogy azt magyar nyelven önállóan kiadhassa, erre akkoron gondolni sem lehetett.

Egészen autentikus nyilatkozatokból tudjuk, hogy Petényi legkomolyabban arra törekedett, hogy Magyarország ornisáról oly művet alkosson, aminőt Naumann Németországnak szánt, és amely az 'Ornithographia Hungarica'-nak alapjául szolgálhatott volna.

Terve nyilván a következő volt: mindenekelőtt a legfontosabb elemeket akarta monográfiákban feldolgozni és kiadni, későbbben e monográfiákat egy főműben akarta egybefoglalni. Terve a harmincas évek végén már a kivitelig jutott. Erre nézve a legfontosabb, közvetlen tapasztaláson nyugvó kijelentést Baldamus teszi, ki 1847-ben Magyarországon kutatott, Petényivel bensőleg érintkezett. Útjának eredményeiről beszámol a Naumannia I. 2. füzetében 1850-ben, hol a Nucifragáról értekezve³⁹ Petényire vonatkozólag megjegyzi:

„Legyen itt főlemlítve, hogy ez a buzgó és avatott ornithologus a ritkább magyar madarak leírásával foglalkozik, mely megfelelő színes rézmetszetekkel felszerelve, már közel van a befejezéshez s a fajokról sok és kitűnő megfigyelést egyesít. Bár gyorsan kiadhatná művét, hogy fáradtsága gyümölcseitől mások ne foszthatnák meg!” Úgy látszik, hogy Petényi

³⁹ V. ö. Naumann-nak a 33. jegyzetben id. cikkével p. 71.

Naumanntól is kapott rajzokat.

E műre nézve azonban el volt tökéelve arra, hogy elsősorban és föltétlenül hazájának szenteli, tehát magyar nyelven szerzi és csak azután gondol a mű német kiadására, amire különösen az öreg Brehm másokkal együtt folytonosan ösztökélte.

Ezekre nézve a Magyar Tudományos Akadémia irattára teljes felvilágosítást is nyújt. Petényi ugyanis 1838. évi november 18-a alatt előterjesztést tett az Akadémiának – iktatva 204 alatt –, amelyben kifejti, hogy Naumannak, a nagy német ornithologusnak 1835-ben Magyarországon tett kutató utazásából kifolyólag – melynek leírása 1838-ban jelent meg – szüksége forog fenn a bővebb felvilágosításoknak és helyreigazításoknak, amelyeket ő – Petényi – megtehet, mégpedig a szükséges rajzokkal is felszerelve, amelyeket Vietorisz Antal ügyvéd és festő készítené el. Ezt az előterjesztést külön levélben figyelmébe ajánlja Schedel Ferencnek (a későbbi Toldynak) is.

Az Akadémia egykorú jegyzőkönyvének tanúsága szerint az előterjesztés elfogadtatott, a kiadás elhatároztatott avval, hogy az értekezések – monográfiák – az ügyrend értelmében bírálatra fognak kiadatni. Petényi azonban az értekezéseket nem nyújtotta be, valószínűleg azért, mert Vietorisz cserben hagyta. Erről tanúskodik Petényinek reánk maradt levéltöredéke, melyben Vietoriszt megsürgeti, s mely így szól:

„Az Akadémia a monográfiákat sürgetvén, ezennel barátságosan s egyszersmind – minthogy annak (az Akadémiának) tett ígéretünk publicus tárgygyá és kötelességünké lett – kötelességem szerint illendően kérem, méltóztasson vagy írásban, vagy mi jobb... személyesen engemet, torokfájóst meglátogatván, szóval magát kinyilatkoztatni, akarja-e mind nekem, mind tt. Schedel titoknak úrnak adott ígéretét: hogy a tudvalévő madárrajzoknak tehetsége szerint oly jó elkészítését eszközölni, a minővel a művészi és a hazai literaturának érdeme megeléghethetnék – teljesíteni vagy sem? Vagy talán már, mióta együtt nem valánk, tökéletesebben megfontolván a dolgot, ígéretét teljesítette is? Miképp e szerint a M. T. Akadémiát tudósíthassam. E kérésemet, melyre ellenkező... esetben még talán szükségünk lehetne, méltóztasson megtartani.

Illő tiszteletem mellett maradtam Fiskális úrnak

alázatos szolgálja

Petényi Salamon.”

Az az elhatározás, hogy kutatásainak eredményeit mindenekelőtt magyarul bocsátja közre, okozta, hogy számos, addig ismeretlen, részéről megállapított tény a magyar kiadás számára visszatartott.

Fájdalom, e művet nem írhatta meg soha!

Petényi már eredettől fogva érezte, hogy a feladat, amelynek megoldására törekedett, az egyes ember fizikai és anyagi erejénél többet követel, különösen akkor, amikor reá még más, nagy és terhes feladatok neheztedek, így: hivatalból a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek megalapítása, szaporítása és gondozása. Ebből a meggyőződésből fakadt agitációja.

Petényi a 19. század első felében fáradhatatlan hívó és ösztökélő volt kedves szakmája érdekében. Egyfelől legbensőbb barátságban maradt Németország akkori előljáró harcosaival: Naumannal, Brehmmel, Baldamussal és másokkal; másfelől itthon mozgósította iskolatársait, barátait és mindent, ami az ornithologia iránt hajlandóságot mutatott.

Számos előkelő családhoz, a Kubinyiakhoz, Földváryakhoz és másokhoz való jó viszonya; sok, az országban szétszórtan lakó barátjának és tanítványának szíves készsége lehetővé tette, hogy Petényi, kinek anyagi helyzete a szegénységgel mindig tőszomszéd volt, sokfelé járhatott, sok ponton közvetlenül kutathatott, hozzá munkatársait ellenőrizhette, azokat irányíthatta. Mint megfigyelő nem ismert nehézséget; gyenge szervezete mellett is dacolt az időjárás viszontagságával, övig és mélyebben begázolt a mocsarakba, hogy a kiválasztott madarat – sokszor félnapokon át – megfigyelhesse; így szerezte kora halálának csíráját is.

Nem csoda, hogy ilyen módon roppant anyagot szerzett össze, amelyet rendszeresen kezelt. Módszere abban állott, hogy minden faj külön borítékot kapott, amelyen a madárfaj, amelynek szánva volt, meg volt nevezve; ebbe a borítékba külön cédulákon gyűjtötte saját és mások adatait; de minden cédulán külön rajta volt a faj neve, amelyre az adat vonatkozott, úgyhogy a tévedés ki volt zárva és minden cédula bármikor a helyes borítékba volt sorozható. Abban az időben a papírost szegény ember csak aránytalan áldozattal szerezhetette, ezért Petényi adatait mindenféle, már használt papírra is írogatta; hogy pedig a helyet kihasználhassa, igen sok rövidítéssel élt; sőt írásokon keresztbe is írta jegyzeteit. Ez később a mások által való feldolgozást nagyon megnehezítette.

Evvel a működéssel páros vonalban haladt az irodalom tanulmányozása. Összeállította Cuvier, Schinz, Temminck és mások rendszerét, kivonatolta a Magyarországra vonatkozó helyeket és jegyzetekkel kísérte azokat. Szóval: nagy dologra készült.

A madarakon kívül ugyanazt a módszert alkalmazta az emlősökre, kételtűekre, halakra stb.; sőt a kövült formákkal is foglalkozott; minden téren szoros kapcsolatban maradt a természettel, annak életével.

Már a múlt század negyvenes éveiben annyira haladt, hogy az ornithologiai rész feldolgozásához és részben tisztázásához láthatott.

Az egyes fajok borítékívei új – mondhatni – homlokívet kaptak, melynek első oldalán és élén a faj tudományos neve és auctora állott, mire az elnevezések, a triviálisokkal együtt, élükön a magyarokkal, következtek; jegyezte a németeket, a tótokat és egyebeket is; erre következtek a nemi jegyek – notae genericae. – azután a fajiak – notae specifica; mire a leírások sorakoztak: az öregek, az ifjak, a különböző tollazatok, mind magyar példányok alapján; erre jött az életmód és végre az elterjedés. A töredékekben megkerült néhány kidolgozott faj, amely betekintést nyújtott Petényi tervébe. Nyilván arra törekedett, hogy előbb valamennyi fajt széles alapon monografice feldolgozza, ezeket a rendszerbe besorozza, hogy végre a nyert ismeret alapján magát a rendszert is megbírálhassa és a főművet megszerkeszthesse.

Biológiai kincstárából álljon itt egy pár részlet, melyet Csörgey Titusz e bevezetés számára csak úgy taláalomra kimarkolt.

Nucifraga caryocatactes (L). Mogyoró-szajkó. Ennek a madárnak fészket már 1843-ban talált meg Zólyom, Pojnik és Tiszolcz körül, leírja a fészkek szerkezetét, a tojások számát – ezeknek leírása azonban elveszett.

Tanítványai, Rokosz és Sztraka, de ő maga is már 1844-ben reáakadnak a szibériai formára, a *N. macrorhyncha*, Brehm = *N. caryocatactes platyrhynchus* Brehm, 1831. – *Archibuteo lagopus*, Brün. a gatyás ölyv; e téli vendégnek Magyarországon való fészkelését már 1843-ban fedezi fel; úgy a *Pastor roseus* L. és a *Pinicola rosea* Pall. faját is. 1853-ban fészkelve találja az *Erismatura leucocephala* Pall. fajt.

Az első előfordulást Magyarországon a következő fajoknál állapítja meg:

1842. *Motacilla flava flavicapilla* Pet. = *Mot. campestris* Pall.

1833. *Fringilla nivalis* L.

1850. *Pinicola rosea* Pall.

1844. *Emberiza cia* L.

1835. *Arenaria interpres* L.

1811. *Haematopus ostrilegus* L.

1841. *Charadrius squatarola* L.
1846. *Caccabis saxatilis* (Mey.) a Csernavölgyben!
1837. *Syrnium uralense* Pall.
1839. *Nyctea ulula* L.
1837. *Nyctea scandiaca* L.

Petényi Magyarországra nézve megállapítja a *Calcarius lapponicus* (L.) faj előfordulását, mely mai napig sincsen az Ornisba bevezetve.

Accipiter nisus (L.); a Candia szigetéről származó példányokat – valószínűleg *A. brevipes* Sev. – leírva, azokat már akkor is klimatikus változatoknak – a mai subspeciesnek nézi.

Aquila pennata – *minuta*; az ezek fölötti vitában Brehm pártjához szegődik és leírja az alakokat saját kutatásai alapján.

Oriolus galbula (L.). Petényi az, aki e madárra nézve a fuvolázó hangon kívül csicsergést is ír le, amit mint ismeretlen újságot Németországban csak az imént jeleztek.⁴⁰

E valóban buzgó működésben találta az 1848/49. év Petényit, mint a Magyar Nemzeti Múzeum Custosát.

Ekkor következik be a nagy fordulat.

A szabadságharc menete eleinte a magyaroknak kedvezett. De 1849-ben, amidőn Oroszország is beavatkozott, elkövetkezett Világosnál a fegyverletétel, evvel pedig a véres reakció fűriái szabadultak reá az országra. Minden elgázoltatott; minden szabad mozgást a gúzs akasztotta meg. A múzsák nem a fegyveres háború, hanem a „véres nyugalom” miatt hallgattak el. Minden mozdulat, még a művelődés terén is, elfojtatott és az erőszakot kísérő átkok átka fölemelte fejét: a szolgálalkúség, a gyanú, a kémkedés, a denunciáció; a kenyéririgység és a gyűlölet megtette a magáét. A társadalom mélyen megrendült.

A harc idejében Petényi kitarzott állomásán a Magyar Nemzeti Múzeumban; kiállotta a főváros lövetését Hentzi részéről; később, amidőn az abszolút hatalom reátette kezét az intézetre is, versengő felek üldözőbe vették Petényit, ami életét nagyon megkeserítette. Tetézte mindezt a tudomány terén bekövetkezett fordulat, mely hatalommá vált. A helyzet az volt, amelyre ráillett Börne ismeretes gúnyszava: „az orvos eltiltott a gondolkozástól, elmentem tehát Ausztriába”.

Petényi úgy működött, amint éppen lehetett és minthogy a hatalmon levők a Nemzeti Múzeummal még tűrhetően bántak, a teljesen békés indulatú férfi lassanként némi tekintélyre

⁴⁰ V. ö. H. Seidel cikkével (Ornith. Monatschr., 1898 p. 169. stb.)

tett szert. Ezt arra használta fel, hogy bajba keveredett barátait – mint Stetter F. Vilmost – megmentse, vagy oly karba hozza, hogy ismét működhessenek. A legártatlanabb madarászó puská akkoron, mint a státust veszélyeztető fegyver, legszigorúbb büntetés terhe alatt volt eltiltva! Ilyenre csak nagy utánjárással lehetett engedélyt kapni.

Petényi ellenségei később kenyérre törtek. Ami azonban az ügyis érzékeny férfi lelkét végképp elkésérítette, ez az a körülmény volt, hogy a legridegebb empirizmus hívei felülkerekedtek, mert hiszen csupán a holt formalizmus volt a hatalom szemében ártatlan azért, mert kerülte a lényegét. Mit is árthattak oly férfiak, akik a rovarokon a tüskéket számlálták és „férgekkel” – Ungeziefer, ez volt a hatalom emberei szerint az Entomologia – bajlódtak?

Ezeknek a csereberélőknek hatalma különösen Ausztriában és így a lenyűgözött Magyarországon is abban az esztendőben – 1859-ben – tetőzött, amelyben Darwin szövétéke lobbort vetett. Világosságát akkoron elhárította a birodalom határán felállított abszolutisztikus ernyő...

Ennek az irányzatnak az emberei kevésbe vették Petényit, a biológust; sőt gúnyolni kezdték és ez végképp megkeserítette a már ügyis megtört férfi élete végét.

Meghalt anélkül, hogy megértették volna, a férfikor delén, és anélkül, hogy főművét, amelynek élete minden óráját szentelte, nemzetének átadhatta volna. Halála az elnyomás legsötétebb korszakába – 1855 – esett.

Irodalmi hagyatéka

Íratait a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta, amelyre magára is reánehazodott az elnyomás súlya, s amely maga is csak tengődött.

Kubinyi Ferenc, ki Petényit nagyra becsülte, barátja volt és halála után is az maradt, kezébe vette a hagyaték kiadását és ki is adott oly palaeontologiai töredéket, amely iránt személyesen érdeklődött; az iratok zömét pedig magánál tartotta és őrizte. Amennyire megállapíthattam, Kubinyi Ferencnek az volt a szándéka, hogy az iratokat részletenként ifjabb erőkkel feldolgoztatja és azután egybeszerkeszti. Ez a Magyar Tudományos Akadémia, mint örökös, tudtával történt.

Az Ornithologia némely részét átvette Tauscher Gyula, Petényi unokaöccse, némelyet Tóth Sándor, később tanár Debrecenben; az előbbi az emlősökből átvette a denevéreket is; Chyzer

Kornél átvette az egérféléket.

Ezek a férfiak dolgoztak is; Chyzer befejezte és be is küldte tisztázva munkáját, mely azonban az eredeti kéziratokkal együtt eltűnt. Az impurum szerencsére megmaradt, amelyet én adtam ki; a denevéreket szintén.

A feldolgozás azonban sehogy sem haladt, mert a férfiak saját fennmaradásukért kemény harcot folytattak.

Kubinyi Ferenc később – az új viszonyok nyomása alatt – anyagi zavarokba jutott; ezáltal Petényi ügye elvesztette mozgatóját és elhalványodott. Legtöbben, akik az iratok valóságos halmazával megismerkedtek, visszariadtak, nemcsak a tömegtől, hanem a forma miatt is, amelyet már jellemeztem. Az iratok végül kiadattak egy hármás bíráló-bizottságnak jelentéstétel végett, mert a tudományban bekövetkezett fordulat azokat, akik az első határozatba – a kiadást elrendelőbe – befolytak, ingadozóvá tette. A jelentés elkészült és konklúziója – a megokolás egy részével – reánk maradt. Ebből kivehető, hogy a bizottság a kiadást nem ajánlja, többek között azért sem, „mert Petényi kutatásai sokszorosán gyerekesek, minthogy még az állatok hangját is megfigyelte; sőt a hangokból az állatok indulatára is következtetett!” Röviden kifejezve: közvetlenül Darwin föllépése előtt mindaz elítéltetett, amit Darwin uralkodóvá tett, s ami ma a 'Historia Naturalis' szerves része; a szó magasabb értelmében az!

Az iratos láda, amelyben Kubinyi szerint többek között a Carbo kész monográfiája, alkalmasint Naumann kezétől való rézmetszetekkel volt, elkallódott, az iratok elszóródtak s amint látszik, nagy részben makulatúra sorsára is jutottak.

Mint Petényi egyik munkatársának fia, ki magam is közvetve ösztönt merítettem tőle a természethistóriai irányra, ezelőtt már negyven évvel kezdtem Petényi iratait kutatni és felhoztam az ügyet, mint az Erdélyi Múzeum Conservatora, bizalmas körben az 1865-ben a Pozsonyban tartott magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése alkalmával. Kitűnt, hogy az ott megjelent bécsi tudós, Frauenfeld, Petényi iratairól tudomással bírt, hogy Pelzeln Ágosttal és másokkal együtt az iratok kiadását régóta szorgalmazták is, különösen pedig az ornithológiára fektetnek nagy súlyt. Nagy hévvel sürgette a kiadást, már egy emberöltővel ezelőtt, régi hű barátom, Tschudi lovag is, a bécsi cs. és kir. állat- és növénytani társulat kiadványában.

Tauscher Gyula szintén jelen volt a pozsonyi gyűlésen és arról értesített, hogy a ragadozó madarakra és denevérekre vonatkozó iratok nála vannak; elmentem tehát vele Ercsibe, hol a mondott részek csakugyan megvoltak. Innen Budapestre mentünk s fölkerestük a még élő

Kubinyi Ferencet, ki a lepecsételt ládát felmutatta; tőle tudtuk meg, hogy a bíráló-bizottság annak idején ellene nyilatkozott a kiadásnak, hogy ennél fogva a láda az Akadémiának megfelelő határozata alapján a rokonságnak kiadható volna. Elmentünk tehát az Akadémia titkári hivatalába, hol a határozatra nézve megbíztattak ugyan; de a dolog ennyiben maradt. Átvettem tehát Tauschertől az orvadarakat és némely Anatida töredéket és visszautaztam Kolozsvárra.

Feladataim az Erdélyi Múzeum zoológiai osztályának megalapítása körül nem engedték meg, hogy Petényi iratainak kutatásával kitartóan foglalkozzam. A hosszú időközben pedig meghalt Kubinyi Ferenc, és a láda – mint már tudjuk is – elkallódott.

A múlt század hetvenes éveinek elején a Magyar Nemzeti Múzeumhoz kerültem és itt kezdtem meg az iratok további kutatását; de meg kellett győződnöm, hogy az ügy igen kényes, mégpedig azért, mert befolyásos állásokban még éltek oly férfiak, akik Petényire nézve nem bírtak kellő elfogulatlansággal.

Ekkoron történt az, hogy egy mozgó antikváriusnál, ki egy üres boltot foglalt el ideiglenesen és makulatúrával is kereskedett, megtaláltam Petényi Paridáit egyéb töredékekkel együtt és meg is szereztem azokat. A kereskedő nem tudta megmondani, hogy a papírok eredetileg honnan kerültek.

Eltökéltem magamat most már arra, hogy más úton teszek kísérletet. Minthogy időközben a Nemzeti Múzeum folyóiratát, a 'Természetrajzi Füzetek'-et megalapítottam, felhasználtam az alkalmat, hogy Pethő Gyula barátom közreműködésével Petényi irataiból némely részt közrebocsássak. Báró Nyáry Jenő tisztelt barátom e publikáció következtében rögtön átadta nekem Petényi levelezésének egy részét, mely a Kubinyiak irataival jutott ő hozzá;⁴¹ továbbá az ichthyologiai anyagot és némely ornithologiai töredéket. Sőt Petényi egykori riválisaitól is kaptam kevés, de szép részt; így a *Pastor roseus*-ra vonatkozó összeállítást, melyet Petényi maga foganatosított, a *Coracias garrula* leírását és még néhány töredéket! A Tudományos Akadémia irattárában pedig akadt Tóth Sándor kezétől némely feldolgozott rész.

Az így összehozott iratcsomó tekintélyes, de mégis csak töredékes volt; elhatároztam azonban, hogy most már a kiadás felé fogok törekedni.

Az alkotmány föléledése, a művelődés föllendülése, a természettudományok terén is fordulatot idézett föl és Petényi is egyszerre helyes világításban állott elő. – A nyelv terén győztek a természetes fejlődés hívei, kik szoros kapcsolatban a történelmi és néprajzi kincsrel működni kezdtek. A természetrész terén pedig felülkerekedett a biológiai irányzat.

⁴¹ A legszebb leveleket Petényi életrajzához csatolva, 1891-ben adtam ki. Báró Nyáry világosan hozzátette, hogy azért adja, mert meggyőződött, hogy Petényi igazait keresem.

Így vált lehetővé, hogy Petényit és működését a Budapesten tartott II. Nemzetközi Ornithológiai Kongresszuson, mely kitűnően sikerült s a szak nemzetközi előkelőségeit egyesítette magában, előtérbe állíthattuk és iratokban méltathattuk.

A Kongresszus sikere, melynek tudományos előkészítését és szervezését magyar szakérők hajtották végre, szülte a Magyar Ornithológiai Központot – 1894 –, amelynek szervezésére és vezetésére meghívtam. Haladéktalanul hozzáálltam egy ornithológiai folyóirat – az 'Aquila' – indításához és szakérők szerzéséhez, egy percre sem tévesztve szemem elől Petényi iratainak ügyét.

Az volt a feladat, hogy most már az alkalmas embert megtaláljam, ki a feldolgozás nehéz munkáját elvállalja.

Egy napon azután bemutatkozott nálam Csörgey Titusz, Fászl István soproni Szent Benedek-rendi tanár tanítványa, felmutatva a tanár ajánlólevelét. Ennek a kitűnő tanárnak megvolt az a ritka tulajdonsága, hogy lelkesíteni, a tudománnyal való komoly foglalkozásra serkenteni tudta tanítványait, különösen ha arról volt szó, hogy azokat a természethistóriába bevezesse. A levél egyszerű, őszinte szavakkal ajánlotta a tanítványt, mint komoly és szerény ifjút, ki az ornithologia iránt nagy hajlandóságot mutat.

Fászl tanár ajánló szava és a benyomás alapján, amelyet az ifjú ember reám gyakorolt, elfogadtam Csörgeyt, megismertettem Petényi hagyatékával és ő megfogadta, hogy a munkát elvállalja és bevégez.

A Magyar Tudományos Akadémia fölterjesztésemre egy kisebb összeget utalványozott; a Magyar Ornithológiai Központ is megadta a szerény javadalmat, avval együtt, hogy Csörgey az egyetemem is látogathassa.

A munka kezdetét vette. Csörgey az őt kiválóan jellemző nyugalommal és kitartással folytatta és be is végezte a feldolgozást. Ezenkívül a Dresser művében foglalt madárképet és különösen a Thorburn-félék hatása alatt reávetette magát az illusztrálásra és egyetlen tél folyamán teljes önállóságra, az élet után való fölvételig, fejlesztette határozott tehetségét, melyet ma a külföld is elismer.

Beváltotta tehát emberül mindazt, amit megfogadott, amit azóta elhunyt tanára velem együtt tőle várt. A küzdelem evvel be van végezve. Az első feldolgozások közül kiadtam az 'Aquila'-ban a Falco sacerre vonatkozó feldolgozott részt, mely a külföld szakköreiben teljes méltatásban részesült, sőt lendített a szakban. Ez végképp elenyésztette azt a tartózkodást, mely itt-ott még mindig lappangott. Ez biztosította a kiadást is.

Lehetséges azonban, hogy fölmerülhet a kérdés, miért nem hagytam el a bevezetést, amikor Petényi e nélkül is érvényre juthatott volna, a tudomány érdeke is megnyerte volna a magáét?

Azt hiszem, hogy eljárásomat jó okok igazolják. A legfőbb ok a történeti menetből kibontakozó igazság, melyet a nemzet közművelődése terén elhanyagolnia nem szabad – a magyarnak semmiképpen! Lássa a művelt nyugat is!

És a külföld szakköreinek pedig e mű német kiadásában legalább egy tudomány szak terén ki akartam mutatni azt, hogy a magyarok tudományos törekvéseit, az uralkodó viszonyok számbavétele keretében kell megítélni; hogy a látszólagos vagy tényleges hátramaradás nem a tehetség, belátás, vagy akarat hiányában, hanem azokban a szerencsétlen helyzetekben gyökerezett, amelyeknek egyikében Petényi törekvéseit is bemutattam.

Lássunk egy analogont.

Ezek a szerencsétlen helyzetek világosan tükröződnek abban a viszonyban is, mely a nagy Gauss és Bolyai Farkas, a két rokon tehetség és benső barát között fennáll. Gauss még életében éri el a dicsőség tetőpontját, mert a viszonyok kedvezése mellett halhatatlan műveket alkotott; Bolyait itthon csak a tengődés várta és el is emésztette; csak halála után, nagy sokára, napjainkban éri nevét a dicsőség sugara, az is inkább lángeszű fián, Bolyai Jánoson át!

Miért? Mert a magyarság művelődési érdeke, ebben erejének szabad kifejtése el volt nyomva! Aki ítélni akar, tartsa ezt is szeme előtt.

Ugyanily élesen, mint Gauss és Bolyai között lép szemeink elé az a viszony, mely Naumann és Petényi között fennállott. Naumann bevégezte nagy művét, melynek anyagát Petényivel egyazon időben gyűjtötte, átadhatta korának és nemzetének, megérte dicsőségét és teljes érvényesülését; művét tudományos ivadékainak serege jubiláris nagy és díszes kiadásban újból a német nemzet és a világ elé bocsátja – és íme Petényi! Élete művéből nagy későre és ekkor is csak töredékek adhatók ki!

E töredékek kiadásának azonban – és éppen most – még külön hivatása is van.

Petényi Salamon dacára annak, hogy fáradhatatlan munkásságot fejtett ki és kora legkitűnőbb szakembereivel a legbensőbb viszonyban állott, a mai külföldi ornithologiai nemzedék előtt meglehetősen ismeretlen; sőt idegen; ez természetes is, mert fő művét ki nem adhatta. Helyzete tehát olyanokkal szemben, akik ismeretesek, mindig a gyöngébb.

Az ornithologia vezető köreiben azonban ismeretes, hogy Petényi emlékezetét legújabbán érzékenyen érintették néhai Hartlaub levelei, melyeket Leverkühn Pál a 'Journal für

Ornithologie'-ban közrebocsátott.⁴² Hartlaub, ki a mostani nemzedék szemében nagy tekintély, teljes negyven évvel Petényi halála után megemlékszik egyik levelében egy utazásról, amelyet az ichthyologus Heckel, az ifjú Natterer testvérpár és Petényi társaságában a Balatonhoz tett. E levélben Hartlaub, anélkül, hogy egyetlen ténnyel okát adná, gyűlölködő hangon, jellemben vágó sértést követ el Petényi ellen, hivatkozva a „wir” szóval utitársaira is. Ez az utazás 1839-ben történt! Nekem módomban volt az idősebb Natterernek 1843-ból kelt levelével⁴³ kimutatni, hogy Hartlaub szavainak tényleges alapja nem lehet.

Legjobb barátom, Finsch erre alkalmat vett magának, hogy a 'Journal für Ornithologie'-ban⁴⁴ a legnemesebb indulattól ösztönözve, az ügyet elsimítani megkísértse olyformán, hogy Hartlaub nem rokonszenvezhetett Petényivel és előregedve, betegségtől elgyötörve, ez az állapota ragadhatta arra a kemény szóra, a jellemtelenség vádjára. Úgy voltam eltökélve, hogy a dolgot abba is hagyom, ha ezentúl senki sem érinti. Azonban levelezésekben és Finsch-féle cikkek megbeszéléseiben folytonosan kísért az, hogy az ügy nincs végleg tisztázva. Ez indít arra, hogy most már a legklasszikusabb tanút és részeseit Petényi mellett megszólaltassam.

Az első tanú nem más, mint a németek legnagyobb ornithologusa, Naumann J. F., Petényi kor- és utitársa 1835-ben. Naumann a Magyarországon végzett utazás leírását a 'Wiegmann's Archiv' 1837. évi folyamában adta ki és ezeket mondja:

„Augusztus 20-án – 1835 – érkeztünk a »Pannónia« gőzhajón Pestre és boldogoknak érezhettük magunkat, hogy Petényi Salamon úrban, az Állami Múzeum gondozójában egy mindenképpen hű kísérőt és kalauzt találhattunk. Csupán ez érdemes barátunk vezetése mellett, ki született magyar, buzgó természetvizsgáló, a fő nyelvekben – a magyarban és tótban jártas és a többtől sem idegen, ki az országot és a népet, ennek szokásait ismeri, csak az ő társasága menthetett meg minket ezer kellemetlenségtől...”⁴⁵

Itt figyelemmel kell lennünk arra, hogy akkoron az utazás Magyarországon a férfiakat sokszorosan egymásra utasította, így módot nyújtott arra, hogy egymást alaposan megismerjék.

Így ismerte meg Naumann Petényit négy évvel a balatoni utazás előtt!

Hogy Naumann ezekben nemcsak a köteles és illő hálának adott szót, hanem ezt mélyen érezte is, ezt bebizonyította tizenkét évvel később – 1847-ben – amidőn Baldamust Petényi barátságába ajánlotta.

⁴² 1901. p. 337. skk.

⁴³ Aquila, 1901. p. 311.

⁴⁴ 1902. p. 349. skk.

⁴⁵ pp. 69–110.

A legszívesebb hangú ajánlást facsimilében kiadtam a Petényi életrajzában 1891-ben. Ez tehát nyolc évvel a balatoni utazás után volt. Baldamus mindhalálig rajongó tisztelője és barátja maradt Petényinek.

De még tovább is van. Az öreg Ch. L. Brehm nemcsak levelezett Petényivel, hanem felkérte 1829-ben keresztapának fia, Alfred – később a 'Thierleben' világhírű írója – mellé. Ez tehát tíz évvel a Hartlaub-féle utazás előtt volt; folyt pedig ez a levelezés ugyanazzal a melegséggel 1853-ig, tehát tizennégy évig a Hartlaub-féle utazás után. Ám olvassa az ember Schlegel levelét 1853-ból,⁴⁶ mely a hálától csak úgy világol!

Mindezeket és még egyebeket vége, előttünk áll a kérdés: lehetséges-e az, hogy Petényi, ki legnemesebb és legnagyobb kor- és szaktársainak szeretetét és tiszteletét a balatoni utazás előtt és után teljes mértékben bírta, éppen csak 1839-ben és éppen csak Hartlaub előtt vált volna jellemtelenné! hozzá oly mértékben, hogy Hartlaub még negyven év múlva is jogosan kemény szavakkal illethette volna? Ez lehetetlen!

Szerintem ez az ügy nem bírálható meg Hartlaub jelleme alapján sem, mely mindennél fogva, amit róla tudunk, érinthetetlen volt. Az egész dolog a pszichopatológiába tartozik, mint oly vonás, mely abban is megnyilatkozik, amit Hartlaub ugyanazokban a levelekben Emin Pascharól mond.

Finschnek igaza van, amidőn a fő okot a teljesen szubjektív ellenszenvben keresi, melyet Hartlaubnál az előregedés és gyötrő betegség minden iránt való mérgelődéssé fokozott.

Mindaz, amit itt Petényire vonatkozólag közreadtam, akkor, amidőn Leverkühn a levelek kiadását elhatározta, már rég közre volt bocsátva, így a kiadónak kötelessége volt volna, mindent gondosan számba venni; és amidőn látta, hogy két halott, tehát már védtelen érdemes férfi becsületügye forog fenn, mely tények hiányában már nem is tisztázható, ki kellett volna az illető helyet hagynia.

Leverkühn tudtommal a zenét is műveli, ezért hozom fel itt, hogy a nagy Verdi jól tudta, miért hagyta meg végrendeletében, hogy iratai halála után elégettessenek: örökre el akarta enyésztetni azokat a disszonanciákat, amelyek istenített zeneművészetének igazi érdekeibe ütköztek.

Ez a rendelkezés nemesen volt gondolva és végrehajtva, kivált ha azokra a versengésekre gondolunk, amelyek éppen a zene terén oly gyakran és élesen nyilatkoznak meg. Verdi példaadása komoly intés az életrajzíróknak is.

⁴⁶ Lásd: Petényi életrajza függelékében (1891).

Legjobb tudásom szerint, minden ténylegesnek gondos és lelkiismeretes mérlegelése után, utolsó szavam Leverkühn úrral szemben az, hogy nem Petényi és nem Hartlaub emlékére esett árnyék, hanem arra az íróra, aki nem bírt avval a tapintattal, amelyre különösen az van kötelezve, aki mint szakember halottak becsületét és a tudomány érdekét kívánja és köteles is szolgálni. (...)

Írtam Lillafüreden, 1903 júliusban

Herman Ottó

Petényi Salamon János írásaiból

A tudományos pályára hivatott evangélikus lelkész

Beszéde a cinkotai ev. egyháztól való elbúcsúzása alkalmából⁴⁷

Búcsúbeszéd⁴⁸

mellyel Petényi János Salamon, ág. h. ev. lelkész a hazai természettudománynak szolgálatába lépése alkalmából elbúcsúzott a cinkotai ág. h. ev. egyháztól, (7 évi lelkészi működés után) 1833. május 19. napján, húsvét utáni 6. vasárnapon.

Te vagy, óh természet, örömöm,
téged tisztellek mindörökké.

Mil. Z. Polak

Szerző e beszédét azért teszi közzé, mert barátainak és lelkésztársainak kívánságára be akart számolni erről a hivataláról, amelytől most megválni készül.⁴⁹

* * *

Valahányszor a jó ismerősök, különösen azok, akik hosszabb ideig nemcsak, hogy együtt laktak, de egymással szorosabb érintkezésben éltek, búcsúznak egymástól, mindkét részről szokatlan érzelmek szokták áthatni a szívüket. Ilyenkor mindig felmerül az a kérdés: mi lesz az itthonmaradtakkal, mi vár a távozóra? Minél szorosabb kötelékek fűzték a lelkeket egymáshoz, annál elevenebb ez az érzés, annál nyugtalanabb és kíváncsibb ez a tudni vágyás. Az a kötelék, amely Isten egyházát annak vezetőjével, Krisztus nyáját annak pásztorával,

⁴⁷ A fejezet forrása: Petényi János Salamon beszéde a cinkotai ev. egyháztól való elbúcsúzása alkalmából. Ford.: Linder Károly. Közread.: Schenk Jakab. Bp., 1926. 16 p. (Klny 'A Természet' 1926-os évfolyamából.)

⁴⁸ Petényi Salamon János tanulmányait, jegyzeteit a korabeli helyesírás szerint közöljük.

⁴⁹ Pesten, Trattner és Károly nyomdája, 1834. „Nagyságos Aszódi báró Podmanicky Jánosnak, az ág. h. ev. cinkotai egyház 7 éven át buzgólkodó, jóttevő felügyelőjének, új hivatásomban is nagyrabecsült pártfogómnak elismerő hálája jeléül ajánlja a kiadó.”

Istennek gyermekeit lelkiatyjukkal, az istentiszteelőket az Isten titkainak sáfárjával, az igehirdetőt hallgatóival köti össze, letagadhatatlanul erős, szent és örök kötelék. Ezek a kötelékek a lélek szempontjából fölbonthatatlanok, mert amit a lelkész sten gyermekeinek az üdvösségre való tanítással, műveléssel tett, azzal mintegy hálára kötelezte híveit s az elismerésnek ez a köteléke sem a Földön, sem a Földön túl meg nem szűnik; csupán a test szempontjából, Istennek a parancsára, váratlan halálesetek folytán bontható fel, de akkor sem fájdalom nélkül. Mert ez utolsó esetben is a lelkiatya szívében felvetődnek ama aggodalmaskodó kérdések, amelyekkel minden jó atya búcsúzik gyermekeitől, felkiáltván: Gyermekek, kedves gyermekek, ki lesz ezután veletek? Ki lesz a ti tanácsadótok, oltalmazótok, vezetőtok? És akkor a gyermekek is kérdik: „Hová mész, atyánk? Ki lesz ott Te veled? Hogy leszel az idegenben?”

Én is most a ti részletekről és ti, mint a cinkotai egyház tagjai az én részemről, hasonló helyzetben vagyunk. Bennünket Isten egyházának szent köteléke 7 évig és 2 hónapig kötött össze, úgy hogy ezt a köteléket soha el nem szakíthatjuk, egymásról soha meg nem feledkezhetünk. Mert íme, én azoknak a ti gyermekeiteknek, akiket a keresztség alkalmával az anyaszentegyházba felvettem (több százat), ezután is megmaradok az ő keresztelező atyjuknak és ezután is az én keresztyermekeim lesznek. Nagyon sok házaspáron nyugszik az én atyai áldásom. Az isteni igazságok ama sorai pedig, amelyekkel naponta szóltam hozzátok, melyekkel az ifjúságot oktattam, hogy ismereteikben gyarapodjanak, a felnőtetket intettem, hogy az erénynek ösvényén járjanak, az öregeket serkentettem, hogy legyenek életük végső napjai boldogok, ha mind e szavaknak csak tizedrésze érte el az óhajtott célt, hány és hány lélek nyert általuk műveltséget, vigaszt, buzdítást, intést, örömet és üdvösséget, köztem és tiköztetek pedig a szeretet köteléke mindjobban erősödött. Az én szeretetem és segítő kezem mindig a ti boldogságotok szolgálatában állott és fordítva. Több mint ezer ama keresztyeneknek a száma, köztük sok drága szülő, szeretett férj és feleség, őszinte testvér, gyermek, rokon, őszinte barát és jó ismerős, akiket az én szavaimnak és könnyeimnek áldása kísért a temetőbe és örök életbe. Örültem az örvendőkkkel és sírtam a siratókkal. Az ilyen köteléket, amit a keresztyén szeretet szálai fűznek össze, amit a vallásnak a szentsége megerősít és az Isten az örökkévalóság pecsétjével megszentelt, sem ember, sem világ, sem idő többé szét nem szakíthatja. Azért én is ti lelkieg mindig együtt maradunk. És mi, kedves hallgatóim mégis búcsúzunk,, ha csak a test szempontjából is, mert én a mai naptól fogva megszűntem az egyház vezetője lenni. Legyetek meggyőződve afelől, hogy azzal a hő kívánsággal távozom el tőletek, legyetek távollétem alatt boldogok és mind boldogabbak.

Töletek mintha hallanám a kérdezősködést: Hova megy a mi lelkipásztorunk, miért megy el, vajjon milyen lesz sorsa? Azért elvégeztem magamban, hogy legalább az első két kérdésre megadom a választ. Beszédem alapigéit veszem a 104. és 105. zsoltárból.

Az ezekben olvasható fenséges igékben mintha magunk előtt látnánk Istennek prófétáját, Dávid királyt, amint megtelve szent érzelmekkel, Isten kezemunkáját és csodás jelenségeit ihletett buzgósággal szemléli, a megismert természeti dolgokban a Teremtőnek hatalmát, bölcsességét, jóságát és dicsőségét fürkészi, hogy arról népének és nemzeteknek tanubizonyságot téve, általa az igaz életre, Isten iránti hálára és tiszteletre és az erénynek ösvényére vezérelje. Istennek a műve a teremtésben, jobban mondva a természetben, annak végtelen változatosságával, csodás szépségével, mesteri harmóniájával, minden emberi ész és képzeletet felülmúló célszerű berendezésével, valami ellenállhatatlan varázserővel és édes szeretettel, mintegy Istennek hívó szavára már a bölcsőmtől kezdve magához bilincselte az én szívemet és szüntelenül olyannyira égett bennem a természet utáni vágy, hogy amikor azt láttam, hogy eme hívó szónak egyrészt előbb fiatalságom, később meg hivataloskodásom akadályai miatt eleget nem tehettem, másrészt nyugodt életet sem élhettem, elhatároztam, hogy Isten szavának engedek; Isten, haza és népem hívó szavára a Mindenható nevében és az ő szent segedelmével indulok hát az én szeretett új hivatásom elé, hogy a Teremtőnek csodáit, tetteit szemléljem, megismerjem és hirdessem és hogy a hazai természetbúvárok sorába álljak. Mindamellet mindazt a kötelezettséget, amely a lelkeszi hivatással jár, nem hagyom el új hivatásomban sem és csupán csak mint a cinkotai egyház lelkigondozója veszek töletek búcsút.

Nem szűnök meg soha Isten igéjének hirdetője lenni, sőt annál jobban igyekszem majd, hogy új hivatásomban is Isten hatalmának, bölcsességének, jóságának, kegyelmének, szavának, igazságának, titkainak, erényének, áhítatának, dicsőségének igaz hirdetője legyek.

Legyen szabad elmélkedésem tárgyául választani ama alapgondolatot, melyben választ adok felvetett kérdéseitekre: „Hová megy a mi lelkipásztorunk? Mi lesz ezután egyházunknak eddigi lelkigondozójából?”

Te pedig, Uram, adj segítséget,

Hatalmaddal erősítsd meg a te szolgádat,

Elmélkedésünkre áraszd ki a te legfőbb áldásodat.

A teremtő Istennek a hatalma, bölcsessége, jósága, dicsősége az isteni kinyilatkozásban ismerhető fel. Ez a kinyilatkoztatás kettős: kinyilatkoztatta magát Isten egyrészt szavában, másrészt tetteiben. Az első kinyilatkoztatás könyve a Szentírás, az örök igazságoknak és Isten kegyelmének a könyve, a másik kinyilatkoztatás könyve az egész természet, Isten hatalmának, bölcsességének, jóságának és dicsőségének élő könyve, amely minden ember szeme előtt és mi mindnyájunk előtt örökké tárva van. Búvárai és hirdetői az emberi társadalomban hasonlóan Isten hatalmának, bölcsességének, jóságának, dicsőségének prédikátorai. Mind a két kinyilatkoztatásnak tehát ugyanaz a tárgya, célja, rendeltetése t. i. Istent az ő tökéletességében és tetteiben megismertetni és általa az embereket földi és örökké tartó boldogsághoz vezérelni. E két kinyilatkoztatás tehát egymásnak nem mond ellent, sőt egyik a másikának alapja, támogatója, világító gyertyája, közvetítője, pajzsa, mert e föld rövidlátó fiai mind a két kinyilatkoztatásban képesek csak Isten dicsőségeit feltalálni.

Ilyen értelemben állítom én, hogy amikor a természettudománynak adom át magamat, nem szüntem meg, sőt ezentúl annál inkább leszek:

1.

Isten hatalmának hirdetője! Ez a széles világ mindazzal, ami rajta és benne van, az egész élő és élettelen természet a mi testünkkel, mely annak parányi részecskéje, menny, föld, víz, levegő és minden élőlény mindez a mindenható Isten keze munkája és egyszersmind a természetbúvárnak a tárgya. Attól a legparányibb láthatatlan porszemtől kezdve az égbenyúló szikláig, a sötét bányákban, a föld mélységeiben csillogó kicsinyke arany porszemtől a végtelen nagy világűrben tündöklő csillagokig, attól a gyenge kis útszéli fűszáltól, mit a földnek vándora észrevétlenül tapos, a Tátra hófedte hegycsúcsáig, a Libanon cédrusáig, amelyek megtekintésére szemünk látóköre is szűk; a kicsiny kis rovartól, melynek a virág parányi kelyhe is elég nagy ahhoz, hogy benne magát szemünk elől elrejtse, a hajóroncsokra leselkedő cápaig; a nyomorult csúszó férgectől az emberig, – a teremtés koronájáig, – aki léleknek szárnyán a magasságos mennyek Isten hajléka körül röpköd; ez a sok-sok millió lény Isten mindenhatóságának tanuja és hirdetője. Aki pedig mindezt figyelgeti, a teremtett dolgokban a Teremtőt látja és csudálja, majd hirdeti s általa másokat is Isten dicsőségére buzdít, – amit a természetbúvár valóban is tesz, – az én velem és én övele megmaradunk Isten hatalmának prédikátorai.

Nem szüntem meg, sőt ezentúl még annál is inkább leszek:

Isten bölcsességének a prédikátora! Azt a sok millió teremtetett lényt, ami a földön, tengerben, vízben, szárazon, levegőben él, sőt nemcsak élő, de élettelen lényt, elemet és erőt, kivétel nélkül a Teremtő keze ruházta fel változatos színekkel, különböző formával. Az élőlényeknek ezer és ezer faja Istentől kapta célját, értelmét, felruházta őket tagokkal, alkalmazkodóképességgel, ruhával, táplálékkal, törvény- és szokásrenddel. Az egész teremtetett világ egy hosszú lánc-sor; nem találsz benne semmi ürességet vagy megszakítást, mindenben törvény uralkodik; minden teremtetett dolog egészet képez, minden Isten bölcsességével van megtelve. A földnek élettelen birodalma és érce az a szilárd fundamentum, amelyen a természet nyugszik; a földnek sötét üregei, mint az emberi testnek erei a vért, úgy hajtják ki a mélységekből napfényre a vizet, hogy az patakjaival felüdítse a természet arcát. A növényvilágnak az a rendeltetése, hogy a kopár földet a reményt jelképező zöldsín köntösébe öltöztesse és ezer változatú, gyönyörű színpompával borítsa. Az élők világának célja, hogy mint természeti világ ere, vére, szíve, szeme, élete és lelke a természetet mozgásba, működésbe hozza és változásnak alávesse. A földnek birodalma a növényeknek ad állományt, nedvet és táplálékot; élőknek házat, rejtekhelyet és élelmet, mindegyik élőlény mintha csak azért növekedne, hogy egyik a másikának legyen ízletes eledelül. Amint a növények és az élőlények céljukat elérik, visszatérnek a föld porába. S nemcsak a világ és a természet, nemcsak a célszerűség és természeti rend, de a természeti dolgok önmagukban véve is; a picinyke kristályszem szépséges formájával, a legkisebb virág a maga pompájával, a legnyomorultabb rovar mesteri fürgeségével bámulatba ejti a természeti kutatót és Istennek csodálatos, ésszel föl nem fogható bölcsességéről tesz tanúságot. Kérdem: Ki tanította meg a méhecskét a sejtek építésére? Ki mondta meg neki, hogy a mézet a virágok kelyhei közt keresse? Ki tanította meg államalkotásra, amelyben a királyné mellett a többiek alárendelt engedelmisséggel tartozna? Ki nevelte bennük a szorgalmat és munkásságot? Ki oltotta beléjük a tanyájuk iránti szeretetüket és ragaszkodásukat? Ki mondta meg nekik, hogy gondoljanak rossz időre is és gondoskodjanak a jövőről? Ki vezette be a fecskét a vándoréletbe? Ki tanította meg a kis függőcinkét fészekrakásra, melyhez hasonlót készíteni egyetlen kézműves sem képes? Vajjon nem-e a mennyei Atya bölcsességének a máve ez, amelynek láttára minden természettudós térdreborul Pál apostollal és teste, lelke gyengeségének tudatában így kiált fel: „Óh Isten gazdagságának, tudományának és bölcsességének mélységei! Mily kikutathatatlanok az ő ítéletei és kinyomozhatatlanok az ő

utai! Őtöle, általa és őreá nézve vannak mindenek. Övé a dicsőség mindörökké.

Nem szűnök meg, sőt annál inkább leszek:

3.

Isten jóságának és kegyelmének hirdetője. Voltaképpen minden ember naponta tapasztalja Istennek a jóságát és kegyelmét, minden lélekzetével maga az élet, egészség, erő, képesség, élelem, kényelem, vigasz és öröm Isten jóságának és kegyelmének ajándékai. Óh keresztény testvérem! A természetkutatónak ezerszer több az alkalmja Istennek kimeríthetetlen jóságát meggyőzően tapasztalni, csodálni és hirdetni; az ő szeme, gondolata, szíve, értelme, figyelme minden irányban, minden teremtetten dologra kiterjeszkedik és oly dolgokat lát, amelyek más előtt rejtélyek és titkok. Az emberi gondolat- és érzésvilágnak mily tágas mezeje tárul fel a szemlélő előtt, amikor maga előtt látja Istennek a mennyei tulajdonságait: Ő minden teremtenynek, életnek és életcéljuknak alkotója, fentartója, gondviselője, oltalmazója, boldogítója, a boldogságnak és örömnél kimeríthetetlen forrása. Minden egyes teremtetten dolog és minden élőlény egy-egy élő bizonyossága és hirdetője annak az igazságnak: „Minden jó adomány és tökéletes ajándék az Istentől van és a világosságok atyjától száll alá.” Aki a minden pillanatban megnyilatkozó isteni jóságot és kegyelmet szemügyre veszi, a földi teremtmények megszámlálhatatlan sokasága közepette kell leborulnia Isten előtt és föl kell kiáltania Dáviddal: „Mindazok Tereád néznek, hogy megadjad eledelöket alkalmas időben; adsz nekik és ők begyűjtik azt, megnyitod kezedet és ők megtelnek a Te jóvoltoddal.”⁵⁰

Nem szűnök meg ezután, sőt annál inkább igyekszem:

4.

Isten ígéjének hirdetője lenni. Az ég és föld Isten ígéje által lett teremtetten; ő szólt és lett; ő parancsolt és parancsa beteljesedett. A természetben tehát minden Istennek a szavára történik, változik, pusztul, feltámad, megújul. Isten szól és a fagy egyszerre megdermeszti a természet életét, a megmaradt természeti dolgokat fehér hó takarja. Szavára csapatosan vándorútra indulnak messze tájra a csicsergő madarak. A fereg és egyéb csúszó-mászó állatok a kemény földbe rejtőzködni. A fa és a növény megválnak lombzatának díszétől; a ragyogó nap elzárja előlünk melegét; de amint megjön a tavaszi nap, ugyancsak Istennek szavára kirepül

⁵⁰ 104. Zs. 27.

rejtekhelyéből a csicsregő madárka és a szántóvetőnek új tavaszi örömet hirdet; a fickándo­zó kis báránykák mintha a Teremtőjüknek akarnák jóleső örö­müket kifejezni. Isten szavára kicsírázik a mag, hogy kenyeret adjon a szántó-vetőnek; kisarjadzik a fű, hogy a barmoknak táplálékul szolgáljon. Istennek a jó­ságáról cseveg a csörgedező kis patak, az ő igéjét suttogja a szél, az ő beszédjét dörögteti a menny, kegyelméről csicseregnek a fecskék. Amikor pedig ezekben a természeti dolgokban, változásokban, az élő lények természeti tulajdonságaikban, kötelességtudásukban a természetkutató fölismeri Istennek a hangját és parancsát, azt felebarátainak és a világnak hirdeti, nem szűnt meg Isten igéjének hirdetője lenni.

Nem szűnök meg én sem, sőt még inkább leszek ezután

5.

Isten világosságának és igazságának hirdetője. A világosság és igazság, bárhol is jelenik meg, mindenkor Istennek a tulajdonságai. Aminthogy a mindenható Isten a világosságot és igazságot önmagából mintegy átültette szavába, az emberi értelembé és a teremtés művébe, úgy kell az embernek önmagából, illetve értelméből átvinnie az életbe, hogy mint két éltető forrásból szüntelenül merítsen és életet nyerjen. Sajnos azonban, ezt a két lelki ajándékot az értelemben és szívben, sűrű ködfátyol takarja. Különösen a természeti ismereteket elhomályosítják az apáról fiúra szálló babona, meggyökeresedett előítéletek és makacs tévedések sötét felhői, úgyhogy az emberek legnagyobb részére nézve a világosság és értelem fejlődésünk és boldogulásunk kimondhatatlan hátrányára a hálátlanság és oktalanság sírjában nyugszik. Mondjad csak, remegő lélek, mért futsz oly értelmetlenül a szép lidércfény előtt. Miért tulajdonítod a saját szikrájától fellobbanó gáznak a sötét éjszakában tündöklő, könnyű tánclejtésnek látszó tüneményes tűzijátékát a gonosz szellemnek? És ahelyett, hogy láttára örömdben újjonganál, átkodat szórod feléjük. Azért, csakis azért, mert sohasem fürkészted ama jelenségek okait. Miért üldözi a vérszomjas lélek a kígyót? Miért gyilkolja az ártatlan gyíkot? Azért, mert megvakult a sokféle előítélettől és nem tudja, hogy az a rosszatörő hajlam csupán az emberben van meg, aki a teremtőnek drága ajándékát, az életet nem tudja kellőleg értékelni és azért oktalanul pusztít és oktalanságában és igazságtalanságában a kártékony mérget sokszor az ártalmatlan, sőt hasznos teremtett dolgokban keresi. Az Isten igéje hirdetőjének, illetőleg a világosság és igazság és Isten műve kutatójának mindig oda kell hatnia, hogy az Isten alkotásainak bölcsességéről az igazságtalanság eme fátyolát föllebbentse, a ferde gondolkodásnak és vélekedésnek sötétségét eltüntesse és ezáltal az

előítéletektől megtévedt babonás lelkeket a Teremtő hatalmának, jóságának, dicsőségének ismeretére vezesse, a tiszta ismereteket terjessze, világosságot árásszon, az igazságot hirdesse és oltalmazza és soha meg ne szűnjön ezeket hirdetni.

Ami eddig voltam, ezután is az leszek:

6.

Az Isten titkainak bűvárja, sáfárja, templomában szent nevének tisztelője. Az Úrnak temploma az egész világ, a felfoghatatlan mindenség: Istennek minden teremtménye és munkája a maga mivoltában és fejlődésében, külső és belső megnyilatkozásában, szokásában, életében és halálában. Mindez együttevve temploma a bölcs embernek és az érző, vallásos szívnek egy nagy könyv, kiapadhatatlan forrás, az Isten szent és fölfoghatatlan titkainak csodás világa, mely az emberi főt alázatra, a szívet vallásosságra, a szellemet a porba és az ajkat isteni hatalom hirdetésére készíti. Azért mondja az Úr az ő Szent Lelke által: „Az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami abban van, mivel Ő a mennynek és földnek ura, kézzel csinált templomokban nem lakik, minthogy Ő ad mindenknek életet, lehetőséget és mindent, mindenkben lakozik és mindenek Ő benne, azért mindenütt és minden helyen kedves neki a tisztelet, az imádás és dicsőítés”. Ebből látható, hogy a természetbűvár valahányszor Istennek csodás titkait a természetben fürkészi, mindannyiszor templomi istentiszteletet végez. Én sem szűntem meg ilyen értelemben igehirdető lenni, sőt annál inkább leszek.

7.

Isten törvényének, erényének és áhitatának hirdetője. A természet imádója nem lehet istentelen, sem megátalkodott szívű, sem pedig hitehagyott. Afelől az igazság felől, hogy a világnak és a rajta lévő lényeknek teremtőjük, fentartójuk, bölcs kormányzójuk és kegyelmes gondviselőjük van, az egész látható természet meggyőzi. Az Isten bölcs és örök érvényes törvényein felépülő szellemi világ oda vezeti az embert, hogy az Isten akaratának törvényei megtartásának édes boldogság a jutalma, viszont a törvények áthágása és mellőzése szörnyű bűnhődéssel jár és ezzel most arra inti, hogy kerülje a bűnt és kövesse az igazak példáját. A természetbűvár bárhová tekint, mindenütt tökéletes rendet lát és benne az uralkodó lelket, amiből levonhatja a tanúságot, hogy az Ő gondolkodását és életmódját hasonló életrendnek

kell szabályoznia; minden élőlény, mely táplálékát, élelmét, védelmét maga keresi, példa a munkás és takarékos életmódra; maga a természet sohasem tétlen, nem engedi, hogy valamely részecskéje hasztalanul álljon vagy tönkremenjen, de a legparányibb és legjelentéktlenebb természeti dolgokkal is okosan gazdálkodik, mindent szorgalomra, ténykedésre buzdít; az a mennyei jószág, mellyel a Teremtő bőségesen árasztja ajándékait, javait minden élő lényre, úgy a méltókra, mint a méltatlanokra, a természetbúvár szívébe oltja a hálaérzelmet. Amikor a természetbúvár azt látja, hogy a teremtetett dolgok egymás támogatására, kényelmére, örömére és boldogságára vannak, Ő is kötelezettnek érzi magát arra, hogy az egyeseknek a szerencsáját és az egész társadalomnak a boldogságát előbbre juttassa. Itt félelemmel tölti el a lelkeket és a bűnözőket visszatartja szívük a szörnyű büntetéstől való félelem, amellyel a természet bünteti Isten örök törvényeinek megszegőit, amott feléje integetnek az életnek ártatlan örömei és a magasztos természetnek ezer szépsége a természet anyakeblére emeli gyermekét, anyai szeretettel óvja, ápolja a kísértésektől, melyek hurkai közt a világ fiainak teste, értelme és lelke elpusztul. A természetbúvár látja, hogy a természetben minden állandó változásnak van alávetve: világosság, sötétség, egyszerűség, pompa, gazdagság, nyomorúság, fájdalom, öröm, szerencse, balsors, vég, kezdet, élet, halál és Istennek ezen bölcs és nélkülözhetetlen törvénye arra tanítja a természet gyermekét, hogy életének minden viszonya közt nyugodjon bele Istennek a végzésébe, átala kijelölt sorsába és abban az Istenben, aki gyakran értelmünket felülhaladó csodás módon intézi sorsunkat, de végezetül is mindig mindent bölcsen tesz, életünkben és halálunkban, szerencsében és szerencsétlenségben gyermeki hittel és reménnyel bízunk. Amikor tehát én a természetbúvárok sorába lépek, nem szűnök meg, sőt ezentúl annál inkább leszek

8.

Isten méltóságának, dicsőségének és tiszteletének hirdetője. A természet bűvára bárhová fordítja szemét, értelmét, mindenütt Isten nagyságának, méltóságának, dicsőségének és tiszteletének a tanujelét látja. Ezt látja a csillogó harmatgyöngy mosolygásában, a szentjánosbogárka szelíd fényében, a világűrben keringő csillagok fényének rezgésében, a mosolygó hajnalpír izzó ragyogásában. Hagyjuk ezt azonban Dávid királyra, a természet mesterére, aki zsoltárában ekkép zengedez Isten dicsőségéről: „Uram, én Istenem, mely’ nagy vagy Te, mely’ ékességet és fenséget öltöttél magadra. Körülvetted magad világossággal, kiterjesztetted az eget, mint a kárpitot, vizeken építed fel palotádat, a felhőket rendeled

szekered elé, járván a szeleknek szárnyán. Ha rátekintesz a földre, megrendül az, megilleted a hegyeket és füstölögnek azok. Teljes a föld és a menny a Te dicsőségeddel.”

Ebből láthatjuk, hogy a természettudományi hivatás, amelynek szolgálatomat egy időre felajánlottam, nem közönséges, de szent, értékes, hálás, Isten tiszteletére, a lélek vallásos ápolását és az emberek művelődését előmozdító mennyei hivatás, amelyben eddig voltam és ezután is megmaradok. Ebben a hivatásban eddig csak egy egyháznak, a nemzet egy részének tettem szolgálatot, ezentúl az egész hazámnak, a legelterjedtebb tudománynak, egy egész nemzetnek, sőt az egész emberiségnek szentelem munkámat, életemet. A természettudomány, amely kimeríthetetlen és kiapadhatatlan, olyan fenséges. A legelterjedtebb, leggyönyörűbb és a legeredményesebb az összes tudományok közül. Sőt elmondhatjuk azt is, hogy ez a bölcsélet az alapja a világ összes tanításának és ismeretének. Minden szép bölcsületnek, a hasznos iparnak és okos találmányoknak a szülőanyja, a gondolkodás és fölfogásmódunkat illetőleg a legfőbb tanítónk. Vállalatban, tervezgetésben tanácsadónk; a munkálkodásban kísérőnk; tükrünk, amely a reális és ideális világnézetünkbe a felvilágosodottságnak mindig új, tisztább és világosabb sugarait tükrözteti vissza. Felesleges ezt példákkal bizonyíthatnunk. Mi volna más a csillagászat, mint a természet egy részének, a mérhetetlen mennyezet tüneményeit kutató tudomány. Megismerte volna a világ az orvostudományt, ha a növényvilág bűvárai fel nem ismerték volna a növény gyógyító erejét? Hogy ha a kémikus föl nem találta volna a vasat és a többi fémek sajátosságait, mivel szántana most a szántóvető? Ha a természettudósok nem kutatták volna ki az állatok természetes képességeit, az emberek házi munkájukban a háziállatok segítségét bizony nagyon nehezen nélkülöznék. Avagy nem kell-e hálával eltelnünk a természettudomány iránt, hogy a természeti dolgokban meg tudjuk különböztetni a jót az ártalmastól, az ízletest a mérgeستől, rostosat a fástól és hogy mit mire kell használnunk: ezt betakarításra, azt élelelmre, emezt ruházatra, amazt lakásra, díszítésre, kényelmünk céljára fordíthatjuk? Sőt, amint azt már az előbbiekben is kimutattuk, a természettudomány elvezeti értelmünket Isten bölcsességének, a legfőbb jónak a megismerésére. A természettudomány eme fenséges voltáért alkotta a mi mennyei Atyánk mindjárt az első embert természetbúvárnak, amiről a szentírás tanuskodik: „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat és mindenféle égi madarat és elvive az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat és nevet ada az ember minden baromnak, az ég madarainak és minden mezei vadnak”.⁵¹ Avagy a mi édes Üdvözítőnk, Jézus Krisztus, aki egyformán ismerője volt az emberi szívnek és olyan Isten többi teremtményeinek, nem-e díszítette

⁵¹ I. Móz. 1.: 20–21.

gyönyörű természeti képekkel bölcsességének tanítását, erkölcsi igazságát, intelmeit, tanításait, buzdításait, érett tapasztalatait? És amikor mindenki számára érthetővé akarta tenni magát, a szívek mélyére akart hatni, másokat meggyőzni, amikor követőiben a vallás, az örökkévalóság és isteni bizodalomnak szent és magasztos érzelmeit akarta felkelteni – nem-e a természetbe küldte hallgatóit szépséges hasonlataival, amikor azt mondta: Tekintsetek az égi madarakra, amelyek nem vetnek, nem aratnak, sem csűrbe nem takarnak. És a ti mennyei Atyátok mégis eltartja azokat. Tekintsétek a fügefát, meg minden fákát. Vegyétek eszetekbe a mező liliomait, mi módon növekednek, nem munkálkodnak és nem fonnak. De mondom néktek, hogy Salamon minden pompájában sem öltözködött oly díszesen, mint azok közül egy.

Amint a jóságos Isten a világnak minden részét, minden egyes tájat fekvésének és szükségének megfelelőleg, – azon bölcs céljának szem előtt tartásával, hogy minden nép meggyőződjék Istennek jóságáról, továbbá, hogy minden nemzet a maga emlékezetes nevezetességeivel a világ figyelmét magára vonja, kincseinek kicserélgetése, nemzeti kereskedelme révén pedig a világnak legtávolabbi országaival gazdasági és kultúrösszeköttetést létesítsen – a természetnek különféle ajándékaival megajándékozta: épúgy minden egyes ország oda igyekszik hatni, hogy a természetnek, különösen a hazai természetnek ismereteit iskolák fejlesztése, a tudomány ápolása és az ipar fellendítése által terjessze, azon természetkutatóit pedig, akik Istentől kapott adományaikkal a természeti titkok mélyébe tudnak hatolni és terjesztik a műveltséget, felvilágosodottságot, előbbre viszik nemzetüket a boldogulásban és a dicsőségben, magas tisztségekkel tünteti ki. Így ragyogott Salamonnak dicsőséges alakja Izraelban, aki nemzetének nemcsak dicsőséges uralkodója és prófétája, de egyszersmind elsőrangú természettudósa volt. Erről tanuskodik a szentírás:⁵² „Bölcsőbb volt Salamon minden embereknél; szerze 3000 példabeszédet és az ő énekeinek száma 1005 volt; szólott a fákról, a Libanon cédrusfájától az izsópig, amely falból nevelkedik ki és szólott a barmokról, a madarokról, a csúszó-mászó állatokról és a halakról is. A görög nép is tisztelettel viseltetett nagy bölcsésze, Aristoteles iránt. Ő volt az első a pogányok közül, akit a természettudomány az egy igaz élő Istenre vezetett, a rómaiak halhatatlan nevű bölcsésze, II. Plinius hasonló közbecsülésnek örvendett. A keresztény időkben is, különösen a jelen korszakban minden ország nagy szeretettel övezi körül természetkutatóit, akik halhatatlan nevet szereztek maguknak népük művelődése terén.

Hazai bölcsészetünk egén is nem egy természetbölcselőnek a csillaga ragyogott, az a körülmény pedig, hogy hazánk természeti kincseinek gazdagságával kimagaslik az összes

⁵² I. Kr. 4: 31–39.

európai országok között és hogy kultúránk, iparunk, gazdasági életünk, kereskedelmünk fejlesztése tekintetében mindezideig nagyon sokat mulasztottunk, ez reményt ad arra, hogy a hazai természettudományunk ezután annál nagyobb fejlődésnek, szeretetnek és köztiszteletnek fog örövendeni.

Te pedig, kedves honfitársam, ha csak valami hajlamot, munkaképességet, szeretetet és képességet érzel magadban, hogy Istennek a nagy tetteit megismerhesd, a természetnek nagy fenségét hirdethesd, ne vesztegelj, mert az idő veled együtt rohan a sír felé: szívedet, kezedet, értelmeket állítsd e nemes hivatás szolgálatába. Sohasem rettenj vissza a kitűzött cél elérésének nehézségétől, veszedelmeitől, fáradságaitól és kellemetlenségeitől, szem előtt tartva azt, hogy a nemes hajtásnak is harcot kell vívnia, hogy utat törjön magának és növekvésének az akadályait legyőzze. Fáradtságodért sohasem várj a világtól méltó jutalmat, mert a világ legtöbbször hálátlan. A nemes szándék és a hasznos munka önmagában bírja annak drága értékét, dicső jutalmát, mindenekfelette pedig a természet a maga fenségeinek és szépségének itálával jutalmazza meg gyermekét. Ne hagyd magad levakítani sem a világnak dicsérő szavaitól, nehogy az elbizakodottság kíséretébe essél; a gyűlölködők és ármánykodók féktelen lármájára ne hallgass. Kövesd Krisztust, az ő szent példája lebegjen célod elérésében szemed előtt és akkor szerető szívednek drága és kedves ajándékát vitted a haza és az emberiség közös oltárára.

Most, kedves hallgatóim, nekem tovább kell mennem, mert – az evangélium szavai szerint – „nekem cselekednem kell annak dolgait, aki elküldött engemet, míg nappal van”,⁵³ amíg a bizonytalan élet ifjú erejével és munkaképességével biztat. Nehéz munkát és szüntelen fáradozást kíván az én hivatásom s így nem könnyű sors jutott nekem osztályrészul, de én nem gondolok most erre: a vigasztalás lelkével nézek elibe annak az örömmel, amellyel az anyatermészet várja gyermekét és a hőn szeretett édes természet gyermekei messziről integetnek. Az az Isten pedig, akinek kezeiben van az ember, sors, egészség, hivatás, siker, boldogság és aki szívembe oltotta a tudnivágyás szomját, hiszem, ezután is gondomat viseli.

Búcsúzik Tőled, Cinkotai Keresztény Egyház! Úgy gondolom, hogy érted fogok ott is dolgozni, neked fogok ezután is szolgálni, ha testben nem is, de lélekben veled leszek. Légy boldog! Légy áldott! Búcsúzik Tőled, Drága Templomom; állj szilárdan Istennek, népednek, a jövő nemzedéknek szolgálatára; Istennek védő szárnyai nyugodjanak rajtad. E szószékről hirdettessék minden időben a tiszta igazságnak, Isten kegyelmének és a nemes erkölcsöknek beszédje. Ez oltár felől szüntelenül zengjen Isten kegyelmének éneke, Krisztus evangéliuma

⁵³ Ján. ev. 9.: 4

és áradjon onét e gyülekezetre Istennek mennyei áldása. Minden templom legyen hangos az őszinte áhítatos énektől, minden szív teljen meg e lelkesedés szent érzelmével. Add, Uram, hogy az én kérésemnek, imádságomnak és lelki munkálkodásomnak a szava ne némuljon el a Te örökké tartó áldásod nélkül. A Te szent jobbod kösse össze keresztény egyházunkat leányegyházaival, gyermekeivel az egyetértés és szeretet jegyében, erősítsd meg őket a buzgóságban és állhatatosságban, hogy a Te kedves, áldott gyermekeid legyenek. Áldd meg az egyház vezetőjét, hogy az mindenkinek megelégedésére és üdvösségére munkálkodhasson; oltsd a hallgatók szívébe a törvénynek ama intelmét: „Engedelmeskedjete elöljáróitoknak és fogadjatok szót, mert ők vigyáznak lelkeitekre, mint számadók, hogy ezt örömmel míveljétek és nem bánkódva, mert ez néktek nem használ.”⁵⁴ Add, hogy az egyháznak ifjúsága, félelmedben, bölcsességében és áhítatban növekedjék! A felnőttek az erénynek földi és mennyei értékű tetteivel kitűnjenek; az öregek példás életet éljenek, hogy egykor a mindenható Istennek trónja előtt állván, elvegyék a boldogság jutalmát! Ott újból összejövünk, ott kinek-kinek megfizetsz az ő cselekedete szerint.

Gyermekeim, hallgatóim, barátaim a Krisztusban, legyetek boldogok, legyetek áldottak. Szívélinességetekért, szereteteitekért, örömtökeért és könnyeitekért Isten legyen a legfőbb jutalmatok. Én az apostollal: nem szűnök meg értetek imádkozni és kérni, hogy betöltsétek az Isten karatának a megismerésével minden lelki bölcsességben és értelemben, hogy járjatok méltóan az Úrhoz, teljes tetszésére, minden jó cselekedettel gyümölcsöt teremvén s növekedvén Isten megismerésében, teljesek lévén az igazság gyümölcsével, melyet Jézus Krisztus teremt az Isten dicsőségére, magasztalására. Amen.

⁵⁴ Lo. 16. 17.

A magyarországi tudományos madártan megalapítója és művelője

Értekezés a madártan születése, serdülése és növekedése felől Magyarországon⁵⁵

Tagadhatatlan, nagytekintetű Gyülekezet! hogy a madarak testi tulajdonságukat és éltöket véve tekintetbe, a legszebb, legkecsesebb, s ennél fogva a teremtnak legérdektelyesebb lényei közé is tartoznak. Ez az oka, miért alig volt valaha emberi szem, mellynek figyelmét ezek kikerülték volna. Igen! már a beszélni még nem tudó gyermek is reszket örömeiben, ha nekie egy madarat mutatunk vagy tartunk eleibe; a rendszerint mindig jó étvágyal bíró fiú megveti az étket, feledi kedvencjátékát s szeretett játszótársait, elhagyja az őt édesgető szülőknél karjait, midőn a kecses madárcák legkedvesebb társaságát élvezheti; az ifjoncz felejtí előljáróinak legszentebb intéseit és az iskola szigorú törvényeit, megfelejtkezik ön magáról, sudar fákra, meredek kősziklákra s kőfalakra való mászás, a csalékony vizeken átgázolás által kedves életét kockáztatja, csak-hogy a természet legingertelyesebb kincseit, a madarakot martalékvá tehesse; – miért már régóta példabeszéddé vált: „per pisces et aves multi periere scholares.” – Még a fölnevekedett férfiak és nők is, minden időben és minden égely alatt különös gyönyörűségeket lelnek a madarak seregében, – a fuvola-hangokkal és bájos éneklésekkel kopár mezőket, virágos réteket, kerteket, erdőket, sőt még saját lakunkat is kedvesen élénkítő – színökkel, tollaikkal ékeivel és díszekkel az egész természetet kiesítő, s így az élet éldeletét nevelő teremtnél diszeiben.

A madaraknak ezen különfél ingere, minden időben és minden égöv alatt a nem csak egyedül érzékileg természetben gyönyörködő, hanem egyszersmind azok viszonyai felől is valódi szeretettel gondolkozó férfiakban azon figyelmet serkenté, melly már a legrégibb időkben is észrevételek és vizsgálódások által, különböztetés, hasonlítás, következtetés és rendbeszedés által, végtére a madaraknak szabályos és tudományos ismertetét, vagy a

⁵⁵ A fejezet forrása: Petényi Salamon János: Értekezés a madártan születése, serdülése és növekedése felől Magyarországon. (Besztercebánya a magyarhoni madártan bölcsője). = A Magyar Orvosok és Természettudósok Besztercebányán tartott harmadik nagy-gyűlésének munkálatai. Pest, 1843. pp. 52–68.

madártant (ornithologiat) szerencsésen alapította meg. – A madártan iránti előszeretnek nyomára találunk még a legősibb időben is. Az emberi fölvilágosodás ős könyvének, az ó és új szövetségnek számtalan helyeit ki ne ismerné? hol még alkotások is a.), szépségök b.), kellemetes énekök c.), tartózkodási helyök és párosodási idejük d.), repülésök és költözködésök e.), szokásuk és tulajdonságaik f.), hasznuk és fogásuk módja g.), s még számtalan viszonyai a madaraknak minden különös részvéttel említettnek; hol ezek úgy adatnak elő, mint a teremtes ékei h.), mint dicsőítői az Isten mindenhatóságának és jóságának i.), mint beszélő bizonyosságai s látható példái a mindeneket magában foglaló isteni gondoskodásnak s mint véghez vivői az isteni rendelkezéseknek k.), hol általok a legtalálóbbr hasonlatosságok tételnek l.), hol az emberek a természetnek legbölcsebb barátja által szólíttatnak fel a rájuk való figyelmezésre m.), hol ezek a világ minden teremtsései közt a legdicsőbb névre – az „égi madarak” nevezetére vannak méltatva.⁵⁶

Sőt még példákat is hoz előnkbe az ó szövetség a madártani vizsgálatokról és írói ismeretekről. Így például állítatik a királyok 1-ső könyve 4-dik fejezetének 33-ik versében: hogy a bölcs király, Salamon, az Istennek többi teremtsésein, fákön, barmokon, csúszókön és halakon kívül „szólt a madarakról is” az az, ezeket is névszerint ismerte s írta le; de a melly írások, fájdalom! a bibliai természettan bepótolhatatlan kárára, a kedvezőbb idők világát nem láthaták-meg. –

Ismerjük a görög tudósok disztét, a mi ősatyánkat Aristotelest, ki a világteremtésének 3664-ik évében a madártanról el-szórt ismereteket tudományos alakba öntötte. A természettan egén ragyog II-ik Minius, kibén Krisztus szül. u. a 23-ik évben a madártannak is egy csillaga tűnt-fel. Azon sok madártant kedvelők közt, kiknek számok és jelességök által különösen Némethon Európának minden országait felümulda, ki ne ismerné ezen hires neveket: Gesner, Seligmann, Klein, Borkhausen, Becker, Kramer, Rudbeck, Gmelin, Wirsing, Wildungen, Bechstein, Meyer, Wolf, Leisler, Susemichl, Bruch s az annyira tisztelt Brehm és

⁵⁶ a.) 1 Kor. 15: v. 39, 40.

b.) Zsolt. 68: 14; – Énekek, éneke 1: 15; 2: 14; 4: 1.

c.) Zsolt. 104: 2; – Préd. 12: 4.

d.) 5. Mózs. 22: 6, 7; – Zsolt. 104: 12, 17; Ézsai. 34: 11; Jéréim. 48: 28; Máté. 8: 20; Luk. 9: 58.

e.) 2 Mózs. 16: 13; 4. Mózs. 11: 31, 32; Zsolt. 55: 7; 78: 27; Ézsai. 46: 11; Bölcses. 5: 11. Sirák. 43: 19.

f.) Jób. 28: 7; Példa besz. 1: 17; 27: 8; Jéréim. 12: 9; Sirák. 27: 9; Jak. 3: 7.

g.) 5. Mózs. 14: 11; Préd. 9: 12; Jéréim. 5: 27; Amós. 3: 5; Bölcses. 16: 12; Néhém. 5: 18; 3 Ján. f. 13.

h.) Jób. 19: 13.

i.) Zsolt. 104: 12, 17; – 148: 5–10.

k.) Jób. 38: 41–1 irány. 17: 4, 6; Zsolt. 117: 9; Példabesz. 30: 17 Jész. 46: 11 Máté 6: 26; Luk. 12: 24.

l.) Zsolt. 11: 1; – 124: 7; Példabesz. 1: 17; 6: 5; 27: 8; Préd. 9: 12; 10: 20; Jészai. 3 f.: 5; 38: 14; 59: 11; Jéréim. 12: 9; Jéréim. sir. 3: 52; Dán. 4: 30; Sirák. 22: 23; 27: 18; 43: 15, 19; Máté. 10: 16; Jak. 3: 7, 8.

m.) Máté 6: 26; Luk. 12: 24.

n.) 1 Mózs. 1: 26, 28; 7: 3; Jób. 35: 11; Zsolt 8: 9; 79: 2; Bölcses. 10: 20; Jéréim. 9: 10; Máté 8: 20; 6: 26; Luk. 9: 58.

Naumannok? Avvagy nem dicsekszik-e Island a maga Faber és Bójeével? Norvégia Schrankjával? – Svédhon nagy és hallhatatlan Limée-jével? Muszkaország Lomonosow, Eversmann, Nordmann-jával? Kurland Bezeke-jével? Meklenburg Sienssen-jével? Poroszhon Frisch, Lichtenstein, Keyserling, Blasius-aival? Pomerania Homayer-ével? Dánhon Brünnich-jével? Hollandia Temminek és Schlegel-ivel? Németalföld Nozemann és Sepp-jeivel? – Angolhon Raj, Willughby, Albin, Latham, Edwards, Pennant, Wilson, Jardin, Gray, Gould-jaival? – Franciaország Brisson, Barere, Daubenton, Buffon, Daudin, Somini, Gerardin, Bellon, Cuvier-jeivel? – Würtemberg Landbeck és Sehertel-Burtenbach-jaival? – Bajorország Koch-jával? – Csehország Presl, Kauble, Ammeling, Stanek-jeivel? – Silézia Otto és Glóger-jeivel? – Lengyelhon Razinski, Kluk, Jundzitt, Jarocki, Clendowsky-eivel? – Galiczia Zawadski és Pietruski-eivel? – Austria Heckel és Natterer-ekkel? Steyerhon és Karinthia Höpfner és Hueber-jeivel? Dalmathon – Neumeyer, Eggenhöfner és Feldegg-jeivel? Helvéczia Scinz, Frey és Meisner-jével? – Olaszország Aldrovando, Gerini, Zinnani, Pietro Olina, Ponzi, Savi és Savigny-jával? – Sardinia az ő Cetti és Chéval de la Marmora-val?

Sőt a földnek legtávolabbi részei is dicsekszenek madártani tekintetben híres természetvizsgálókkal. Így például: Ázsiának madarait nagy mennyiségben írta le a híres tanár Pallas; a kelet-indiai és egyiptomiakat Bar. Hügel, Kotschy; az afrikaiakat meg ismértetik velünk le Vaillant, Rüppel; az ausztráliaiakat Lichtenstein; a dél-amerikaiakat: Spix, Martius, Herzeg Wied-Neuwied, Natterer; az észak-amerikaiakat Catesby, Bartram, Wilson, le Viellott és Bonaparte.

Világos tehát, nagyon tisztelt gyülekezet! hogy a vizsgálódásnak ezen mezeje, mellyen eleitől fogva olly sok és jeles férfiak fáradhatatlan szorgalommal dolgoztak s szünetlen igyekezettel dolgoznak, madártani tekintetben a felvilágosodásnak gazdag s megért gyümölcseit termé meg, s hogy következőleg a madártan, általán véve, az ő áldott aratási ünnepét megülé! Igen! madártant kedvelő barátaim és bajtársaim, a természeti tudományok gyors elő haladása mellett a mi kedvencz-tudományunk is annyira előhaladott, hogy legtöbb tekintetben tetőpontjához már közelelni látszik, annyira, hogy már a mai időben terhes föladat, Európában egy még föl nem fedezett madárfajra találni, – sőt még ismeretlen és érdekes adatokat is előmutatni és közölni, valamelly Europai madárról már nem kis érdem.

Hogy a madarak iránt a természetnek mindenféle kincseivel olly dúsan megajándékozott Magyarországbán is – a mi kedves hazánkban előszeretettel viseltettek honfiaink minden időben: arról bizonysgot tesznek előttünk, úgy az ősi idő adatai mint e jelen korban saját tapasztalásaink. Nem ismerünk e magunkon kívül Magyarhonnak minden részeiben számtalan

ismerőket és barátokat, különösen pedig ezen kis hegyes tájékon, kik az udvaron tanyázó, házi és kaliczkákban éneklő madarak tartása és ápolása által élteket hasznossá és kellemetessé igyekezének tenni, kik egyszersmind minden perczben készek is velünk felőlük a legérdekesebb adatokat és észrevételeket közölni! Sőt még olly írókban és tudományos adatokban sem egészen szűkölködik honunk, kik valódi részvéttel viseltettek a madarak iránt. – Már a mult században, mellyben Linné teremtmő napja a természet minden országaira s az ismert világra jóltevőleg felsütött, – kinek sugára még a természet minden országait sűrű ködként borító tunya hiedékenységet, s az ezen könnyenhevész idétlen ártalmas fajzatát, – a balítéletet – elrémité s eloszlatá, s így a természettannak még hideg földét fölmelegítve megtermékenyítette: – Magyarországon is némelly szív jobb gondolkozásra s a nézlődő természeti tudományok iránti valódibb szeretetre gerjelt, – úgy, hogy azon század, s még inkább az utána következő, Linne napjának melege által örvendetes virágzásra előre készült, a Linné után következők szorgalma által pedig már gazdag és érett gyümölcsöket termő 19-dik század több iratokkal ajándékozta meg hazánkat mellyekben a madaraknak általánosan szűkebb vagy terjedelmesebb, vagy különösen csak a legérdekesebbek leírásai foglaltatnak.

S minthogy okom van hinni, hogy ezen iratokat nem minden itt jelenlévő és Magyarországon lakó baráti a honi madártannak és tudományosságnak ismerik, de mindnyájokat érdeklik: tehát bátor leszek, ha Önök további figyelmökkel és béketűrésökkel megajándékozni kegyeskednek, az előttem eddig ismeretes s általam gyűjtögetett iratokat, csak történettani hasznukért is, itt röviden elsorolni. (...)

*

Tehát, tisztelt gyülekezet! mint látni tetszett, a régi és új időnek több iratait bírjuk, melyekből nyilván kitetszik, hogy voltak Magyarországon is jeles férfiak, kik szeretettel viseltettek a madarak, és azok ismerete iránt; – s én forrón kérem mind azon tudós hazámfiait, kik az itt elősoroltakon kívül a hazai általános állattanra, különösen pedig a madártanra még több forrásokat ismertek, akár tudományos-, akár történeti adatokról, s még különösebben azon helyekről és módokról, hogy hol? mikor? s milly sikerrel tanítottak a magyarhoni tanodában? – valamit tudnának, mondom: ezen tudós hazámfiait kérem, hogy az illy adatokat gyűjtenék meg s közölnék velünk, hogy mi – vagy utódaink – képesek lehessünk „a természeti-tudományok magyarországi tanulmányának történetét” is megalapíthatni, és a szétszórt, már félig-meddig feledni kezdett forrásait fölleveníthessük, s hogy így a jövő kornak is

megtarthassuk a feledékenység tengerébe való örökös merüléstől.

Mindazonáltal nagyjából az itt elősorolt, különösen a régebbi írói adatok, bár mily kedvesek és becsesek is előttünk, vagy csak silány töredékek, vagy nagyjából idegen, hasonlólag silány természettani iskolai kézi-könyvekből kölcsönöztek, melyekben hazánk nincsen tekintetbe véve, a hazai termékekről szó sincs, sőt azoknak még csak divatozó nevök, születési és tartózkodási helyük sincs említve; hanem csak szóról szóra átfordított adatok. Hathatós bizonyosságai ugyan a természettan iránt való szeretetnek; de telyességgel nem gyümölcsei ezek a magyarhoni gyakorlati madártan fürkészésének. Össze hasonlítva ezen iratokat más európai nemzetek és országok minden tekintetben jeles és gyakran nagyszerű munkáival, észrevehetetlenül elenyésznek, s ilyenkor valóban csak úgy vannak előttünk, mint szomorú bizonyosságai annak, miként mi Magyarhonban a madártani kincsek dús gazdagsága mellett is mennyire hátra maradtunk azoktól! –

Magyarországban a honi madarak megismerésével csak az utolsó három évtizedben kezdettek valódi és tudományos szándokkal foglalatzkodni. – Első lépés erre a tojás-tan (oologia), vagy a különböző madár-tojások gyűjtésével való foglalkozás, s azoknak a madarak rendjei és felosztása szerinti rendszeres felállítása volt; s minthogy ezen első lépés épen ezen becses városban, mellynek keblében mi, Magyarország természet-vizsgálói s orvosai, s egyszersmind több baráti a hazai madártannak, valódi haszonnal és gyönyörűséggel legelsőbbben vagyunk, itt Besztercebányán történt: úgy bizonyosan méltó és közönségesen elismert dicséretére e kedves városnak legyen mondva:

„Besztercebánya bölcsője a magyarhoni madár-tannak!”

1808–1812-ig volt azon idő, midőn a most is sok oldalú tudományuknál és belső részvételüknél fogva köztünk ragyogó iker csillag – Kubinyi Ferencz és Ágoston itt, Besztercebányán tanultak, kiknek keblök már akkor is a természetben való gyönyörködés legforróbb szeretete által lágolt, melly szeretet jó atyjoknak – tekintetes Kubinyi András úrnak – bölcsessége által tápláltatott, és még inkább tüzesítődött a mi Zipser András bölcselkedési tudorunk által, ki akkor is a természeti-tudományok minden ágai, s azoknak terjesztései iránt nagy részvéttel viseltetett. Ezen két testvér a többek közt már akkor is nagy szorgalmat fordított a madár-tojások gyűjtésére, vagy a tojás-tanra. Rokon érzések lánczolák keblemet, s minthogy szerencsés valék már akkor is becses barátságokkal dicsekedhetni, tehát én is

részesítődém azon örömben, ezen ohajtott érdekből velők együtt haladhatni. – Kedvenc szenvedélyünk nem sokára, ezen környékben sokaknak szenvedélyévé vált, s kevés évek múlva Besztercze, Selmecz, Körmöcz, Breznóbánya, Zólyom városa és a mi születési megyénk, Nógrád, sok számos és érdekes tojás-gyűjteményeket tudnának előmutatni, mellyek közt a Kubinyi és Zipser legjelesbjein kívül, a Fischer Károlyé, Kolbenheyer Lajosé, Szinovicz Lászlóé, Gasparecz Leopoldé Beszterczebányán, Spániké, Hercsúth Károlyé Selmeczen, Treyenfeldé Körmöczbányán, Bányiké Zólyom városában, és a Göllner Fridriké Breznóbányán dicséretes említést érdemelnek.

Minthogy azonban a tojás-tan iránti szeretet nem csak azon örökös ingerrel hatott ránk, hogy Magyarország minden tájékaiból fészkeket és tojásokat kapjunk, hanem azzal is, hogy ezen fészkeket rakó, használó és beléjük tojó madarakkal, az ő tájéki és tudományos neveikkel, nemi és faji ismertető jeleikkel, sőt még költési és tartózkodási helyeikkel, valamint saját életmódjukal is megismerkedjünk; ennél fogva nem sokára haladhatott azon idő, midőn a madarakat kedvelő barátink közül egyik vagy a másik, részint az előre haladás lecsilapíthatatlan vágya, részint az ebből sarjadoszott előkészületek által a madártani munkák megismerésére, az ilyeneknek és különösen a gazdag bécsi cs. kir. madárgyűjtemény használása által, részint Európának jeles madár-tudósaival való barátságos összeköttetések, részint a természeti-tudományok lelkes pártolóinak gyámolítások által, a madártan-tudományához közelebb jutott, és némelly Magyarhonban tett nyomozások és észrevételek által – magát a hazai madarak vizsgálójává képezte.–

Itt, a magyarhoni madártan bölcsőjénél összegyülekezett nagy tekintetű jelenlévők érdekében fog feküdni, legelőbb az eddig Magyarországon létező és élő barátait a madártannak, annakutánna pedig a magyarhoni madártanra nézve tett fáradozásaik sikerét megismerni.

Milly kíváncsi és üdvösséges volna, különösen ezen tudományunkra nézve is, ha Magyarország minden tájéka bár egynehány lelkes, – valódi tudományos madár-buvárait bírná! mennyivel könnyebben, korábban, sikerdúsabban nézhetnénk a mi ohajtásunk és törekvésünk céljával szemközt!? – S még is ezen haszon és igazságos ohajtásunk öröme, a nagy Magyarhonban, fájdalom! csak kevés tájékokra, és ott is csak egyes emberekre szorítkozott. – Rövid idő óta Pest megye tudja a legtöbbeket előmutatni. Itt gyűjtögetett 20 évnél tovább a nemzeti muzeum számára fáradhatatlan szorgalommal a megboldogult tisztelendő Jány Pál, hajdan gondnoka a nemzeti muzeum állat-gyűjteményének; s jóllehet ő, melly fájdalom! a kitömve felállított madarakon kívül, fáradozásainak semmi jobb, t. i.

irodalmi gyümölcseit nem hagyá nekünk hátra: mégis a már szép számra növekedett magyarhoni madarak-gyűjteménye is kimondhatatlanul sokat használt: de ennél összehasonlíthatatlanul többet, nemzeti muzeumunk magaslelkű alapítója és fő pártfogója hatalmas oltalma és gyámolítása, ki a hazában a természetben való gyönyörködés és a hasznos természeti tudományok minden oldalról terjesztés példájára, Jányunkat madártani kirándulásaiban gyámolítani kegyeskedett. – Ezen bőkeblűség példái gyanánt szolgálhatnak nekünk a többek közt, különösen: báró Orczy Lőrincz nagyméltósága – Gyöngyösön, – báró Orczy József – Tarna Örsön – és báró Orczy György – Új-Szászon – nagy tekintetű családok; nem különben b. Brudern József – Gyöngyösön –; Csekonicz Nepom. János t. b. – Haczfelden; – Révay Nep. János és György báró urak – Mossócson – és volt liumei kormányzó, most korona-őr, nagyméltóságú Ürményi Ferencz úr, kiknek megelőző emberbarátságuk s nemes jóságuk a mi Jányunk fáradtságos törekvéseit könnyebbíteni, ez által a célzott és a még serdülő állapotban lévő nemzeti muzeum nevedését, s ennél fogva a hazai természet-tudományban lévő kiképzést, mindenkor készek valának előmozdítani. Igen! kik ezen célból környékekben lévő madaraik szép gyűjteményekkel egyszersmind hajlékaikat is felékesíték.

Azon sokféle természeti gyűjtemények közt, mellyek a hazai természeti tudományok előmozdítására s terjesztésére Budán, a nádor főherczegsége várában, hazánk közszeretetével bíró István cs. kir. főherczegünk lakját ékesítik, mint ő herczegségének a természeti-tudományok iránti valódi s követésre méltó szeretetének ugyanannyi bizonyosságai: vagyon ott egyszersmind egy, még kicsiny ugyan, de érdekes kül- és belhoni – ugyancsak Jányunk által megkezdett – madár-gyűjtemény is.

Pest megyében a hazai madártan megalapítására nézve nevezetessé tette még magát az én sok évű szomszédom s felejthetetlen törekvő társam és pártfogóm, ki valamint minden jóra és szépre, úgy a mi kedvencz tudományunkra nézve is, fájdalom; igen korán mult ki, – Földváry Miklós t. b., kinek számos és sok áldozatokba került, a kül- és belföld előtt ismeretes madár-gyűjteménye, Péteriben, özvegyének, született Kubinyi Amália asszonyság bölcsesége és nagylelkűsége következtetésében, már a nemzeti muzeum madár-gyűjteményével egyesült. Örökös sajnálkozásra méltó, hogy ezen jeles férfival, ki a vagyonos és főbbrendű nemeseink közt első és egyetlen egy vala, ki kitartó, valódi szeretettel és igazán tudományos feláldozással szentelé magát a honi madár-tan előmozdítójává: fájdalom! mondom, hogy vele szép reményeink olly korán, már fejledező bimbójokban sirba dülének. – – A Földváry-féle madár-gyűjtemény megalapításában, több utazásai s fáradhatlan szorgalmánál fogva sok

oldalu érdemeket szerzett magának a néhai Földvály úr gazda-tisztje és házi kedveltje Stetinay János, ki most monori lakos lévén, a hazai madártanhoz folytonos kedvvel ragaszkodik. – Schnell Károly, Péteriben ágost hitvall. lelkész is madarak vizsgálódásával és gyűjtögetésével foglalatoskodik, ki észrevételeit nemcsak saját tudományos gyönyörűségére fordítja, hanem különösebben arra, hogy mint hazájának háládatos fia, a nemzeti muzeumot időként némelly ritkább darabokkal, a mi kedvencz tudományunkat pedig érdekes tapasztalásokkal gazdagítsa.⁵⁷

A madár-tan iránti legyőzhetlen szeretetnek és a közhasznú tárgy iránt saját haszonkeresés nélküli példáját látjuk Magyarországon, különösen felső Penczen az ágostai felekezet iskola-mesterében, Kuchta Samuban, ki azon környékben az ő sokféle mesterségekhez értő és kiterjedt tehetségeért közönségesen „ezermesternek” neveztetik, – s ki egynehány év előtt az előbbeni jobb iskola-mesteri helyét – Acsakürtöt – csupán csak a madártani ismeretek megszerezhetése vágya miatt oda hagyá; de az életmód és gyámolítások szűke miatt csak keveset utazhatván, kényszerítve látá magát ismét az iskola-mesteri hivatalban keresni menedéket. – A magyarhoni madártan az ő törekvő buzgóságának több érdekes észrevételeket köszönhet, a nemzeti muzeum is több ritka és szépen készített madárdarabokat. –

A váczi piaristák tanodája is nagy köszönettel tartozik a főtisztel. Bendik Ferencz úr – ki ezen Zólyom megyei, breznóbányai születésű, most Thúróczban szklenói lelkész – természettudományok iránti kitűnő szeretetének és bőkezűségének, mellynélfogva ott egy szép madár-gyűjtemény alapíttatott meg, melly az előljárók gondoskodása és a tanodai igazgatók szorgalma által, az ott tanuló ifjúság hasznára naponként inkább és díszesebben szaporodik. – Ugyanott Vácson a főmélt. gróf Nádasdy Ferencz megyés-püspök úr udvari díszkertésze, Vasicsek Károly, Kuchtának egyik szorgalmatos tanítványa kezdett egy csinos madár-gyűjteményt felállítani, azzal hihetőleg a nagyobb iskoláét gyarapítandó. –

Pesten, a kir. országos egyetem természeti tárgyak gyűjteménye birtokában van egy számos európai és kultartományi madár-gyűjteménynek, mellyet nevelni, s így a természettan ezen ágának is tenyésztését tettelegesen előmozdítani, ezen gyűjtemény felügyelője és a természettan egyetemi tanára, ki mint kedvelt orvos, természet-vizsgáló és tanító, hazája iránt magát sokféleképp érdemesítette, Risinger János orvos-tudor úr legkedvesebb foglalatosságai közé számlál.⁵⁸

⁵⁷ Lásd: Jelenkor Társalkodója 1842-dik évi 55-dik számát.

⁵⁸ Reisinger úrtól bírjuk mi az első és eddig egyetlen leírását a magyarhoni halaknak, melly e cím alatt ismeretes: 'Specimen Ichthyologiae, sistens pisces aquarum dulcium Hungariae'. Budae, 1830.

A nem rég felállított egyes madár-gyűjtemények közt Pesten, különösen kitűnő a nemzeti muzeum érdemtelyes segédörje – Frivaldszky Imre, orvos-tudor úré, mely úgy a magyarhoni madarak, mint kivált a török ritkaságok szünteleni szaporodásánál fogva, a városban tulajdon lakhelyét, a Svábhegyen pedig mulatóházát díszesíti. A madártan buzgó barátja, ifjú kereskedő Aebly Adolf szép gyűjteménye is, valamint Mihalka Antal orvos-tudor az iránti buzgósága, Pesten dicséretes említést érdemelnek.⁵⁹

Nógrád megyében a Kubinyi Ferencz és Ágoston urak barátságával dicsekszik a mi madártanunk, kiknek szeretők és iparkodásuk által ezen tan tenyésztésére Magyarországon, Videsfalvára és Losonczon szép tojás-gyűjtemény állíttatott fel, s ajándékozásuk következtében a nemzeti muzeumnál is a tojás-gyűjtemény első alapját ők tevék le.

A losonczy reformátusok tanodája is nem rég óta egy kicsiny iskolai muzeum megalapításával foglalatoskodik, mely megnevezett testvérek buzdító szeretetöknek egyéb természeti tárgyakon kívül, több madarakat és madár-tojásokat is köszön, egy növelendő

⁵⁹ Suum cuique! – add meg mindennek az övét! – A madarak iránti szeretetnek, mely szeretet a madártan nemes céljától – természetes – hogy nagyon távol esik, kitűnő példáját látjuk Pesten a közönségesen tudva lévő sz. Ferencz rendűek térén 412-dik szám alatt lakó S... A... úrbán, kinek a mindez cél és válogatás nélküli, több száz – 5–600 mindenféle nemű és fajú élő madarak megszerzési és tartási buzgalma, legszomorúbb képét terjeszti előnkbe egy rosszul rendezett madártömegnek (menagerienak). – Jóllehet a S... úr jószívűsége és ezen teremtmények iránti szíves szeretete kétséget nem szenved, annyira, hogy ő maga is egynehány erre szánt embereivel már több évek óta minden idejét és töménytelen pénzét a madarak ápolására áldozza vagy inkább vesztegi föl: – mindazonáltal a madarak seregére nézve az ő borzasztóságáért s minden jobb érzésű szíveket megszorító voltaért inkább nyilvános feddésre és gyalázatra, mint dicséretre érdemes. A megnevezett ház egy igazán madarakot kinzó-torony, melynek fedele alatt s falai közt, az Istentől határtalan szabadságra, – fontos és a nagy természet alkotásában szent célra teremtetett lényei, minden eleség bősége mellett is naponként többen – 8–12 – lesznek az emberi szeszély, és a nyomor martaléki, – midőn ők egy szűk börtönözés, egyforma és a legtöbbekre nézve természetelleni bánásmód, a döghalás kigőzölés, a tolluktól megfosztó rút férgek kinzása, az egymásközi üldözések, megsebesítések, és a nagy tömeg közt gyakran kiütni szokott ragadós madárbetegségek következtében, – rövidebb vagy hosszabb ideig tartó senyvedés után nyomorultul és szomorúan múlnak ki...! Ezen oktan madárszeretet büntetésére méltó hibája főképen abban áll: hogy sem saját mindennapi tapasztalásai, sem jót kívánó barátainak kérései s intései által nem lehet S... urat arra vinni: hogy ezen nemtelen szenvedélytől, a céltalan madár kinzástól magát eltartóztassa, – s több 100, sőt évenként át több 1000 minden jelentőség nélküli s ennél fogva sem saját gyönyörűségére, sem mások tudományos hasznára nem szolgáló madarak undorító rosszbanasok helyett, inkább kevesebb de válogatott éneklőket és ritka, érdekes honi madarakat tartana, s ennél fogva egy gróf Gourey Droitaumont (hajdan cs. kir. kamarás Bécsben) tiszteletre méltó példáját követné, ki a tudományra való nézve nagy haszonnal, magára nézve pedig kettős gyönyörrel, a kevesebb ismert európai madarak vizsgálására áldozván idejét és pénzét, sok európai madarak történeti ismerete kiegészítésére a legérdekesebb adatokkal szolgálja (lásd Brehms Ornith. – Oken Isis, – és: Handbuch für den Liebhaber der Stuben- Haus- und aller der Zaehmungwerthen Vögel von L. Chr. Brehm, unter Mitwirkung des Herrn Grafen von Gourey Droitaumont, Illmenau 1832.)

Ha szinte nemzeti muzeumunk S... urnak – természetes, hogy már még éltőkben félig elromlott, némelly ritkább madarakot köszönhet is, s ha szinte Magyarország állattanjára nézve forrón is ohajthatni, hogy más nemzetek példájára nálunk is élő állatgyűjtemények (Vivaria) állíttassanak egyszersmind fel: – mindazonáltal itt szívből sohajthatunk föl ekként: „Isten! őrizd meg minket az eféle büntetésre méltó kinzásától az állatoknak!!”

Szolgáljanak ezen sorok barátságos intésül azon cél- és érzés nélküli madárkinzóknak, kiknek számuk, fájdalom! Magyarországon is szaporodik; de egyszersmind szíves buzdításul is a hasznosan vizsgálódó jó érzésű madár-barátoknak, és különösen a szenvedő állatok nevében esedező felszóllításul, a papi, világi és iskolai előljáróknak, kik közül kivált az utolsók kéretnek a szívet képző természeti tudományok terjesztésére s lelkes pártolására – az előbbienek pedig az embertelen ügy a mezei gazdálkodásra mint az erkölcsi általános haszonra nézve veszedelmes állatkinzás megakadályozására!

madártani gyűjtemény alapjául ajándékozottakat. – Berczelyen Baloghy Elek, Surányban Sréter Horáczt földesurak igyekeznek tőlök kitelhetőleg használni a madártan körül; még pedig az első egy magános madár-gyűjtemény szerzése, – a második pedig a jobban éneklő madarak ápolása alatt szerzett észrevételei által.

Hont megyében, főképpen az érzeteknek a természettan iránti felerkentése, valamint a madártan iránti előszeretetnek tanítványai szívében való terjesztése által, igen érdemessé tévé magát néhai Scheverley Mátyás, előbb selmeczi evang. gynasiumban, – és ugyanotti nekem is felejtethetlen tanítóm, – későbbre a pozsonyi lyceumban tanár, – Selmeczen, tudtomra, bira hajdan egy kis madár-gyűjteményt Ivicsics; ott foglalatoskodik azon tájék különböző madarainak tartása és ápolgatásával, valamint a madár-betegségek megismerése s kigyógyításával Szikula bányász, kinek egyszersmind tojás-gyűjteménye is van. Bélabányán pedig madár-gyűjteményt állít fel Rybka János kamrai erdősz.

Tudom én, hogy a nagy tekintetű gyülekezet előtt feleslegesnek fog tetszeni, az itt Beszterczebányán lakó három természet-barátok; Grineus Nep. János kir. kamrai pénz-hivatalnok, Szinovicz László városi gyógyszerész, és Rokosz István, az itteni kisdédóvó-intézet tanítójának a hazai madártan iránt kitűnő szeretetök, példás buzgalmuk és áldozatukról beszélni hallani, mellyet eléggé bizonyítanak az ő törekvéseik és érdemeik, leginkább pedig míveiknek gyümölcsei,⁶⁰ azon számos állattani gyűjtemények, mellyekkel a másféle osztályokkal foglalatoskodó férfiak közt, ők is szívesek voltak ezen összegyűlésünk termeiben minket a legörvendetesebb módon meglepni. – Nem tehetem, tennem nem szabad, nagytekintetű gyülekezet! hogy ezen utoljára említett férfinak művészeti és lelki jeles tehetségeit, a természeti tudományoknak Beszterczebányán és érdektelyes környékébeni terjesztésének példátlan buzgalmát, melly itt ugyan általános elismerésre talált, de érdemei még sincsenek eléggé méltányolva, ki ne emeljem, – félvén, hogy ha én, kinek őt különösen megismernem kellett, hallgatók, magok a néma kösziklák, emllyek ezen tájékon, a mint a mult napokban bámulva nézegetők, igen sokan vannak, és a mellyekkel Rokosz igen ismeretes, méltó panaszokra fakadnának ellenem!

Rokosz István, kit Merkur, mint haszonvehetlent, magától eltaszíta és bugdácsolni engede⁶¹ – hogy az Isis⁶² és Minerva kezei, még elég korán, annál szebben felemeljék s az övéinek környékébe helyeztessék – ő a természettani mestermívekre nézve mindent megteszen, mit szeme megpillant. Nagyon tisztelt hallgatóimat azon mesterségesen s egyszersmind a termé-

⁶⁰ Az ő gyümölcseikről esmértek meg őket! Máté 7:15.

⁶¹ Nem sokkal ez előtt egy elszerencsétlenedett posztó simító volt, s már hanyatlott korú ember.

⁶² Isis az egyiptomiaknál, Cybele pedig a görögök- és rómaiaknál valának a természet istenségei.

szethez híven kitömött, s az itt csak általa felállított állatokra utasítom! mellyeknek fáradságos elkészítésöket s felállításokat, – midőn mások minden igyekezetök mellett is évekig törődnek, míg csak tűrhető készséget is szereznek magoknak: Rokosz kevés szavakból sajátítá; sőt úgy szólva: minden új állatnál a tömésnek más módját találá ő maga fel. – Hogy eleget mondjak az ő művészi tehetségéről, kérem, ott azon egynéhány képrámákba foglalt, saját keze által készített – melly soha rajzolást vagy festést nem tanult – csak első próbára is az elevenességig híven másolt lepkékre tekinteni! – mellyek felől épen tegnap egy itt jelenlévő és azokat volt élő lepkéknek gondolt lepketudóstól a következő, – engemet a seregélytől megszállott Apelles szőlőjére emlékeztető szavakat hallám: „ejnye ejnye! ezen lepkék be szépek! s a természethez olly híven vannak fölállítva!” – ki ne kénytelenítenék örömmel megvallani, ki valaha iskoláját látta, hogy a művészileg felállított és nagy jelentőséggel festett minden állatok osztályából lévő természet tárgyak képei, őt édesen lepek meg?!

A Rokosz minden jó és nemes iránt fogékony szíve olly forró szeretettel öleli át az istennek minden teremtéseit, mint saját teremtetett társait e földön. Azon különféle élő állatok, mellyek mindig körülte vannak, részint azért, hogy oskolás gyermekinek szívöket rájuk többféle oldalról figyelmeztesse, s bennök a természet iránt gyöngé szeretetet ébresztszen, – részint azért, hogy oktató és hasznos észrevételeket szerezhessen magának felőlök: mind megannyi atyai gondossággal ellátott szeretettjei, házibarátjai, és asztali társai, kiknek szabadságokat és örömeket – ha rajtok célját elérte – ismét vissza ajándékozza. S hogy ezen szívnek példás jóságát egy vonással híven lerajzoljam, csak egy erényét kell megemlítenem, melly bizonyosan csak a jó szívek tulajdona, – és fájdalom, hogy olly ritka tünemény! – ő a szabadságoktól megfosztott, s az útszán kóborló pajkos gyermekek által kinzott állatokat szorgalommal felkeresi, utolsó garásával kiváltja, a sérülteket hű ápolása által meggyógyítani igyekezik, hogy őket aztán a természettől elintézett rendeltetésök telyesíthetésére alkalmazsokká s az őket annyira boldogító szabadság birtokában tehesse. A méltó harag és keserű bosszúság ársai csak akkor hánykódnak e jó kebelben, a nélkül, hogy valaha telyes lecsilapulást érezhetnének, ... midőn látni, hallani és tapasztalnia kell: hogy milly lelketlenül, vétkesen, ember- és istentelenül kinoztatnak ezen tájékon is – fájdalom! még mindig büntetés nélkül – a fontos célra és az emberiség nagy hasznára teremtetett isten teremtései; és hogy miként pusztíttatnak az emberektől, épen azoktól, kiknek különben az egész élő-teremtés előtt szelíd míveltségök és gyöngéd jóságuknál fogva kellene fontolni tudásukat s így felsőbbbségüket bebizonyítani.

Rokosz, háztartásában és személyében maga a megtestesült szegénység, egyszersmind gyújtópontja is az összes természettan és segédforrásai előszeretetének és a bőkezűségnek. Besztercebánya környékében sok mértföldekre, semmi nevezetes nem adódik elő a természetben, mit Rokosz meg ne tudna, hol nem ő lenne az első, ki vizsgáló szemeket függesztene rá, mellyet ő – ha csak lehetséges – Isis és Minerva szent templomai számára az avatatlan kezek közül elég korán ki ne mentene, vagy a mellyre ő, kérve, oktatta, biztatva, más emberek figyelmét ne fordítná, mellyről ő utasítást vagy érdekes adatokat ne adhatna. A Rokosz fáradhatatlan természet-vizsgálása által ismertük mi legelsőbbben meg azon Tofna nevű csont barlangot, mellynek meglátogatása nekünk ezen napokban olly sok tiszta örömelezetet enged; – és a Bene-barlang felfedezése egészen az ő érdeme.

De Rokosz nemcsak hő barátja és vizsgálója a természetnek Magyarországon, hanem egyszersmind egyik a legszerencsésebb tanítója és előmozdítója a természeti ismereteknek, midőn ő a természet életéből nagyobbbrészt gyakorlatilag szerzett ismereteit és érzéseit, csudálkozásra méltó sikerrel ismét egyenesen az ő tanítványinak és barátainak szivökbe tdtja át oltani.

Ha érdemnek tulajdonítjuk azt, midőn egy dús szerfelette vagyonának egy részét, hasznos, leginkább pedig maga inyét csiklándoztató kedvencz foglalatosságára áldozza: úgy bizonyosan a mi Rokoszunk érdeme megmérhetetlen! és kétszerte tiszteletre méltóbb!! ki számos tagokból álló családjával inségben szenvedvén – magát minden más örömelezetektől megfosztja, s hasonlólag az evangeliumban említett, „özvegyekhez” utolsó fillérjét is feláldozza,⁶³ csakhoggy családjára nézve az élet legszebb gyönyörét és az igazi örömet annálinkább élvezhesse, – hoggy környékében a természet-vizsgálása, – oskolája és anyavárosa számára természet-gyűjtemények fölállítása által s a természet ismeret iránti kedvterjesztésére mindent mi tőle kitelhetik, megtegyen. A két fentebb megnevezett urak állatgyűjteményei is az ő szorgalmatos kezének fáradsága munkája, – valamint itt az evang. iskola számára felállított, szépen növekedő, Dillenberger Károly és Polewkovics János tanárok tanításai által üdvösségesen használt madár-gyűjtemény nékie köszöni lételét.

Besztercebányán ritkán lehet egy miveltebb házba lépni, hol Rokosztól felállított természeti tárgyakra, a természettan iránti szerencsésen kicsirádzott előszeretet zálogára ne találánánk. És ha én ezen hosszú, de igazságos magasztaló-beszéd bérekesztéseül tökéletes meggyőződésemből vallom: hoggy egész állattani utazásom alatt szinte egész Magyarországon, sehol a természeti tudományok iránt általában annyi kedvet és igazi buzgalmat nem találtam,

⁶³ Márk. 12: 41–44.

mint itt Besztercebányán: úgy ezen nyilatkozatommal egyszersmind saját tapasztalásomat és a hiteles besztercebányaiak tudósításait is ki kell mondanom: „hogyanak tenyésztése a többi természet-vizsgálókön kívül, különösen a mi Rokoszunk sugárhoz hasonló, minden szívnek megnyíló gyöngd érzése és munkás iparkodásának dicséretére válik.

Ez – neked inséggel küzködő Rokosz! és a hozzád hasonlóknak!! legyen jutalmazó nyugtatásul és meggyőződésül a felől, hogy az igazságos cél és kitartó őszinte igyekezet a jóban, soha sincsen egészen feledve, nem fog illő méltánylat nélkül maradhatni! ha szinte úgy tetszenék is néha, hogy a világ el nem ismeri; – a kevésbé módos természet-barátainak pedig szolgáljon igazi buzdításul és törekvéseikben kitartani tudásul!! –

Tiszteletére válnak a szomszéd Besztercebánya városának az ő két szorgalmatos madárbuvárja és gyűjtője: Hermann Eduárd Károly, oda való kamrai orvos, kinek igyekezete és adakozó jóságának a nemzeti muzeum sok, és az ő gyűjteményének legkritkább darabjait köszöni; és Stierba Nepom. János, városi erdőmester, a ki kezének mesterdús eredménye a váczi piaristák gyűjteménye.

Gömör megyében, a hatalmas Király-havasa tövében, madár-gyűjteményeket állítanak fel a herczeg Coburg barátságos erdőszeti tisztjei: Wágner János erdőmester Sumjaczán, és Mord Ferdinánd, főerdősz Vernáron. – Sáros megyében a mi madár-tanunk övéi közé számlálja a természet minden országaiból gyűjtő, és azokat vizsgáló, valamint megelőző barátsága és szolgálatra készségéről minden azon tájékon utazott természet-vizsgálók előtt egyaránt ismeretes Krieger Tivadar – Ernest-Tamás t bírót s gergelaki földesurat.

Még oda is, hova – az egyébiránt lanyha és mindent munkás étellel betöltő – teremtes keze Magyarországnak minden további kilátását éjszakra, egekig tornyosuló kopár kősziklák, az óriás nagyságú Tátrának szirtromjai által örökre elzárni, – hol ő jégkezeivel minden életmelegséget örökös fagygyá alakítani láttatik: – még oda is elhatott, tisztelt gyülekezet! a föllegeket verdeső lomniczi csúcsnak alyáig hatott el a hazai madártan iránti hő szeretet! Ott is munkásan ver a valamint messzeföldön ismert úgy közönségesen szeretett Rainer János György szíve, ki bérlője, – vagy helyesebben mondva alapítója az üdvességes voltaért sok tekintetben hasonlíthatlan schmeksi fürdőnek, Szepes megyében.⁶⁴ Rainernek a fürkészés és gyűjtésbeli szorgalma a millyen becsülésre méltó, éppen olly nagy fontosságú lehet egykor az ő fürdővendégeinek csiklázó tanúságokra növekedő karpáti állatok gyűjteménye Magyarország Faunájára nézve! mellyhez mi neki és nekünk szerencsét és tenyésztést ohajtunk! Reinernek szivességéről bizonyosságot tehetnek a nemzeti muzeum és a kir. pesti egyetem.

⁶⁴ Lásd: Reisinger János egyetemi tanár és orvostudor az Orvosi Társaságban lap-8 e czim alatt értekezését: „a Savó-tej- víz- lég- világosság- és szőlőgyógy méltánylása legtöbb idült s kivált altesti kórokban.”

Szerencsét kívánok birtokodhoz néked is Liptó megye! főorvosod, Flittner János Kristofhoz, Szent-Miklóson, ki, valamint a gyakorlati orvoslásban, úgy a természet-vizsgálásban is – mely oly ritka – egyaránt munkás és szerencsés, kinek különös, a madártan iránt ujonnan elevenített tüzetől Magyarország Faunájára nézve csak a legsikeresebb gyümölcsözést lehet várni. Buzgó szereteténél fogva szaporítani fogja e felföldi madártan gyümölcseit ezután is, hív bajtársunk, Jurenák András, mostan liptói-Magurkán ideiglenes – s már kinevezett urvölgyi királyi bányászti osztályzó-mester (Schichten-meister). –

Virágozzék Liptó kebelében a természet iránti nemes szeretet csudálandó virága, a magyarhoni madártan egyetlen leányában, Kalincsák Julia kisasszonyban, Szent-Iványon, hazánk gyöngéd érzetű szépeinek buzdításául, a tudományok nyereségéül és díszéül, derék tanítójának, Rokosznak örvendetes megjutalmazásául.

A madártan iránti szeretet Trencsin megye határain belől fölmelegíti Dubniczán Szina György báró, Podhragyon pedig főpénztárnok szítani Ulmann László nemes szívét, kik mindketten nem régóta jószágaikat egy madár-gyűjtemény megalapításával is igyekezének szépitni, a szorgalmatos gyűjtő és ügyes kezű Rybka Károly tisztelt Ulmann urak előbb vágteplai, most drjenovei erdőmestere közbenjárásával, kinek magának is egy szép madár-gyűjteménye van.

Nyitra megyében a ghymesi várban is baráti kezeket nyújt nékie a nemes gróf Forgách Károly, és az ő kedves, itt jelenlévő házi nevelője, Király Pál barátunk.

A természeti tudományoknak madártani tekintetben is, tanítványai közti sikerdús terjesztése által szerzett érdemei, ismeretesebbek a haza előtt Kovács-Martinyi Gábor, a pozsonyi evang. lyceum természet-tan tanárának, hogysen itt elősorolni kellene. Azért csak azon munkás igyekezettel párosult előszeretettel akarom egész tisztelettel megemlíteni, mellytől lelkesítette Pozsonyban a szent-Ferencz rendűek testvére Tóth Ezékiel atyasága, – N.-Szombatban pedig gyógyszerész és postamester Siebenfreud Nep. János, azon tájék madarainak vizsgálásában és gyűjtögetésében sikerrel fáradoznak.

Magyarország természet-tanjának agg csillaga még mindig fényesen ragyog a dunántuli kerületben, a mi nemcsak bel- de a külföld előtt is dicséretesen ismert Ocskay Ferencz bárónkban, Sopronban, kinek szorgalma és igyekezete Magyarország Faunájában érdekes felfedezést tett,⁶⁵ s ki egész állati gyűjteményét a nemzeti muzeumnak gyarapításául nagylelkűen ajándékozta!

⁶⁵ Lásd: Acta Academ. caes. T. XV. pars. 2. t. 68.

Madártanunk Sopronmegyében barátjának nyeré meg Eszterházán lakó s szép madárgyűjteményt felállító herczeg Eszterházy azon kerületbeli jószágainak főtisztjét Ruihiel urat.

Az ezen tudomány iránti előszeretet örvendetes bizonyására a Balaton partján, Zala megyében is találunk, a gróf Fesztetics László georgicon nevű gazdasági intézetében, Keszthelyen.

Szabad idejének legboldogabb óráit örömmel áldozá erre, hajdan – a gróf Brunsvik Ferencz jószágainak volt érdemtelyes főtisztje, Szakmáry August, Martonvásáron, Fehér megyében.

Egy új tisztelőjét üdvözli nem régi idő óta tudományunk több oldali míveltségű és környékében a természeti tudományok iránti szeretet áldással terjesztő Tótország második fővárosában, Streim György tudor úrban, Vukovárt, ki a természet tudományok terjesztése tekintetéből Tótországra nézve határozott kerületi-muzeum megalapítása által, reményhetőleg nagy érdemeket fog magának szerezni.

Alsó-Magyarországnak legmadár-dúsabb és minden tekintetben legérdeesebb tájéki, – fájdalom! és ismét fájdalom!! a madártan iránti hőkeblű barátok szűke miatt, csaknem egészen üresek. – De minél ritkább, annál tiszteletre méltóbbúl kell ezen előszeretetek feltűnni torontáli Szent-Györgyön egy jeles és nagylelkű itebei Kis Antal példátlan adakozóságában, azon mecénásban, ki már az előtt a nemzeti muzeum régiségek osztályát kincseinek egyik leggazdagabbikával, az ezen intézet számára nagy somma pénzen vett Hercules-Mehadiussal, kinek a hires mehadiai fürdők valának szentelve⁶⁶ gazdagítá, s ki mostanában ujonnan a Naumann Fridr. János Németország madarairól írt jeles munka megvétele által a nemzeti könyvtárt szaporítani, s az által különösen az én törekvéseimet is gyámolítani kész volt, miért és ezen nagylelkűnek itt is hálas köszönetet mondok!⁶⁷

Hogy a kedvencz tudományunk iránti szeretet lassanként ott is, Magyarország alrészzeiben, ki fog fejlődni, a felől az édes reménynek már több sugárai nevetnek felénk azon buzgóságban, mellyel ez előtt nem sokkal Szekerka János Heves megyében tiszta-földvári iskolamester –, Békés megyében két testvér, Molitorisz Adolf a szarvasi gymnasium tanára s egyszersmind a természettan buzgó tanítója, és Molitorisz Lajos, pitvarosi evang. lelkész; és Arad megyében Almay Rudolf táblabíró úr, Alsó-Csilen, környékek madarait vizsgálni és

⁶⁶ Lásd Müller Ferdinánd Jakab, hajdan e magyar nemzeti muzeum igazgatójának e czimű munkáját „II reu'es mehadienis.”

⁶⁷ Mi Nauman- és Neuberttel, midőn 1835-ben alsó-Magyarországban madártani tekintetből utaztunk vo'na, Kis Antal tb. urnál a legbarátságosabb fogadtatásra találánk, s épen az ő jószágán Sz. György és Jankahid közt, a Bega nádasáiban volt szerencsén egyetlen egy darab – sem az előtt sem azután Magyarországon többé nem látott „feketebegyü nádikát” (Calamoherbe melanopogon, schwarzkehliger Rohrsaenger) találhatni; lásd Wiegmanns Archiv für Naturgeschichte, 1837. 1. Band, No. 8., p. 103.

gyűjtögetni kezdték.

Minél mélyebben gyászolja a hazai madártan azon veszteséget, melyet rá nézve a Fáy János Debreczen városa érdemtelyes fő-birájának idő előtti halála által – Biharban szenvedett: annál inkább örvend azon új nyereségének, melyet a tiszteletre méltó és környékében a természettan minden ágaival lelkesen foglalatoskodó Hanak Kereszt. Jánosban – Mármarosban – a szigeti piaristák gymnasiuma tanárában nyert. –

A mi szünteleni jó szomszédunk s magyar testvér-hazánk, Erdély is Stetter József cs. kir. építészeti tisztjében, Dévén, egy lelkes természetvizsgálóját birja, – Erdélyországmadaraira nézve érdekes adatokat gyűjtő és gyűjteményeket felállító madártudóst. – De igazi örömmel eleibe nézhet testvérhonunk érdemes, és valamint minden jó, szép és közhasznú ismeretek alapos megszerzésében, úgy kivált a természet- és madártan tudományában is kitartó szorgalommal és kedvvel előrehaladó fia, Marosvásárhelyi Pataky Pál visszajövetelének.

Légyen most már, nagytekintélyű gyülekezet! nekem is szabad, – minthogy én is madaraink megismerésével foglalatoskodám, tartozó számadásomat benyújtani.

Hosszas szorgalmam s Magyarország legtöbb részeiben tett nyomozásim, s az itt megnevezett tanítványim és bajtársaim segítségök által, sikerüle nekem is a Magyarországon lakozó, vagy átvonulások és költözködések alkalmával itt rendszeresen előforduló, vagy Magyarországra csak történetesen vetődő madarak bizonyosan legnagyobb részét megismerni, azokat figyelemmel tartani, a nemzeti muzeum számára megszerezni, s azokról gyűjtögetett adatokat magában foglaló leírás által, a legszükségesebb anyagokat és a honi madarak leírására megkívántató előkészületeket megtenni. Annak következtében szerencsés valék az eddig Európában ismeretes, mintegy 100 madárnemek és 531 madárfajok közül, Magyarországon honosított 87 nemeket és 298 fajokat, különösen pedig: a száraz madarokból (Laadvögel) 49 nemet, 183 fajokat; a szaladárokból (Laufvögel) 2 nemet, 3 fajt; a gázlókból 23 nemet, 55 fajokat, és az úszókból 13 nemet, 56 fajokat ez alkalommal a madár-tudós világ eleibe bocsátni. – Magyarországra nézve egy madártani rokonérzelmű névgyűjteményt (Onomatologia et Synonymia) alapja megvetésére szerencsém volt nekem is egynéhány 1000 tájneveket hazánk különböző részeiből és sokféle ajkú lakosainak nyelvein használtakat, meggyűjteni. Azon örömben is osztozám: Magyarország tájékainak nagyobb részein olly férfiakat és fiatalokat keresni fel, kik kedvet és észt mutatának tudományunkhoz vagy már mutattak, – igyekezém őket kikémleni, velek madártani összeköttetésbe lépni, – őket a madár-gyűjtés és felállítás mesterségére megtanítani, – a jobb madártani munkákkal megismertetni vagy azokkal el is látni; – és a köztök valódi és folytosan buzgólkodókat egyszersmind a külföld

madár-tudósaival és a mi honi természet-tudományi társulatunkkal kapcsolatba hozni; – valamint ezen értekezésem fő törekvése is különösen az, minden alkalmat használni, az említett kezdő madártudósok buzgalmainak dicsérő festése által, minden a hazában létező madárbarátok szívét tudományunknak megnyerni.

Tulajdon fáradozásaim, s az előbb említett – a madártan szeretetére leginkább általam buzdított Zólyom megyei bajtársim segítsége által, szerencsés valék még ezen megye kebelében is, Magyarország Faunájára nézve, érdekes ritkaságokat találhatni,⁶⁸ vagy pedig ott tartózkodásuknak bizonyos nyomait fedezhetni fel;⁶⁹ sőt szerencsém vala a hazában imitt-amott némelly érdekes, és Europa előtt eddig, vagy egészen ismeretlenül maradt, vagy csak csupa sejdítésekől hibásan előadott dolgokat tisztába hozni, s ezeknél fogva az európai madarak természet-tanának kiegészítésére némelly talán érdekes adatokat is adhatni.⁷⁰

Itt fogva tart azon érzés: hogy minden pártfogóimnak, barátimnak, tanítványimnak és bajtársaimnak nyilvános és szíves köszönetet mondjak, kik törekvéseimben mindig készek voltak segéd kezeket nyújtani. Főkép pedig kötelesnek érzem magamat itt, az én magas és legkegyelmesebb pártfogómat Magyarország Nádorát, Józef fő-herczeg cs. kir Fenségét a legmélyebb tisztelettel s tartozó hálával megemlíteni, kinek csak egyedül magas kegye nyujta

⁶⁸ Ilyenek például: a hóbagoly (*Strix nyctea*, Schnee-eule), Breznóbánya erdejében és Prasiva havasa alyán; hosszúfarkú bagoly (*Str. uralensis*; s. *macroura*; langschwaentzige Tägeule) Breznóbánya és Besztercebánya környékén; habosbagoly (*Str. nisorina*, gesperberte Habichtseule) Breznóbánya- Hájnahorá-ban; gátyás csúvik (*Str. dasypus* s. *tengmalmi*, Rauhfuss-Kautz); törpe csúvik (*Str. pygmaea*, Zwergkautz, Swowjk), Besztercze- és Breznóbánya környékén; a háromujjú harkály (*Picus tridactylus*, Dreyzeh-Specht) Breznóbánya; – a papagályorrú keresztorr (*Crucirostra pyropsittacus*, papageyschnaeblicher Kreuzschnabel) és a szalagos keresztorr (*Cruc. taenioptera* s. *bifasciata* s. *leucoptera*, weissbindiger Kreuzschnabel) Urak völgyén; a hosszúorrú buvár (*mergus serrator* langschnaeblicher Saegetaucher) Besztercebánya mellett.

⁶⁹ P. o. a közép fajd (*Tetrao medius*, Mittel-waldhuhn) hófajd (*Tetr. lagopus*, Schneehuhn) és a sziklai holló (*Corvus graculus*, Steinkraehe).

⁷⁰ A madártudósok között bizonyosan én voltam, ki 1826-ban első fedezém fel a vöröslábú vércse (*Falco rufipes*, Rothfuss-falk) fészket és tojásait, Pest megyében a billei erdőben és a báró Podmaniczky János ur rákos-keresztúri kerti erdejében; lásd e felől Brehm közlését az Isis-ben; 1827-ben a vörösszárnalyú széki-csért (*Natricola erythroptera* Pet. – *Glareola torquata auctorum*; roth-flügelige Salz-Schwalbe, Läufer-Schwalbe) Törtel környékében, lásd: Brehmnek e felől az Isisben kijött közlését (Theil 9., p. 459.): Naum- Vogel Deutschlands; Wiegmanns Archiv für Naturgeschichte, 1837. Bd. 1., p. 77. 1838-ban öröömöm volt, ezen minden európai madarak közt legérdekesebbnek természetét s szaporitási módját, Apajon, a báró Podmaniczky János jószágán, több mint 50 fészkeken, tehát bőven és szorosan tapasztalni, s példányait minden tollazatukban pelyhes koruktól fogva téli öltözetökig megkaphatni s leírhatni; – 1837-ben költőhelyét s tojásait találám meg a nomád s vándoréletű rozsaszinú legélynek (*Nomadites roseus* Pet. – *Merula ros.* Aldrov. Briss. *Sturnus ros.* Scop. Pastor ros. Temm. stb. rosenfarbiger Triftling Pet. Staaramsel Naum.) Pest- és Heves-megyékben; 1838-ban. Apajon, költőhelyét, tojásait és fészki tollazatát a tavi küldönek (*Totanus stagnatilis*, Teich-vasserläufer); a gólyalábú töcsnek (*Hypsibateshimantopus*, grauschwaentziger Stelzenläufer); a bajsos cséllé-nek (*Sterna leucopareja*, weissbaertige Seeschwalbe), a fehérszárnú cséllének (*Sterna leucoptera*, weissflügelige Seeschwalbe), lásd Isis 1843, Heft 1. 11. ugyan ezen fölfedezésem Landbeck-től előadva: 1840-ben Tisza-Földváron fedezém fel ugyan csak báró Podmaniczky János jószágán s társaságában a fekete szárnyalú széki-csért (*Natricola melanoptera* Pet. Schwartzflügelige Leuferschwalbe). Europa Faunájára nézve egy eddigelé egészen új, ugyan akkor Eklon által a Jóreménység-fokánál felfedezett és Natterertől kurta újjú székcicsérnek, *Glareola brachydactyla* (?) neveztetett faját ezen igen érdekes madárnemnek; – ugyan akkor és ottan legelsőbben honunkban a vörösbegyű pszityort (*Anthus rufogularis*; rostkehliger Pieper) 1842-ben őszi vándorlása alkalmával a sárgás billegetőt (*Motacilla flaveola*, gelbliche Bachstelze) a' háj-stúbnai fürdőnél Thúrócz-megyében, stb.

nekem módot s abban meg is tart, hazámat beutazhatni, s Magyarország Faunájára nézve némelly fölvilágosításokat is készíthetni. –

Kötelesnek érzem egyszersmind magamat a legháládatosabb tisztelettel említeni meg drága nevét az én második jeles pártfogómnak s nagylelkű előmozdítómnak, aszódi Podmaniczky János báró ő méltóságának Rákos-keresztúron, kinek legforróbb részvéte, őszinte szeretete, s példátlan irántam s törekvéseim iránti hajlamának Magyarország csirádzó madártana hihetőleg – a legtöbb és legérdekesebb fölfedezéseket fogja köszönhetni.

Egyébaránt, hogy Magyarország csirádzó madártana létezésének és munkás életének eddigelő oly kevés irói adatait adta, – hogy a honi és európai irodalom s tudomány oltárára semmi tökéletest nem áldozott: azok nem fognak rajta csodálkozni, kik jól tudják, hogy minden kezdet nehéz, s tudományunk Magyarországon csak most csirádzó s még pedig azon a mezőn áll felcsirádzva, melly – a milly teres és kövér épen oly kevéssé vala arra előre elkészítve. – Hogy ez ingertelyes isten-teremtéseit tárgyazó tan, a természet-tan többi ágaihoz képest, Magyarországon, s különösen Magyarországon, oly kevés igazi, kiartani tudó buzgósággal bíró barátokat és művelőket számlál, – okai világosak ugyan, de bizonyosan azokat csak nagyon ritkán vette fontolóra és méltányolta valaki. Legfőbb oka, mellynél fogva a természetvizsgálása iránti szeretetnek terjedése s következőleg a természeti tudományok gyümölcsözése is szörnyűleg akadályoztatott, bizonyosan az volt, hogy eddigelő kevés figyelem és csekély méltánylás fordított Magyarországon – különösen az iskolákban és tanítóintézetekben – a természeti tudományokra. Mert jóllehet nálunk se tagadta soha senki is, hogy a természet-vizsgálása és tudománya ne volna minden emberi felvilágosodások főforrása, – hogy ne ez lenne a mesterségek, művészetek és tudományok s következőleg az emberi jollétnek is anyja: még is a természettan, csak kevéssel is ez előtt, hazánk legtöbb tanodáiban vagy épen nem tanítottott, vagy csak imitt-amott mint mellékes tárgy nagyobb részint szárazon, s annál fogva a tanítóra és tanulóra nézve unalmasan adatva elő. De épen ezen elhanyaglás okozá, hogy igen ritkán látá egy kezdő vagy valóságos tanító üdvösségesnek ezen mellesleges tudományt alaposabban s valódi szeretettel tanulni, vagy épen gyakorlatilag s célirányos módon sajátítani, hogy azt ismét benső szeretettel és áldásdús haszonnal a természet életéből tanítványai szívébe s általok hazájának életébe átöntse. – A természetitudományok egyéb ágainak sorsában részesült különösen a madártan is.

A még ezelőtt kevéssel csak nevééről is alig ismeretes madártan, nálunk még ma is oly kevéssé becsültetik, hogy közönségesen az arra vezető eszközöket, a madarak gyűjtését és felállítását egynek tartják, – tehát a kitömők is madártudós czimmal, és a madártudósok,

minthogy ők ezen eszközöket magasabb de ritkábban szembetűnő céljokra fordítják: kitömők érdemczimével tiszteltetnek meg. Azért is tartatik a madártan szép szenvedélynek, kellemetes mulatságnak, gyönyörűséges időtöltésnek. – De valóban! hogy a kik annak tartják, azok még nem ismerik, nem szereztek magoknak a madártanról igazi megfogást. – Minden természeti, különösen pedig állattani tárgyaknak célirányos gyűjtése, megtartása, vizsgálása és leírása, azon sok édes ingerek és örömökön kívül, mellyeket élveznünk enged, bizonyosan ezer meg ezer fáradságok és áldozatokkal is össze van kötötve, de különösen a többek felett a madártannak kell a legtöbb nehézségekkel és áldozatokkal küszködnie.

Míg az ásványtudós már a hegyek és lapályok földtani előismeretei által bizonyosan vezettetve ingatlanul álló vizsgálódásainak céljához egyenesen közeledik, hol ő a tetszése szerint kiválogatott, egy pár kalapácsütésre kész, felállításra s további küldésre alkalmas kabinéti példányokat, nem aggódva jövődjé felől, egy vivőre vagy szekrényre bízta, s minden hosszas kézművi fáradozás nélkül gyűjteményével egyesíti; – – míg a fűvész az év legkellemesebb szakában, a kéjillatu virágok pompás szőnyegén leheveredik, hogy körülte lévő kincseit a szolgálatjára mindenkor kész itatópapirosra bízta; – – míg a rovtudósnak (Entomolog-nak) a gombostők, – – a hüllők-vizsgálójának (Herpetolog-nak) szeszes palaczkja minden gondjait elhárítja: az alatt a madártudósnak nincsen meghatározott helye, bizonyos ideje, hol és mikor találhatná fel bizonyosan, vizsgálódása és gyűjtögetésének tárgyát, nincs bizonyos módja, melly által azokat sok fáradozás és idő vesztés nélkül megszerezhetné; s míg a megszerzetteket jövődjé használgatás végett elkészíti és mentesíti, mennyi unalmasabb fáradságokat kell éreznie? annyira, – hogy már csak maga a madártani tárgyak gyűjtése, elkészítése s megtartása mesterséges vagy is „a Taxidermia” – egy éppen olly bajos mint széles művészeti tudományává vált. – Madártudós feladata lévén: az egy helyhez, határhoz, időszakaszhoz sem kötött, – most a mély völgyekben majd a legmagasabb hegyeken, – egyszer a legmeredekebb kősziklákon és elérhetetlen fák hegyein található, máskor a végig láthatatlan pusztákon és ronaszágokon el-szórodott, – ma a behatolhatatlan sűrűség közt, holnap a feneketlen vizek és mocsárok közé buvó, a mellett ijedős, sebes, a legélesebb szem elől villám gyorsasággal eltűnő madarak megszerzése, – óh! ezeknek már csak megpillanthatások gyakorta véresverejtékbe kerül, – ezek csak számtalan, mindig új mesterség és fáradság által nyomozhatók; ezek birtokába egészség feláldozása és élet kockáztatása által juthatni, s a birtokba jutottakat az élet veszélyeztetése közt tarthatni meg.⁷¹

A madártudósoknak, minden más természet-vizsgálók és gyűjtők között a forró nap égető

⁷¹ Minden madarat, hogy az a bogarak pusztításától biztosítatva legyen, egy hasonlólag az ember életére nézve veszelemes mérge nemével, az egérkövel (Arsenicum album) kell kívül és belőlől bekenni.

melege, és a tél hasogató hidegének, kiteve lenni, vízben és sárban kell gázolniok, – hegyeken, völgyekben és kősziklákon kell mászkálniok, – az esőt és hideget szenvedniök, éhezniök és szomjúhozniok, az élet legtöbb kényelmeit nélkülözniök: – igen! nagytekintetű gyülekezet, hogy a drága nappalt künn a szabad ég alatt vizsgálódásaikra használhassák s még is a megszerzett tárgyakat is a pusztulástól megóvják, igen sokszor kénytelenek még azon éjszakákat is, melyeket a többi természetvizsgálók fárasztó kirándulásuk után édesen eső kinyugvásukra használnak, elhalaszthatatlan munkájoknak feláldozni, s ezen munkát és kényelmetlenséget napokon, sőt gyakran heteken át kiállani, hogy tudományukban előhaladhassanak és az állattan több ágazataival egyenlő lépést tarthassanak. –

De aztán a madártudósok nagyobb fáradtságai és áldozattételei arányban álló haszonban és megjutalmaztatásokban is találják-e káratlanításukat? – Egész bizonyossággal hihetőleg egyebütt igen! – de nálunk fájdalom! többnyire megfordítva van. Ha itt valaki testtel és lélekkel ezen olly terhes mint sok pénzzel járó tudományos társaságra szenteli magát, – ha háztartásunkat, jobb öltönyeinket, a társasélet gyönyöreit a madártanra áldozzuk, hogy annál inkább kedvencz tudományunknak és az emberiségnek éljünk; akkor rendszerinti jutalmunk az, hogy némelyektől madarak bolondjainak neveztetünk, másoktól épen terheőbb fáradozásink és bajosabb munkáinkért lenézetünk vagy épen megvettetünk, közönségesen lealacsonyító kitömői névvel czimeztetünk, sőt igen gyakran a legkorlátlanabb, izetlenebb és sértőbb elménczkedések, ingerkedések és szurások által kedvetlenítettünk és busittatunk. – S aztán csodálhatni e olly sok kezdő, eleinte buzgólkodó és semmi áldozatoktól nem rettegő madártudósok, ez által buzgalmokban gyengülvén, semmi haszon és kitüntetések által nem lelkesítettvén, a kedves madártantól könnyen elszakadnak?! Nem sokkal inkább lehet e bámulni hogy azon elhanyagoltatás mellett köztünk sinlőde, azon akadályok mellett, melyek itt útjában állanak, azon fáradtságok és áldozatok mellett, melyek vele elválhatatlan kapcsolatban állanak, és azon ritka kegy mellett, melyben csak néha részesülne, imitt amott, – mondom: nem inkább lehet-e bámulni, hogy madártanunk hazánkban csak ennyire is sikerült és növekedett? hogy létezésének csak ennyi bizonyosságait is adá? – hogy eddigelő csak kevés és éretlen gyümölcseit is termé?!

Mindazonáltal, madártudós barátim és bajtársaim ennyi! viszontagságok daczára se engedjük magunkat méltatlankodásokba süllyedni. A mi egyszer jónak és hasznosnak elismert s magunk eleibe állhatatosan kitűzött célunktól nem szabad minket sem nehezteléseknek, sem méltatlankodásoknak, nélkülözésnek vagy áldozatoknak, sem akadályoknak vagy nehézségeknek, legkevesebbé pedig kevésrebecsülés gunyolódásoknak elrettenteni. –

In difficilibus conari virtus est! A közhaszonra magát tántoríthatatlanul elszánni tudó férfi azonkívül felül van a dicséreteken és gyalázatokon emelkedve. – Mit a jelen el nem ismer, s csak ritkán tud méltatni, azt bizonyosan, ha előrehaladásunkban nem lankadunk – és ha majd törekvéseink érett gyümölcsei a hazának ízleni s embertársainknak táplálékot fognak nyújtani – a legközelebbi jövőendő időről-időre jobban fogja méltányolni tudni. Ezen jobb jövőendő felől már is eléggé kezekedik nekünk a belátni tudó és nagylelkű pártfogók jeles kegye, kik törekvéseink előmozdítására sokat, sőt némelyek mindent készek meg tenni.

Előre tehát, előre! forrón szeretett madártudós-barátim és bajtársaim! nyújtunk Besztercebányán itt – a hazai madártan bölcsőjénél, hol, Magyarországon legelőször gyülekezhetünk szerencsésen össze, – nyújtunk barátságos kezeket egy erős és munkás szövetség megújítására! Dolgozzunk egyesült erővel, egyesült haszonnal azon miven, melly a mi nagy olly véghetetlenül sokféleként alkotott s madártani kincsekre nézve is gazdag s érdektelyes hazánkban, csak egyesülés által foghat tető pontra jutni, minden vizsgálódásoknak, észrevételeknek és gyűjteményeknek csak egyesült használása által emelkedhetik Magyarország-madártanjának nagyszerű épületévé, mellyben polgártársunk szive, a tanítók és az ifjúság, sőt Magyarországnak egész jövőendő sarjadéka is felvilágosodásának egy részét, az ő nemesb és mindinkább nemesülendő életörömét, s ennélfogva boldogítását is, találni fogja. – S épen ezek, – ezeknek kell lenni és maradni ránk nézve a legédesebb, a világ minden mulandó kitüntetéseit messze felülmúló, ingereknek és megjutalmaztatásoknak! – Oh! milly szerencsésnek, mennyire megjutalmazottnak érezném én is magamat, ha ezen néhány, de őszinte szavaim az említett cél elérésére valamit tennének, s így egyetlen céljokat sikerdúsan elérhetnék!! –

Valamint általában az egész természet-tannak, ugy e gyenge ágának viritására is tegyetek meg mindent, mit tehettek, ti Magyarország többi polgárai is! – Mindenek és mindnyájatok előtt nyitva áll az Isten mindenhatósága, bölcsesége, jósága és dicsősége kijelentésének nagy könyve a teremtésben! Kivétel nélkül mindnyájan, e tekintetben is, a többek felett idvezítő vallásunk által általában az egész természet bamulására,⁷² de különösen a madarak megtekintésére s buvárkodására hivatunk fel, midőn ő az Isten kiválasztottja által így szól hozzánk; „tekintsetek az égi madarakra!”⁷³ – Sok nem madártudósnak, melly gyakran van szerencséje még azon madarokról is észrevételeket tenni, még olly ritkaságokat és kincseket is találni, mellyek után egy madártudós keble hiában sohajtozik, mellyeket ez éveken át hasztalan nyomoz, de a mellyek – fájdalom! – mint nem ritkán kell siratnunk – a tudatlanság

⁷² Zsolt. 104, és 105.

⁷³ Máté 6: 26.

és méltányolni nem tudás miatt elromolnak s elvesznek. –

Oh! legyetek munkások! hogy minden hazafi, honunknak minden barátja és minden tiszta szív a mi törekvésünk mellett is buzogjon! Nekünk mindnyájunknak csak egy jó hazánk van, s ezen egy hazában ugyan azon képző intézetek. Tiétek velünk együtt az egyetem kabinetjeivel; tiétek velünk együtt a nemzeti muzeum minden gyűjteményestől; – velünk együtt tiétek a természet tudományi-társulat és gyűlések intézkedéseikkel együtt; – tiétek minden iskolák; tiétek vagyunk mi mindnyájan természetvizsgálók és gyűjtőkül! – Oktassatok, ajándékozzatok, gazdagítsatok, szerencsésítsetek minket a ti vizsgálódasotok tudományos adataival; – környéketek érdekesebb természeti tárgyaival, s azoknak tájéki elnevezéseivel vagy legalább figyelmeztessetek minket azokra idejében!

S ha valaha a magyarhoni madártan mezején valamelly érdekes észrevételt, fontos fölfedezést, óhajtott adatot tettek; ha a madarak ismeretéből értelmek felvilágosult, szíveteknek valódi örömet szereztek; ha valaha füleiteket egy madárzenekar bájosan töltötte meg, vagy szemeiteket a tollasvilágnak színpompája gyönyörködtette – ha a madártannak valaha igazi hasznát élveztetek vagy e szép tudománynak egy barátot vagy pártfogót nyertetek meg Magyarországon: emlékezzetek mindannyiszor a nemes, barátságos, tudománykedvelő Besztercebányára! s kiáltsatok velem együtt: éljen! soká éljen Besztercebánya a magyarhoni madártan bölcsője!!!

Besztercebányán Nyárutó 8-án 1842.

Rövid útmutatás a madártojás-gyűjtés czélszerűségére⁷⁴

Ha a természettudományok valamely ágazatában a czélszerű foglalkozásra szükséges, hogy a benne előforduló tárgyak és jelenetekről szorgalmasan és pontosan jegyezzessük minden észrevételünket: mindenképp felett szükséges az a madártojás-gyűjtésnél. Mert az állattannak alig van ága, melyben több homály, annyi kétség, nagyobb zavar uralkodnék, mint az Oologiában, vagyis tojástanban; és pedig éppen azért, mert tán egy szakban sincsenek annyi terv- és czélszerűtlen gyűjtők és gyűjtemények, mint éppen a tojástanban.

Engedjétek annakokáért, nagyon tisztelt szaktársaim! hogy jelen értekezésemben, – mely tulajdonképp csak folytatása és alkalmazása előrebocsátott tegnapi értekezésemnek, – mindazoknak, kiket a tárgy leginkább érdekel, egy rövid útmutatást és oktatást nyújthassak a felett, vajon mi kíváncsít arra, hogy a madártojás-gyűjtés és gyűjtemények czélszerűek legyenek? De engedjétek egyszersmind azt is, hogy a czélszerű madártojás-gyűjtés módszerét ne csak szóbelileg, hanem azonnal gyakorlatilag is előadhassam az általam kedves hazánkban legelőször felfedezett s itt a haza keblében összegyűlt honi természetbuváraink előtt legelőször bemutatandó néhány ritka jelességű tojáson.

A tojástan – oologia – tudománya és leírása valamint a madártojásoknak, úgy általában minden körülménynek, melyek a madártojásokra közelebbről vonatkoznak; az tehát tudománya és leírása az egész madárköltés ügyének. S ebből már önkényt foly, hogy a tojástan egyik főosztálya, s hogy a czélszerű tojás-gyűjtés és gyűjtemények lényeges, azért is felette érdekes eszközei az egyetemes ornithológiának, vagyis madártannak. De innen világosan kitetszik az is, hogy a tojásszedésnél és tojás-gyűjtemények felállításánál minden jelenetre vizsga szemet és buvárkodó figyelmet kell fordítani, melyek a költés ügyével bármi tekintetben összefüggnek, és melyeknek czélszerű méltatása által a madártan s vele a fauna gyarapítható. – A tojástannak oly kedvelője tehát, a ki pusztán csak tojásokat gyűjt, ki mellettök egyedül külső idomuk s színezetükre veti csekély figyelmét, mit sem gondolván mindazon tényekkel, melyekben a tojásoknak jobb érdeke, tudományos becse rejlik, – még korántsem oologus; ő csak gépszerű tojásszedő s leggyakrabban, fájdalom! tojásrontó és természetpusztító inkább, mintsem gyarapítója ezen érdekteljes tudománynak; felette messze állván annak magasztos éldeletárasztó céljától, mely különben ezen eszköz által, ha az

⁷⁴ A fejezet forrása: Petényi Salamon: Rövid útmutatás a madártojás-gyűjtés czélszerűségére. = A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847. augusztus 11–17. Sopronban tartott VIII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pest, 1863. pp. 235–236.

célszerűen alkalmaztatik, elérhető. A tojástan ügye és tárgya két részre oszlik.

1. Azon körülményekre, melyek a tojásszedést megelőzik;
2. melyek a tojások szedését, gyűjtemények számára elkészítését, megtartását illetik.

Mi az első részt, t. i. azon körülményeket illeti, melyek a tojásszedést megelőzik, itt a tojás-gyűjtés célszerűsége s hasznának elérésére ismét elkerülhetlen, hogy a tojástan kedvelője főleg 3 sarkalatos körülményre fordítsa minden figyelmét, és pedig:

1. Arra, mely a tojásrakást megelőzi;
2. arra, mely a tojásrakást környezi és
3. arra, mely utána következik.

Mi e 3 főtenyezőnek elsejét, t. i. a költésügy azon körülményeit illeti, melyek a tojásrakást megelőzik, szükséges, hogy a tudományos tojás-gyűjtő:

1. szorgalmas figyelmére vegye és pontosan jegyezze fel minden madárfaj mellett valamint azon időszakot s benne minden jelenetet, mely időszakban a költésre előkészülés, tehát a madárpárazás és a menyegzői örömlévezés, vagyis a mint közönségesen mondjuk, a mézes napok kezdődnek és folynak; úgy azon időszakot is s benne minden jelenetet, melyben a fészkelés és tojásrakás halad. A tudományos madártojás-gyűjtőnek szükséges:

2. hogy feszített figyelmét magára a fészekrakásra fordítsa és e mellett többfélét tekintetbe vegyen, de kivált:

- a) a minden madár természete s életmódjához képest választott táj és fészekhelyet, valamint ezeknek szükségeikhez való, leggyakrabban csudás és eszélyes felhasználását.

A tudományos madártojás-gyűjtő vigyázzon:

- b) a fészkek építészereire és ezeknek a helyek, a fészkek nagysága, idomához s különféle más körülményhez való okos választása, alkalmazása és illesztésére;
- c) magára a fészkek idomára és műszabályos alkatára.
- d) ezen fáradaalmas ügynek a hím és tojó közt miképeni felosztására; és
- e) azon rövidebb-hosszabb idősakra, melyben ezen vállalat és munka tart és végződik.

Ezen tárgyak és ügyek mindegyikének van ismét több figyelemre méltó oldala. Nem akarván azonban fárasztani hosszadalmas előadásommal és ezen ügyek részletes festésével a nélkül is többféle érdekes tárgyakkal elfoglalt figyelmüket, itten csak azt bátorkodom röviden említeni, hogy a szorgalmas és mívelt oologus, tekintetbe vévén a madarak szellemi

tehetségeit, jelesen azoknak gyakran meg nem fogható műöszön- s műügyességüket – már a tojástanak ezen egyetlen egy részébeni foglalkozásában lel számtalan forrást a buvárkodásra, a tanulásra és mások oktatására, a természet műveinek csudálására, a mindenütt látható isteni gondviselés tiszteletére, s így a legszebb és legtisztább gyönyörök élvezetére.

A hazai gerinces fauna értő kutatója

Pár szó az emlősökről általában és a magyarhoniakról különösen⁷⁵

*„Teremte az Isten az ő nemek szerint való állatokat, –
„nagy Czethalakat, mellyeket az ő nemek szerint a vizek hoztanak;
„szárnyas (emlős) állatokat az ő nemek szerint;
„és földivadakat az ő nemek szerint; –
„és látá Isten hogy az jó volna. –*

*„És megáldá az Isten azokat mondván: gyümölcsözzetek és sokasod-
„jatok, és töltsétek bé a tenger vizeit és szaporodjatok a földön!”*

1. Mózses. 1: 20–27.

Múlt évben volt szerencsém Magyarország Beszterczen egybegyűlt természetvizsgálóit, s köztök különösen az én tisztelt madártani barátimat a magyarhoni madártan bölcsőjénél, ennek keletkezte, gyarapodása s eredményeivel mulattatnom: legyen tisztelt gyülekezet! ez alkalommal nekem szabad az emlős állatokról némi tekintetben általában, különösen pedig a magyar faunára nézve legérdekesebbekről, néhány szavat ejtenem.

Ha az isteni teremtményeknek legkecsesebbjei e földön – a madarak tudományos ismeretével, hazánkban olly kevesek valódi szándokkal s haszonnal foglalkodtanak, mint ez múlt évi értekezésemből bebizonyosodott, mennyivel csekélyebb s örömtelenebb eredményeket várhatunk azon szorgalom s tanulmánytól, melly eddiglen nálunk az emlősök valódi fürkészetére, vizsgálatára s tudományos megismertetésére fordítatott!

⁷⁵ Petényi Salamon János: Pár szó az emlősökről általában és a magyarhoniakról különösen, melyet a Magyar Természetvizsgálók és Orvosok Temesvárott tartott IV-ik nagygyűlése alkalmával nyáruto 11-én az állattani szakülésben, 12-én pedig az utolsó közgyűlésben mondott Petényi Salamon János, magyar muzeumi segédőr; a' Kir. Magy. Természettudományi Társulat rendes a szász-altenburgi, mainczi és görliczi természetbuvártársaságok levelező-tagja. Pesten, 1844. pp. 1–15.

Vélhetné ugyan valaki, hogy e két tárgy megfordított viszonyban áll, s hogy az Emlőstannak, (Mastodologia, Mammalogia, Saeugethierkunde) kivált Magyarországon sokkal jobban kellene előhaladni a madártannál, mert hazánkban, a héjjárokat (crustacea) kivéve, egy állat-osztály sem számszegényebb rendekre, nemekre és fajokra nézve, mint épen az emlősök osztálya; s e kevés nem- és fajból még is legtöbb nagyságára, testalkotására s életmódjára nézve egymástól olly kitünőleg különböző, hogy szemeinket s figyelmünket semmiképen el nem kerülhetik.

Sőt, emlőseink legnagyobb része az ő lakhelyök, élelmök, működésök, hasznos vagy kártékony voltak tekintetében, az ember s társas életünkhöz képest olly szoros viszonyban áll, hogy azoknak legtöbbbeivel nolle velle megismerkednünk kell. Vagy, nem tartozik e magyar honunkban is, emlőseink legnagyobb része a mi házi igás,- táplálati,- ruházati,- ipari,- kereskedelmi,- gyógyszerári,- vadászati, fényüzési állatainkhoz? – S épen azért nem foglalkodik e magyarhon lakosainak nagy, sőt merném mondani legnagyobb része, majd ez, majd ama nemekkel vagy fajokkal, majd élőkkal, majd a megholt állatok egyes testrészeivel? – Valljon az egész földmivelő osztály általában, minden mezei gazda és termesztő nem űzi e folytonosan sokféle házi és mezei emlősök tenyésztését, gyarapítását avagy kevesítését? –

A mi kézműves és iparüzőink, a posztó- és pamutkelmekészítők, külön nemű gyárosok és kereskedők, kalaposok, kefekötők, timárok, szijgyártók, bőröndösök, szűcsök, vargák, könyvkötők, mészárosok, hurkások, (Würstler) vadászok és vadkereskedők, szakácsok és vendégfogadósok, kávéosok és cukrárszok, gombcsinálók és esztergályosok; fuvarosok és kocsisok, sőt magok a művészek, festész, szobrász- és kertészek; végre tudósok, mint gyógyszerészek, orvosok s több másoknak kezeit és érzékeit, szóval ezer meg ezerkezet és érzéket, valljon nem foglalkodtatnak e édes hazánkban is az emlős állatok?! – Sőt, alig van fényüzési árú, nincs nagyszerű ünnepély kivált nálunk magyarhonban, – nincs lakoma, mellyhez ők kitünőleg ne járulnának, mellynek jelesebb részeit ők ne tennék.

Minthogy tehát helyzetünk s mindennapi szükségainknél fogva, a magyarföldi emlősök nagy részével érintkezésbe jövünk, minthogy ezerünk az emlősökkel részint egészen, részint testrészeire nézve folytonosan foglalkodni kénytelen; minthogy tehát századok óta annyi sok hazánkfiainak olly sok emlőssel dolga s érintkezése van, és így ezeknek megismerése és tanulmánya az aránylag végtelen sok és nagy nehézséggel járó madártannál igen igen könnyítettik: remélhető, hogy magyarhon emlőstana dél és dicspontjához igen közel áll? – Igen is nagyon tisztelt hallgatóim! ugy látszik, úgy kellene lennie! – De fájdalom! milly hátra, milly nagyon hátra maradánk mi magyarok a többiek után itten is a fürkészzet, az ismeret,

öröm, haszon és dicsőség céljától, – – olly annyira, hogy a magasb rendű állatosztályok egy ága sem vétetett kevésb figyelembe, egyike sem hanyagoltaték el inkább, mint épen az emlőstan hazánkban.

Soha sem kételkedtem én, hogy magyarországban sok ember fog találkozni, ki valamint más tárgyakról, úgy ez osztálybéliekről szólván, azt fogja állítani, hogy ő magyarhon minden emlőseit ismeri, sőt képes lesz egyszersmind legtöbbiekről napok és hetekig értekezni: azonban hányadik fogja a tapasztalati helyesség és szigorú tudományosság tűzpróbáját kiállhatni? –

Ama milliomok közül, kik századok óta különféle emlősökkel érintkezésben valának, hányan iparkodtak saját észrevétel, elmélet s gondos fürkészet által magoknak pontos és alapos ismeretet szerezni rólok, s ezen ismeretet hazájok javára másokkal közölni? Hanyadik képes magyarországban például a mi elválhatlan laktársunk s leghivebb házi barátunk, a házi kutyanak különféle fajait s korcsfajit természet s lélektani különböztető bélyegeinél előszámlálni? – De még hány magyar természetvizsgálót, sőt természettani oktatót számlálhatunk, ki képes volna, nem mondom minden, de csak a körünkbeli emlősöket is, nemei, nevei s különböztető bélyegeire nézve előadni, vagy saját vizsgálata s tapasztalása útján szerzett tudományos adatokat, ha nem is minden, legalább legtöbb magyarhoni emlősökről alaposan velünk közölni?⁷⁶

⁷⁶ Szándékos szokásom, mellyet minden magyar természetvizsgálónak merek ajánlani, az hogy minden, fürkészetemre érdekes vidékben, mellybe először lépek, azon embereket, kik helyzetök, életmódjuk, üzes vagy hajlamuknál fogva, e vagy amaz ágában az állattannak forognak, úgymint nyájpásztorok, csőszök, erdészek, vadászok, madarászok s madártenyésztők, s több efféléket szorgalmasan kikeresek, és leginkább a ritkább állatok előfordulásáról, tartózkodáshelye, kiterjedése s tájnevezeteiről kikérdezem. Első pillanatban legtöbbük mindent tud, mi szerte a vidékben előkerül; ők laktársaiktól minden élő lények ismerői gyanánt tiszteltetnek. Azonban, melly hamar oszlik el ezen szép fénykör (nimbus), midőn a dolog komolyan vétetik, midőn, mint szokás mondani, „ad fractionem panis venit.” – Kérjünk csak pontossabb, világos megkülönböztető bélyegeket és szigorú tapasztaláson nyugvó adatokat: akkor hallgat a malom! akkor legtöbbük zavarba jő, mellyből nincs menekvés, akkor kénytelen az olly ember átlátni, hogy mielőtt másokat értelmesítsen, előbb magának tanulni s tudnia kell.

Mindazonáltal efféle kérdezősködés, vállalkozat és kísérgetgetés, valódi szakemberre nézve, soha sem mulnak haszon és öröm nélkül. Alkalma van megtudhatni, milly hátra van, vagy mennyire haladott már a természet ismeretében a nép? milly fölületes s többnyire álnézetekkel birnak az állatország természete s rendeltetése felől az emberek? Hány előítélet, hány mendemonda tapad e tekintetben is rajtok? – Alkalmat nyer tehát a természetvizsgáló őket jobbra taníthatni, alaposb s úgy az emberiségre, mint a teremtmény-társaira nézve üdvös ismereteket terjeszthetni, egyszersmind hátramaradott hazafiai isten művei s rendeltetésöknek saját vizsgálatára s béliatására serkenthetni és vezethetni. – Sőt igen gyakorta történik, hogy ezen emberek a természetvizsgálót igen érdekes s olly momentumokra figyelmessé teszik, minők különben legélesb szemléletét is kikerülnék, s így nem ritkán a legkívánatosb és legjutalmasb tapasztalatok és eredményekhez vezetik őt.

Az emlőstan kedvelésének sok nyomaira akadunk ugyan magyarhonban is a számos iskolakönyvek és természethistóriákban, minőket magyarhon irodalma előmutathat; s ha igen tisztelt hallgatóim türelmét és szivességét akarnám fárasztani, egész sorát idézhetném a szerzők és könyveknek, mellyek hazánkban az emlősökről irattak. Tisztelettel emlithetném egy Miskolczy, Gáthy, Fábján, Mitterpacher, Severini, Kralovánszky, Szentgyörgyi, Pethe Ferencz, Grossinger, Földi, Bartholomaeides, Füredy, Vajda, Pólya, Sztancsics, Peregrinyi s 100 másnak nevét. De ha mélyebben pillantunk az iratok s könyvekbe, mellyeket, mint az emlőstannak magyar földön termett gyümölcseit birunk, akkor bizonytalant azt találjuk, hogy azok többnyire szórúlszórai fordítványok, kölcsönzött, idegen földről behozott kincsek, de nem a mi anyaföldünk termékei, mellyek két sőt százszor jobban, édesebben esnének nekünk.

Semmi eredményét nem látjuk azokban az öntapasztalás és vizsgálatnak, a honi, fürkészetnek, semmi felfedezést magyarhonban és magyarhon számára, de még alig említését is annak mi? hol s miként fordul valami az emlőssosztályból magyarhonban élő? Ők általában csak azt adják elő, mi öszvesen a földön, vagy mi másutt felfedezve már megismertetett; de nem azt, mit, mennyit és milly érdekű ritkaságok s kincseket mutathat különösen magyarország e tekintetben, Europa vagy az egész földkerekek minden tartományai fölött.⁷⁷ –

⁷⁷ Hogy azt példával bizonyítsuk bé, melly kevésbé érdekelt légyen eddig nem egyet azok közül, kik honunkban s hazánk számára természettani könyveket írta, azon elv, hogy az efféle vállalkozásokhoz igazán, komoly előkészítéssel hozzá fogjanak: oda utasítom tisztelt hallgatóimat a „Severini János tentamen Zoologiae hungaricae” nevű Pozsonyban 1779-ben kijött természethistóriájára. Sokat ígér e czim, – ő magyarhon állatainak leírását hirdeti! – Ám de milly bánatos bámulás tölti el szivünket, ha fölütvén e könyvecske lapjait, érezni kénytelenítettünk, melly kevésbé vétettek honunk legvirágzóbb tanodáiban is a természeti tudományok –; midőn ezen másképp maga idejében igen jeles tanító munkájában, az ígért magyarhoni állatok leírása helyett: az elefántot, szarvórrút, oroszlányt, tigrist, s több efféléket föllépni látjuk s meg kell vallanunk, hogy elődeink által a természeti tudományok annyi fáradságra sem méltattak, hogy csak azok czime pontos kitételével is valamit gondoltak volna. Severini hihetőleg azt akará írni: „tentamen Zoologiae pro usibus Hungariae”. – De nem csak a régiek, hanem magokban az újabb hazánkban kijött állattani munkákban mindenütt reá akadunk az ezt világosan bizonyító nyomokra, hogy írói a benne foglalt ismereteket nem saját vizsgálatok s tapasztalások kútfejéből, – melly tulajdonkép itten az egyedül igazi kút, – hanem hogy azokat csak mások munkáiból, vagy épen a nép balgatag mendemondáiból meritvén, a czélzott hasznat hazánkfiakra nem áraszták. – Kétséget nem szenved, hogy hazánkban kijött legjobb állattani munkák közé tartozik főképp „Földi János természeti historija (1-ső csomó, Pozsony 1801)”. De milly szomorító ebben is olyanokra akadni, mellyek szinte azt bizonyítják, hogy szerzője minden szép tehetségei, természet eránti szeretete s jó akarata mellett, a tapasztalati vizsgálódásoknak és azokból eredő önmeggyőződésnek csak igen keveset szentele. Hogy Földink a magyarhoni emlőstanban önvizsgálódás s tapasztalás által szerzett tudományát megmérhessük, egyébre nincs szükségünk, csak a 66-ik és 67-ik lapon leírt, részint az ön, részint a nép álnézeteire alapított állítását „a gözühordásról, annak fészkeről és öngyilkosságáról” figyelemmel olvasnunk s megemlékeznünk: hogy az ott érintett, egybekevergetett gabona kalászkok közé rakott fészkek, nem a gözü-cziczkány, hanem egy egészen más nemhez, sőt más rendhez tartozó emlős állatocskák, t. i. a fakó apró egér (*Mus minutus seu messorius*, *Zwergmaus*) által készítetnek; – hogy a gözühordás alatt ismért, földdel behalmozott, gabona – muhar – s egyéb növény – kalászkokból öszvehordott rakások, mellyeket ő egy hibásan vélt magyarhoni új, általa gözü-cziczkány (*sorex hungaricus*, *nec minutus! nec fodiens! nec pusillus! nec exilis*, – (ugyé?!) megnevezett emlősnek tulajdonítja, – hogy a gözühordás nem a cziczkány, hanem ismét egy teljesen más nemű és rendű állat, t. i. az apró szürke mezeieger (*mus campestris*, *Feldmaus*) fáradságos munkája; – hogy a valódi cziczkányoknak (*sorex*; *Spitzmaus*), mellyek nem a rágdálók (örlok, egérneműek: *glires*, *Nagethiere*:) hanem a bogárevő ragadozók (*carnivora subterranea insectivora*; *grabende*, *iusekten fressende Raubthiere*) rendjéhez tartozván s bogarakkal, kagylókkal (csigákkal), gilisztákkal s különféle kukacokkal, tehát húsos állatokkal vagy ezek holttesteivel, nem pedig növények magvaival élván,

Nem volt, s fájdalom! nincs még most is az állattan e mezején Aristotelesünk, Pliniusunk, Linnénk, Buffon, Pallas, Daubenton, Faber, Nilsson, Meisner, Schniz, Pennant, Leisler, Baillon, Cuvier, Latreill, Geoffroy, Boje, Kuhl, Illiger, Klein, Schreber, Lesson, Desmarest, Bechstein, Fabrizio, Blumenbach, Oken, Wagler, Küster, Brehm, Nathusius, Fischer, Goldfuss, Keyserling, Blasius, Schreibers, Natterer, Hermann, Rüppel, Savi, Wied, Bonaparte, Temminck, Blainville, Shaw, Thompson, Bonnaterre, Jenyns, Yarell, Thunberg, Lichtenstein, Gould, – s száz híres férfiak nevei hiányoznak nálunk, kik egész tartományok, vagy legalább hazájok s körük emlősei fürkészete s leirataiban dicső érdemeket szerzének magoknak, mellyek őket az állattan égének örök fényű csillagai közé szerencsésen emelték. – Igen szeretett hazámfiak! eddiglen sajátlag kitsem birunk, ki Magyarhon emlősei tudományos vizsgálatához komolyan és egészen fogott volna, ki az általános faunát gazdag adatokkal és felfedezvényekkel, ki magyarhont csak érdekes eredeti ismeretekkel ez ügyben bővítette volna! Emlitem azonban a mi valódi örömünk és serkentésünkre, valamint fáradoimai érdemlett tiszteletére, veterán természetvizsgálónkat, báró Ocskai Ferenczet Sopronban, ki tudomra csak nem egyedül hazánk lakosai közül a természettudomány ezen ágára is függeszté fürkészszemeit, kinek vizsgálata s szorgalmának köszönhetjük felfedezését egy, nem csak magyarhonban, hanem az emlősök egész faunájában új állatnak, az ócskaiféle réti egérnek (*mus pratensis Ocskaii*, *Wiesenmaus*).⁷⁸

Hasonló tisztelettel legyen megemlítve egy másik hazánkfia, Schreibers Károly, cs. tanácsos és a bécsi cs. k. természeti gyűjtemények érdemteltjes igazgatója, ki fáradságainak az általános fauna igen sokat, de honunké is egy nagy európai ritkaság t. i. a legnagyobb európai, *Miniopterus Schreibersii* Natt. nevű denevér felfedezését köszöni.

Vonta ugyan kedvelésem s figyelmemet magára az állattan emez ága is, s gyermekéveimtől fogva, főleg a madártan mellett, bizonyára magyarhon emlőseit is szorgalmasan figyelembe vévén, semmi alkalmat nem mulasztám el, hol előttem ismeretlen emlőst megismerheték, vagy az ismertek fölött érdekes vizsgálatokat teheték állattani jegyzeteim és hazámfiak jövődjé számára. Meg kell azonban vallanom, hogy minden iparkodásom daczára, a magyar fauna ezen mezején sokkal hátrább maradtam, mint a madártanban. – Mert mind a mellett, n. t. gyülekezett! hogy a mi kevés számú emlőseinkből legtöbben olly könnyen feltalálhatók, olly kényelmesen szemlélhetők s megszerezhetők, s így nagy idő s fáradalom áldozata nélkül vizsgálhatók s leirhatók: még is ezeknek is egy tetemes

sem a téli gabona eleség öszvehordására, sem a gabona szüktermése idején a szenvedendő téli éhség előtti önmegfojtásra (?!) szükségök nincsen! –

⁷⁸ Lásd leírva: *Acta Acad. Caes. Leop. Carol.* T. XV. p. 2. T. 68.

részök sokkal több nehézséggel megpillantható, nagyobb mesterségekkel kézre kerithető, sokkal tetemesb áldozatokkal kifürkészhető, mint ezt magoknál a félénk s szálékony madaraknál tapasztaljuk. Sok magyarhoni emlősök, sőt egész nemek és fajok csak éjjeliek, mellyek nappal a többnyire kicsiny, kevésbé észrevehető, azon felül gyakran megközelíthetlen barlangok, lyukak, csövek, odvak, szirtpedékek, falrésekben, kő s fahalmazok, fa s növény gyökerek, s többféle szeméthyányások alatt és közt, legmagasb ház, templom s torony fedaleken, de még a földgyomrában s ezer más más homályos szuglyokban szorgalmasan rejteznek; mellyek csupán az éj csendében, tehát akkor kerülnek elő, midőn a napjában kifáradott s álom karjaiban ringatott természetvizsgálónak szemét morpheus kötözi be; midőn a vizsgáló azokat az éjhomályában, érzékei bár legfeszeseb megerőtetésénél sem képes csak észrevenni is, annál kevésbé képes akkor szemlélni vagy megcsipni. Mind ezeken felül, ezen éjjeli emlősök legtöbbjei igen kicsinyek, félénkek, önvigyázók s annyira futékonyak, hogy már nappal is azokat megpillanthatni szerfelett nehéz, hatalomba őket keríteni még nehezebb; hogy köztök csak azok, mellyek ártalmasságuk vagy hasznosságuk által az embernek ismeretessé lőnek s általa lesben vagy más csalmódokon hatalmába kerítettnek, többé kevésbbé ismeretesek előtte. Ellenben, legnagyobb a szabad vadonban élő részök az ember előtt, ha csak ez magát fürkészetőkre teljesen nem szenteli, örökké ismeretlen marad. – Minthogy pedig minden tájék a maga képlete, égalja, sajátságos terménye s az emberi ipar minősége szerint különféle, s többnyire egyik egészen más emlősökkel bir mint a másik: eléggé világos, milly nehéz sőt lehetetlen vala ezen nehézségek s azon körülményeknél fogva, hogy honunkban is, mint több tartományokban, hol a természeti tudományok még parlagon hevernek, hol az ember még inkább csak az anyagi javakhoz kötve, csupán a szembetűnőbb hasznokban képes boldogulni; hol lelke mindig még csak az ezen anyagi, s nem a tisztán tudományos és főbb szempontból indulván ki, az állattanban is csak a tetszőleg leghasznosabb vagy legkártékonyabbakkal ismerkedik meg, s a tetszőleg kevésbbé hasznos vagy kártékonyakat végképen elmellőzi; hol eddig alig néhányan fordíták az állattanra valódi szorgalmukat: milly lehetetlen vala, mondom, eddig minden az egész magyar földön lakozó emlősök neveit s fajait megismérni s megismértetni! Anglia, Frank, Német s Hollandföld legbuzgóbb természetvizsgálói ma csupán egyes nemei s fajaira szorítkoznak az egereknek, cziczkányoknak vagy denevéreknek, és csak legcsekélyebb vidékek terére, s még is szünet nélkül új meg új felfedezéseket tevén, soha sem mondhatják, hogy e tekintetben már mindent kifürkészték s megismertek. És épen ezen valamint fajokra nézve legszámosabb, úgy a felfedezésre és vizsgálásra nézve legnehezebb nemei és fajai az egereknek, cziczkányoknak,

denevéreknek, maradtak magamnak is minden magyar emlősök közt legkevésbé ismeretesek.

Hogy azonban már egyszer nagytekint. hallgatóimat a kitűzött célhoz rendszerűleg és gyönyörködtetve vezessem, szándékozom kegyeteknek csak mellesleg az egyetemes földszinén eddiglen felfedezett emlősök rendeit, nevei és fajai számát, aztán az európaiak, – végre pedig a magyarhoniakat, a mennyire előttem eddiglen ismeretesek, előadni, s e mellett rendszeres sorozatokban a legérdekesebb s azért leginkább vizsgálatunkat érdemlőkre kegyeteket figyelmeztetni.

Minden emlősök rendszeres felosztása, Aristoteles szerint, ki systemáját, mint azt nagy tekint. halgatóim tudják, a lábak és fogak különbségére alapítá, három nagy részre osztlik:

1. Számteljes fogú,
2. Kétkörmű, 3. egy vagy merőkörműekre.

Linné, jobb szerencsével alapítá rendszerét a fogak különbségére, s így az emlősök 8 rendjét állítá fel:

- I. Primates seu Magnates, fölül négy elő- vagy metsző foggal. Szerinte ide három emlősnem tartozik 1) Homo, 2) Simia, 3) Lemur.
- II. Bruta, előfogak nélkül, millyen szerinte 7 nem. 1) Elephas, 2) Rhinoceros, 3) Trichechus, 4) Bradypus, 5) Myrmecophaga, 6) Manis, 7) Dasypus.
- III. Ferae, fölül hat éles előfogakkal, hova Linné hat nemet soroz: 1) Phoca, 2) Canis, 3) Felis, 4) Viverra, 5) Mustela, 6) Ursus.
- IV. Bestiae, több mint egy szemfoggal vagy agyarral, hat nemben: 1) Sus, 2) Erinaceus, 3) Talpa, 4) Vespertilio, 5) Sorex, 6) Dipelhis.
- V. Gliers, fölül és alól két két előfoggal, öt nemben: 1) Hystrix, 2) Lepus, 3) Castor, 4) Mus, 5) Sciurus.
- VI. Pecora seu ruminantia, fölül előfogak nélkül, 7 nembe osztva: 1) Camelus, 2) Moschus, 3) Cervus, 4) Antilope, 5) Capra, 6) Ovis, 7) Bos.
- VII. Belluae, fölül hat tompa előfoggal, miket Linné három nembe foglalt: 1) Equus, 2) Hyppopotamus, 3) Physeter, 4) Delphinus.

Linnén kívül e rendszer nemeit s fajait leginkább Rai, Klein, Brisson és Pallas határozza meg;- Linné, Brisson és Pallas azon fölül a nemi s faji különböztető bélyegeknek helyes és szabatos meghatározásával halhatatlaníták az emlőstanban neveiket. Linné rendszerében tehát minden akkor ismeretes emlősök csak 41 nembe foglaltattak.

Azonban Linné óta számos természetvizsgálók befolyása, a természettudomány gyors haladása és számtalan felfedezések által minden világ rész és tartományban, az emlősök rendszere is nem csak tagszámban nagyon szaporodott, hanem állásában és sorozatában is tetemes változásokat s haszondús javításokat nyere, leginkább azon korszakban, midőn az összehasonlító boncztan (anatomia comparativa, Zootomia) a természettudományt délpontjára olly szerencsésen emelte. Azon idő óta az emlősök pontosabb jellemzésére nem csak a külső, látható, gyakran változó bélyegek, hanem, és főleg a bensők, állandók, valamint a tapintat műszerei, általában a külső és belső alkotás, sőt egész életmód is, igen helyesen vétetik figyelembe. Ez úton sorolta az állattan hőse korunkban, Cuvier, a világ minden emlőseit e következő IX főrendbe:

- I. Kétkezűek, vagy is az ember; Mammalia bimana seu homo; Zweihänder.
- II. Négykezűek vagy majmok; Quadrumana; Vierhänder.
- III. Húsevők vagyis ragadozók; Carnivora; Reissende Säuger.
- IV. Erszényesek; Marsupialia; Beutelthiere.
- V. Órlők vagyis rágdálók, egérneműek; Glires, Nager.
- VI. Foghíjasok; Edentata; Zahnlose.
- VII. Vastagbőrűek; Pachydermata; Dickhäuter.
- VIII. Kérődzők; Ruminantia; Wiederkäuer.
- IX. Cetek, Czethalneműek; Cetacea; Walle.

Cuvier óta a legújabb emlőstudók megint haladtak, s látták, hogy Cuvier jeles rendszerében ismét javításokat tenni szükséges. Ők t. i. az ő harmadik rendét, a Húsevőket, két önfelálló rendre szakaszták, névszerint pedig:

- a Kézsárnyúak; Chiroptera; Handflüger, és
- Ragadozókra, Ferae; Raubsäuger.
- Cuvier VI-ik Foghíjasok rendjétől külön választák:
- a kácsaszájúakat; Ornithostomata; Schnabelthiere; a VII. és VIII-ik rendjéből pedig t. i.
- a Pachydermata és Ruminantiákból, három új rendet képeztek, ugymint:

– a Többkőrműek; Solidungula, solipeda; Einhufer; – és a Hasadtkőrműek; Bisulca; Zweihufer, rendeket.

Ezen elkülönözések következtében ma XII rend áll fel, hova a földkerekek minden ismért emlősei soroltatnak, és e XII rend foglal magában a legújabb emlősökröli munkák szerint, már körülbelül 165 nemet és 840 ismeretes fajt.

Ezen a földszinén elterjedt XII. emlősrendből Európában él, Schinz – Európa gerinczesei faunája szerint⁷⁹ IX. rendben 46 nem és 202 faj; Gróf Keyserling és Profess. Blasius faunája⁸⁰ szerint pedig, XI. rendben 66 nem és 176 faj.

Mennyire az állattan emez ágában édes magyar hazánkra nézve az én saját fürkészeim s törekvéseimből kitelt, habár nagyon tökéletlen átnézete is az a magyarhoni emlősöknek, eredményül itten felhozhatom, hogy a többnyire vadon élő, de szelidült, meghonosított, vagy legalább emberi lakokban tartózkodó emlősök VIII. rendét találtam ú. m.

- I. Kétkezüek vagy is ember.
- II. Négykezüek vagy majmok.
- III. Kézzsárnyúak vagy denevérek.
- IV. Ragadozók.
- V. Órlők.
- VI. Többkőrműek.
- VII. Merőkőrműek és
- VIII. Kérődzők rendjeit.

Szerfelett untató volna, ha itt tisztelt hallgatóimnak mindent, mi csak magyarföld emlőstanában érdekes, bár névszerint is adnék elő, nem pedig hogy még mindent le is írnék: annálfogva kegyetek figyelmét csupán a ritkaságokra s ezeknek legnevezetesebb pontjaira akarom még irányozni.

I. A kétkezü emlősök rendjéből, hova mi is mindnyájan testileg tartozunk, magyarhont legkülönneműbb válfajok lakják, többnyire az indoeurópai fajból származván, mibe a magyarok legnagyobb része, a szlávok, németek, az itt lakozó pelasgok (t. i. görögök, olaszok, franczok, spanyolok, portugalok), aztán keltek v. celtek (t. i. szavójok, lombardok, piemontiak, helvetziai franczok s t. efélék) tartoznak. De honunkban a mongolfaj válfajai is vannak, miután Cuvier és a világ több leghíresebb physiolog- s craniológai, oda a törököket,

⁷⁹ Fauna der Wirbelthiere Europas v. H. Schniz. Bd. 1. Stuttgart, 1840.

⁸⁰ Die wirbelthiere Europas v. A. Graf Keyserling und Prof. J. H. Blasius. Braunschweig, 1840.

sőt egy megnem nevezett részét a pannon-magyaroknak is számítják.

Az afrikai szerecsen-fajból szinte több magyarhonban lakozó szerecsen lakostársainkhoz tartozik.

II. Nehéz megmondani, a négykezűek vagy is majmok rendjének 26 neme és 117 fajaiból, melyikök lelhető fel Magyarföldön? A legközönségesebb valamint egész Európában, úgy magyarföldön is többnyire előforduló majom:

„A közönséges fargagom vagy is zöldes majom (*Innuus ecaudatus*, gemeiner Magot), mellynek hazája Afrika, s melly azonban a járhatlan gibraltári sziklákon is vadon kóborol.

III. A kézsárnyuak rendjéből v. denevérekéből (*Chiroptera*, *Handflügler*), hol a világ faunája 29 nemet, 109 fajt, Európáé pedig 7 nemet és mintegy 45 fajt bir, magyarországon eddig a nálunk megforduló 6 nemből 8 fajt fedeztem fel, mellyek közt épen itt a Bánságban, minden magyarhoni denevérek nem csak legnagyobbikát, de legnevezetesebbét is találjuk. Ez „*Miniopterus Schreibersii*”, mellyet is kellő figyelem gerjesztés végett tisztelt hallgatóimnak itt in natura mutatok be. Ezen állatot, Schreibers K. tanácsos úr, a cs. kir. udvari természetgyűjtemények igazgatója Bécsben – született pozsonyi magyarfi – itt, a bánság délkeleti hegyeiben, s nevezetesen a columbácsi és veteráni barlangban fedezte fel, s melly különben az egész kerekföldön eddig, kivéven Ascolit a pápai tartományban és Algirt, sehol se találtatott. Ezen egyetlen példányát nemzeti Muzeumunknak, a mi köztiszteletű elnökünk tek. Kubinyi Ferencz ur, hazai természettudományok éránti buzgóságának s Muzeumunk éránti szivességének köszönhetjük, ki azt 1834-ikben a veteráni barlangban saját kezével megfogta s a honi muzeum gyarapítására hozta volt.

Erre nézve kérve-kérem itten azon urakat, kik nem sokára vagy egykoron a fennevezett vagy más bánsági, sőt általában bármelley magyarhoni barlangokat meglátogatandnak, hogy figyelmöket eme bizonyosan nálunk is fajdús s mindazáltal kevesé ismeretes denevérekre fordítani, hogy minden előforduló denevér fajokból néhány darabot gyűjteni, azokat égetbor vagy szeszbe eltéve, vagy kitömve, nemzeti Muzeumunk számára, – ahoz tartozó szükséges jegyzetekkel együtt, – beküldeni sziveskedjenek. Mert itt a kézsárnyuak rende, ezen a mezei gazdára s kertészekre általában, különösen pedig a gyümölcsfa termesztőkre nézve megbecsülhetetlenül hasznos állatok rende, olly tágas mező, hol sok felfedezéseket tehetni s magyarföld emlős faunájában legszebb érdemeket szerezni lehet.

A magyar emlősök IV-dik vagy is a ragadozók (*Ferae*, *Raubthiere*) rende, melly általában 37 nemet, 194 fajt; Európában pedig 17 nemet, 68 fajt számlál, két alrendre oszlik fel, u. m.

a) a bogárevőkre (*Insectivora* s. *subterranea*, s. *fodientia*; *insektenfressende Raubthiere*).

Ez általában 11 nemet és 34 fajt; Európában 4 nemet, 20 fajt foglal magában: melyekből 3 nem magyarföldön is fordul elő, u. m.

1.) Sül v. Sün, (*Erinaceus*, Igel), melynek közönséges rövidfülű faján kívül, még talán a füles sün is (*Erinaceus auritus*, langöhriger Igel) magyarországon fellelhető volna?

2.) Vakándok v. Vakondok (talpa, Maulwurf). Ezen nemből is nem régiben egy új, hihetőleg magyarországon is előforduló faj, t. i. a vak vakondak, (talpa coeca, ganz blinder Maulwurf) fedeztetett fel Savi által az appenninokban.

3.) Cziczkány v. gözű, (*Sorex*, Spitzmaus). Ezen valamint vizsgálatra nehéz, úgy fajdús nem, melynek Európa faunája már körülbelől 20 fajt ismeri: bizonyosan magyarföldön is sok fajt számlál. Nekem eddig csak ötöt sikerült megkülönböztetni, ú. m.

1.) közönséges Cziczkányt, *Sorex araneus*,

2.) fejfogú cziczkányt, *S. leucodon*.

3.) négyszegfarkú Cziczkányt *Sor. tetragonorus*.

4.) vízi Cziczk. sor. *fodiens*.

Itt is szívesen kérem kegyeteket, hallgató uraim! hogy minden körükbeni cziczkány fajokra szorgalmas figyelmet fordítván, azokat gyűjteni és azok megismertetésére szolgáló jegyzeteikkel együtt velünk közölni méltóztassanak.

A ragadozók 2-dik alrendébe tartoznak

b.) a Húsevők (carnivora; die echten fleischfressenden oder reissenden Säugethiere).

A földszinén található 27 nem és 167 fajból, és az európai faunában leírt 13 nem és 48 fajból, magyarországon csupán a következő nemek leletnek fel:

1.) a medve (*Ursus*, Bär). Minthogy ezen nagy állat Európában öt fajt számlál, s medve vadászaink egyetemben azt állítják, hogy nálunk is 3 különböző válfaja legyen, és pedig egy egészen fekete, egy verhenyes vagy is hangyász medve (*Mrawusnjk*) és fejrnyakravalós: azért az erdőshegy vidékek lakosait tisztelettel figyelmeztetem, hogy ezen állítás valósága vagy alaptalansága fölül vizsgálatai által felvilágosítást nyujtsanak.

2.) Borz (*Meles*, Dachs.)

3.) Menyét (*Mustela*, Wiesel). Ennek 6 fajt ismerjük, – és köztök egy nagy ritkaságot birunk – Magyarországon. Úgy mint:

1.) Házinysztot (must. martes, Edelmarder); 2.) nyestet (m. foina, Steinmarder); 3.) Görényt (M. putorius, Iltis.); 4.) hódmenyétet (M. erminea, Hermelin-Wiesel); 5.) Közönséges menyétet (Must. vulgaris, gemeines Wiesel); és 6.) Vidra menyétet (Must. lutreola, Nörz, Norica). – Ez utolsó igen ritka és hazai faunánkban nevezetes állatka, mely állítólag a hegyi patakokban, például a Poprád, Vág s Garanban s a t. itt ott előfordul; én azonban soha se részesülhettem azon örömben, hogy tudományos vizsgálataimra s nemzeti Muzeumunk számára azt megszerezhettem volna: miér' is a tisztelt hallgatók egykori figyelmébe ezt is ajánlani bátorkodom.

4.) Vidra (Lutra; Fischotter)

5.) Eb, (Canis, Hund), melynek farkas és róka fajai közt, gyakorta igen érdekes és a gyűjteményekre nézve becses színváfajok (Farbenspielarten), például: a fekete és fejr farkasok, és a ritka színezetű kormosrókák (Kohlfüchse) néha hazánkban is láttatnak.

6.) Macska, (Felis, Katze). Minthogy a hazánkban vadon élő két macskafajok nagyobbika, t. i. a Hiúz (Lynx, Luchs) csupán a legnagyobb és sziklás rengetegben rejtőzván, szerfölött megritkult, annyira, hogy nyomára is alig akadhatni már, s nemzeti Muzeumunk honi példányával mindeddig még nem bír: azért kérem azon urakat, kik egykoron netalán szerét tenni fognák, hogy gyűjteményünkről is megemlékezni sziveskedjenek.

A minden emlősök közt nem és fajokra nézve V-ik vagyis: az őrlők vagy rágdálók, egérneműek (Glires, Nager) rendje, 34 nemet egyetemesen és 179 fajat számlál, melyből Európa faunájába 21 nem és 54 faj, magyarországeba pedig a következő 11 nem tartozik, u. m.

1.) Hód, (Castor, Biber). Ezen művésztehetségekre nézve a világ minden emlőseit fölülmuló, de becses bőre és drága hódonya (Biebergeil) miatt Európából majdnem teljesen kiirtott állatnak, némelly egyes darabjait a Duna mentében, sőt néha a Dráva és Száva partjain is láthatni, úgymint például e folyó évi april. 17-kén Pozsonynál egy himdarab, és julius 18-kán Esztergom közelében egy nőstény darab lövetett meg. Óhajtható volna, ha hazánk természetvizsgálói kinyomoznák, valljon egyéb magyarhoni folyamoknál is nem lakozik e a hód? melynek természete s tartózkodása helyei annyival szorgalmasb vizsgálatra veendők, mivel félhető, hogy kevés év múlva hazánkból is tellyesen kipusztúl.⁸¹

⁸¹ Bél szerint – lásd Notitia Hungariae 2. köt. p. 386. – a hódok még az elmúlt században a Garam mentében is felfelé, egészen Beszterczebányáig terjedtek vala.

2.) Poczok, poczik (*Hypudaeus s. arvicola*, Feldmaus), melyből eddiglen csak 3 fajat találék Magyarországon, s vagyon szerencsém ezen legközönségesebb fájában, t. i. a mezei poczokban, (*Hypud. arvensis*) e nem képviselőjét bemutatni, és kérem kegyeteket, hogy e nemnek minden remélhető számdús fajaira hazánkban vizsga figyelmüket fordítsák.

3.) Pele (*Myoxus*, Siebenschläfer) négy faja ismeretes előttem, mely közt a kertipele (*M. Dryas*, Gartenschläfer) nagy európai ritkaság, s ezt én eddig csupán a péteri és pándi tölgyesekben kevés darabban találtam, melyek közül egyet ezennel bemutatni és e ritkaságra tisztelt hallgatóim figyelmét irányozni szerencsém vagyom.

4.) Egér, (*Mus*, Maus). Az Európában ismért 12 fajból, melyek számát nagyérdemű báró Ócskaink a réti egérrel szaporitá, én a magyar fauna számára hatot találtam. Azon fölül iparkodásaimnak ama nagy öröm juta részül, hogy 1810-ki decemberben, R. keresztúri merzsemocsárban Pestmegyében, egy eddiglen sehol le nem irt vagy látott egérfajat felfedeztem, valamint 1841 januárban a hevesmegyei bóczér nevű nagy nádasban a Tiszánál Vezseny mellett is, báró Podmaniczky János jószágain. Ezen új fajat, nádiegérnek, (*Mus arundinaceus*, Rohrmaus) neveztem, s jelenleg a természetvizsgáló uraknak azt legelőször in natura bemutatni vagyok szerencsés. Örömöm, emlőseink faunája ezen új gyarapodtán nagy vala, de annál nagyobb leend akkor, ha kegyetek ezentúl minden körükbeli egérfajokra a mezőn és réteken, erdők és kopár hegyeken, vizek és nádasokban, de kiváltkép a patkányok fajaira, gondos figyelmüket fordítják, s honi-faunánkat eredmny-dúsan gazdagítják. Európa faunája a patkányok 3 fajt ismeri, melyből múlt évben nekem is sikerült a zólyomi havasok és Thurócz, közt fekvő talerdőben (*Urwald*), egy hihetőleg egészen új fajnak nyomára akadhatnom.

5.) Hörcsök, (*Cricetus*, Hamster). Ezen nemből is Európában már 3 faj fölfedezve lévén igen valószínű, hogy gondos vizsgálatokat Magyarországon is többek mint az egy közönséges fajnak fölfedezése jutalmazand.

6.) Ürge, (*Spermophilus*; Ziesel) öt faja ismeretes Európában, melyből a közönségesen, az *Spermoph. Citillus*on kívül, honunkban hihetőleg többeket is lehetne találni.

7.) Havasi mormog (*Arctomys marmota*; Alpen-Murmelthier) tudtommal a Tátrán, a zólyom- és marmarosi szirttöredékekben lelhető.

8.) Evetke v. Mókus (*Sciurus*, Eichhorn), melynek színváltozataira és főkép arra figyelmeztetni bátorkodom kegyeteket, valljon honunkban hamuszürkéket nem

veendnek-e észre?

9.) Nyúl (*Lepus*; Haase). Ebben is a vadászok több fajokat különböztetnek meg: a havasi nyulat, mint legveresb s nagyobb: az erdei és mezei nyulat, mint rövidlábú és kicsinyt írván le. Érdeemes volna tehát ezen állítások alaposságára, valamint arra is figyelemmel lenni, valljon a tengeri nyulak (*Lepus cuniculus*; Kaninchenhase), mellyek Austriában, Bécshez közel a Szimeringi legelőn szabadon élnek, Magyarországon is valahol vadon találatnak-e?

10.) Örlecs v. tengeri malacz (*Cavia*; Meerschweinchen) Brasiliából származik, s nálunk emberlakokban honos.

Nem csak minden őrlők, hanem Magyarföld, sőt Európának minden emlősei közt legnevezetesebb állat:

11.) A fogas vakony (vaksi, földi kutya, heréc; *Spalax typhlus*; Blindmoll; Slepec). Ezen teljesen vak, majdnem mindig a föld gyomrában lakozó és csupán növényekből táplálkozó állatnak, melly magyarföldön kívül lengyel és déli orosz földön is találaték, természetstörténete korunkig olly kevésé ismeretes maradott, hogy sem lakhelyeiről, sem földirati kiterjesztéséről Magyarországon, sem eledele vagy hangja s egyéb életmódjáról, leheté valami bizonyost állítani; annál kevésbé tudva van, vallyon ezen állat álomban tölti-e a telet, vagy munkálódik? valljon lakásba egész télre való táplálékot hord-e össze? vagy a telet, mint sok más elzsibbadásban alussza-e? – Valódi örömmel jelenthetem, hogy fürkészetemnek sikerült, Európa ezen legnevezetesebb emlősenek élettörténetében sok hiányt fedezni, mire is nagyon tisztelt barátim Haan János, békéscsabai – és Molitorisz Lajos pitvárosi lelkészek, nem különben Tosz Úr, fenséges Nádorunk Margarétha szigeti kertésze, sok érdekes adatokkal járultak, s én nagyon is kérem mindazokat, kiknek alkalmok leend ezen állatot vizsgálhatni, hogy minden fölöttei észrevételeik és tapasztalataikat jegyezzék fel, hogy róla pontosabb leírásokat hazánknak nyújtani képesek legyünk.

A VI-dik rendi Többkörműekből (*Multungula*; Vielhufer:) az egész föld csak 8 nemet és 20 fajt, Europa csak 1 nemet, 1 fajt, 8 válfajjal számlál, s ez a disznó (*sus*, Schwein). Erre nézve kegyeteket az egykörmű disznóra (*sus mononyx*), mint ritkaságra teszem figyelmessé, melly válfaját én eddiglen csak Hont, – Zólyom és Pestmegyében és csak igen kevés helyen vevék észre.

A VII-dik t. i. Merőkörműek (solidungula, solipeda; Einhufer) rende a világnak egy neme és 6 fajai közül, magyarföld valamint Európa, csak a szép lovat (equus caballus, Pferd) és a mostoha bánásmód alatt elnyomorúlt szamarat (equus asinus, Esel) mutathatja.

VIII. Rend a mi leghasznosabb kérődző emlőseink (bisulca, ruminantia; Wiederkäuer) a hasadtörűek rendje. Az ő 9 nemei és 114 fajaiból, Europa 6 nemet és 18 fajt számlál; édes hazánkban 5, és pedig 2 vad és három szelid nem és 8 faj van összesen.

1.) Szarvas, (Cervus, Hirsch) 3 fajban.

2.) Zerge, (Antilope, Gemse) 1 fajban t. i. kőszáli Zergében, mely Liptó, Szepes és Marmaros legmagasabb kárpátbérczeit kis csapatokban lakja. – Akarnak ugyan a leghiresebb emlőstudók, mint Cuvier, Schniz, Keyserling és Blasius még egy második Antilope fajt nálunk honosítani, mely t. i. Asia sivatagjain, meg Irtisch és Altai alatt él: százza Zerge (Antilope Zajga) az, róla azt állítván, hogy a Tátra tövében seregenként barangol.⁸² Azonban kötelességemnek tartom ebbeli tévedésüket azzal mentetni, hogy a magyar fauna felőli ismereteiket nem tőlünk magyaroktól, kik ez ügyben még kevés érdemeket szerzünk, mit sem nyilvánítunk, mindazáltal egyedül mi a legpontosabbakat adhatnánk –, hanem hogy azokat oly külföldi utazóktól veheték, kik gyakorta ezen err a incognita” felől túlcsigázott fogalmak és várakozásokkal telve, magyar földön mindent látnak, mit csak akarnak –!⁸³

3.) A kérődzők szelid nemeinek harmadika a Marha (Ochs, Bos) kétfajjal, a közönséges Marha (bos taurus, Hausochs) és a bival Marha (Bos bubalus, Büffelochs). Fájdalom, az oly nagyon megritkult, még 1814-ben Erdélyben létező (ez évben utolsó darabja lövetett agyon), azért jelenleg csak Litvániában és a Kaukazon élő Bölényt (Bos urus, Auerochs), melyet Cuvier kárpátainknak akar tulajdonítani, mi csak magyarföld fő folyamaiban lelhető ásványi ősmaradványokban birjuk.

A kérődzők még hátralévő két neme ugymint

4.) Juh (Ovis, Schaf) és

5.) a kecske (Capra, Ziege) válfajaival együtt ismeretesek, sem hogy róluk szólanunk kellene. Mindazáltal, mielőtt e tárgybeli szavaimat befejezem, tisztelt hallgatóimat igen kérem, hogy vizsgálatukat s figyelmüket a Vadkecske (Capra Ibex; Steinbock) valódi

⁸² Lásd: Cuviers Thierreich von H. Schinz. Bd. 1., p. 389., és Wirbelthiere Europas von Keyserlin und Blasius, Seite IV.

⁸³ Lásd efféléket: Isis Jahrgang 1843.

vagy hihetőleg csak állítólagos előfordulására Magyarhonban, alkalmilag fordítsák. Igen sokan a Magyarországiak közül azt állítják, hogy ezen, Európában Vallis és Piemont közti magasb meredek hegyekben, nevezetesen pedig a Montblanc és Monte-rosa hegylánczaiban csak igen kis családonként barangoló kecskefaj, Magyarországon is, névszerint a szepesi és erdélyi karpátokban létezik.

Midőn 1837-ben Magyarország karpatai főbérceit fürkészve megjárám, különös figyelmet fordíték arra is, hogy ezen nevezetes kérdésről régibb vagy újabb nyomaira akadhassek. Mindazokat meglátogatám, kikerül mondatott, hogy vadkecskéket lőttek, szarvait bírnák. Azonban minden kutatásom és kérdezősködésem daczára mitsem tudhaték meg, mint, hogy valódi ismeret és pontos vizsgálat hiányából a zergét (Gemse) a vadkecskével zavarták össze s cserélték fel.⁸⁴

E szerint az én fürkészeim következtében a magyarhoni emlősök faunája bir: 35 nemet, 61 fajt.

Innét látjuk már n. tisztelt hallgatóim! milly hátra vagyunk mi még az emlőstanban a középszerűség pontjából is tekintve, s milly iszonyú távol állunk mi délpontjától még Magyarországon! – Vannak honunkban is bizonyosan igen számos, kiváltképen a kicsi és éjjeli emlősök, ugymint a denevérek, czizkányok és egerek nemei és fajai, miket teljességgel nem ismerünk, és miknek felfedezése, rendeltetések megismerése, általjában vizsgálata reánk vár, melly iparkodásaink terjedelmes és fáradalmas mezejekint nyílik.

Ennél fogva a honunk mindenféle tájairól ide egybesereglett természetvizsgálókat arra szólitom fel, hogy a természettudománynak ezen ágára is figyelmezzenek! szemeiket ezen állatok lakhelyeire, tápláléka s életmodja, alkata, színezete és egyéb megkülönböztető bélyegeire fordítsák! Azoknak különemű és korú példányait, valamint saját úgy a szakemberek vizsgálatai számára szeszben gyűjtve, a tudományos ismeretek gyarapítására fenálló honi intézeteknek, a Muzeumnak s a pesti természettudom. társulatnak megküldeni sziveskedjenek.

⁸⁴ Itt újra meggyőzteték arról, melly keveset lehet bizni az avatlan emberek állításaiban, s milly elkerülhetlen szükséges a természetvizsgálóra nézve, hogy ő maga s önfürkézése és vizsgálódása útján jusson a valóság boldogító világához.

Mert valóban csak akkor és úgy lehetséges, hogy mi egyes vizsgálók legnagyobb szorgalmát is megcsalja és megghiúsítja, az sokak szemeit ki nem kerüli; hogy a mi minden tekintetben előre haladó honunkban is, az eddig egészen hiányzó magyarföld emlősei teljes faunája létesülend, – a haza fiainak hasznos oktatására, az egyetemes természettudomány örvendeztető kiegészítésére, a magyar természetvizsgálók érdemelt becsületére válandó.⁸⁵

⁸⁵ Nehány esztendő óta többen álmodoznak hazánkban a magyar fauna mentül előbbi kiadásáról, mondván: „hogy bizony nagy idején van a magyar faunát is egyszer már kiadni!” Álmuk valóban szép kívánságuk diszes! – Mert kétséget nem szenved, hogy hazánkban egy jó faunára kimondhatatlan szüksége van; – hogy azon igen tágas hiányban, melyet fogyatkozása a magyarhon tudományosságában (irodalmában) hátra hágy, nagy és olly szép tér nyílik, mellyben több honfi nevének fényesen föllépni, érdemtelenül ragyogni lehetne. – – Ámde, a mennyire előttem ismeretesek mindazon e czélbani vállalkozások, tettek, fürkészések, vizsgálódások, felfedezések, leírások, mellyek hazánkfiaink által honunk természete nagy könyvében mindeddig történtek, – és ezeknek eredményei, – azt vélem, az igazság határait túl nem lépem, ha rólunk magyarországi állattani kezdőkről azt őszinte kivallom: „hogy bizony köztünk még egyetlen egy sincsen, ki maga felől azt merné állítani, hogy ő a magyar fauna csak egy, s bár csak legcsekélyebb osztályára is illőleg volna elkészülve; ha tehát kivallom: hogy ezen boldog idő, mellyben e tudomány részéről is hazánkban érett s édes gyümölcsöt lehetne nyújtatunk, ránk fájdalom még korán sem virradott fel!” – Ki a faunának kincstárát, ecsét és azon tulajdonságokat megismerni tanulta, mellyek minden faunát már általában, de annál inkább azokat, mellyek a minden tekintetben felette érdekes Magyarország faunáját e névre igazán méltóvá teszik, az bizony tudni fogja egyszersmind azt is belátni, és magamagának szerényen megvallani: „hogy a magyarhon fauna szerkesztésére sokkal több kívánság van a pusztán akarattal – és azon hízogó szándoknál, mint első kiadója a magyar faunának fölléphetni” –!; hogy ahhoz sokkal több kívánság van, mint csak azon pusztán s illetlen gyanítás: „...hogy hiszem úgy is az európai faunában leírt állatok nagyobbára hazánkban is előfordulhatnak, „hogy tehát elegendő a gyanítottak leírását számunkra meghasználni.” – A valódi természetvizsgáló, ki azt tudja, mi e czélból már másutt régóta előre készített és valóban meg is történt; de a ki előtt az sem ismeretlen, milly igen kevés történt még e végre hazánkban, hol a dolog még alig kezdetén van, s milly kimondhatatlan sok s minden tekintetben nagyon sok marad itt még teendő: az valóban még nálunk vissza vonulván illő szerénységben, szívében csendes szent fogadást teendő „hogy ő előbb megismerendi s mivelendi honja elhanyagolt állattani földjét, – hogy ő csak akkor, ha majd szakadatlan törekvéseinek egykoron sikerül önműködése édességre megért gyümölcseiben gyönyörködni, csak akkor fogja azokat magyarhon faunája oltárára tartozó hasznos áldozatul letenni!” – – Akkor, állattani barátim! ha majd illyen saját vizsgálódásaink s meggyőződésünk édes, hasznódus, maradandó gyümölcseit éretten látandjuk magunk előtt, csak akkor mondhatandjuk: „valóban már itt az ideje a magyar fauna „kiadására!” – Hogyha azonban valakit még is azon boldogabb jövő előtt olly inger és kívánság megszállana, habár készületlenül is mint magyarhon fauna kiadója föllépni, annak fellelkesítésére bátorodom ajánlani használatul koszorúzott honi költőnk, Kisfaludy Károly „Tollagi János viszontagságaiban közölt (I. Kisfal. K. minden munkái Pest 1843, 5-dik köt. 57 lap) következő szíves tanácsát: „mi az embernek nehezen megy, azzal hagyjon fel! és ha a dicsőség szomja bolygatja, ezen emlékverset tartsa maga eleibe:

*„Ki ésszel bir, szép s nagyot ir,
Az ügyetlen s készületlen
S tette bár miként hirdesse,
Hogy a későkor magzatja*

*Fejére koszorút fűz;
Levegőben halat űz!
De azt még sem gátolhatja,
Hiú álmát ne nevesse!! – –”*

A fogas vakony természetrajzi tekintetben Petényi Salamontól, élettani tekintetben Glós Sámuel⁸⁶

Magyarhon, sőt mondhatom Európa legnevezetesebb emlősei egyike tagadhatlanul a fogas vakony, közönséges földi-kutya (*Mus typhlus* Lin. – *Spalax typhlus* Güld: szerint; Blindmoll, Blindmaus; oroszul Slepec-zetany; lengyelül Piesek zemny). Ez az őrlők (Glires, Nagethiere) nagy rendjében, a vaksi tőrök (*Wühlmaeuse*) családjához tartozik. Megismertető bélyegei:

„A kissé idomtalan nagy, derekánál szélesebb, oldalvást szegletes fej: – homlokától kezdve fejoldala közepéig terjedő fehér sertepártázat; – lapos, csupasz, hátulról a serte partázat felé ívesen kanyarodó orr.” E fő bélyegein kívül szembeszökők még: farkhiánya, rövid zömök kaparásra termett lábai, hamuszínű, fölül vereses, alól sárgás-zöldellő bundája, mely minél idősebb, annál világosabb, s minél fiatalabb, annál sötétebb színű.

Nevezetes a fogas vakony hazánkra nézve már azért is, mivel őt a természetrajz ez előtt meg nem régen csupán déli Oroszország lakosának ismerte, hol őtet a híres porosz természetvizsgáló Pallas, Don és Volga folyók közt fedezte föl. – Hazánk halhatatlan fűvésze Kitaibel, és szinte jeles honi természetbavárunk, B. Ocskay Ferencz voltak elsők, kik ezen századok óta a Duna és Tisza közti megyékben „földikutya” a dunántúliakban pedig „herécz” név alatt ismert állatot, mintegy 1820-ka körül a bécsi csász. természettárnak megküldvén, ez által, mint a magyar föld terményét s magyar állatritkaságot ismertették meg a tudós világgal; noha annak hazánkban léte régen már azelőtt gynaitotta Severini János, selmeczi professor, „Tentamen Zoologiae hungaricae”, című kézi könyvecskéje, 79-ik lapján mondván: „*Spalax major habitat ad Volgam; – nonne etiam ad Tibiscum? Vagum? Danubium?!...*”

Igen jeles a fogas vakony négy harapó, szembeszökő fogaira nézve is, melyek közt a két alsó olly tetemes, minőt a testnagysághoz aránylag más rágdálónál aligha találhatunk. Nagyságuk miatt nem fedetvén a keskeny ajkaktól, mindig félig kint állanak. S épen ezen szembetűnő bélyege miatt neveztem azt magyarul „fogas vakonynak”.

Még nevezetesebb a fogas vakony belső alkotásánál fogva élet- és bonczani tekintetből, valamint az egész csontvázában úgy egyes csontrészeiben is, leginkább pedig a kaponya, mellüreg, kar, és medencze csontjaiban, ezek alkotásával valamennyi egyéb emlősök csontvázatól jelesen különbözvén.

⁸⁶ A fejezet forrása: A fogas vakony természetrajzi tekintetben Petényi Salamontól élettani tekintetben Dr. Glós Sámuel⁸⁶ tól. = A Kir. Magy. Természettudományi Társulat Évkönyve, 1841–1845. pp. 209–219.

De legnevezetesebb a fogas vakony általában azért: mivel a világ mostanig ismert emlősei közt egyedül ő egészen világtalan, s olly annyira tökéletesen vak, hogy sem kívülről nincs látható szeme, sem a feje bőrén szemnek szolgáló nyílás, és mivel azon kis fekete pontocska, melly a szemüregen kívül egy mirigyes tömegben borítva fekszik, a látás munkálódására képtelen, miután fölötte a bőr nem csak minden nyílás és vékonyodás nélkül megy el, de a szőr is a szemnyílás rendes helyén nem csak nem hiányzik, sőt éppen itt legsűrűbb.

Ezen vakságáért nevezém azt „vakonynak” (Vajda: Pethe után „vaksinak” – de a vaksi rosszúl ugyan, de mégis mindég lát –; Földi „vak-murmutérnak”) minthogy a mindennapi „földikutya” név rendszerbe tellyességgel nem való s ezen állatot nem jellemző.

A bölcs teremtmő, ki mindeneket célirányosan, s céliránytalanúl semmit sem alkotott, ezen állatnak is valószínűleg azért nem adott szemvilágot, mivel majd mindig a föld sötét gyomrában tartózkodván, nekie arra szüksége nincsen. De ezen fogyatkozását bőven pótolá a teremtmő jósága egyéb érzékei, nevezetesen a szaglás, hallás s más egyéb tapintás finomságának emelése és tökéletessége által.

A mi hörcsöknagyságú fogas vakonyunkon kívül, vagyon még egy tengeri nyúlnagyságú faj a keletindia sundai szigetein (Sumatra, Java, Borneo, Celebes), főleg Jáván, t. i. a sundai vakony (*Spalax javanus*).

Eddigi vizsgálataim s tapasztalataim szerint, lakja a fogas vakony Magyarhon nagyrészt, főleg az alföld dunán- és tiszán-inneni és túlitárait, jelesen Pest-, Heves-, Békés-, Bács-, Torontál megyék terjedelmes síkságait. De találta az imitt amott a Dunán túl is, mert B. Ocskay Sopron táján kapta; sőt a szomszéd Erdélyben is Kolozsvártól Szebenig, főleg a mezőségen s ott leginkább Madarason; de sehol nagyobb számmal. Igen kedveli a könnyű, porhanyós, könnyen túrható földnek gyepes és mivelt részeit, melly alatt magának itt ott egy igen hosszú bejáró főcsövet s ettől befelé és félrenyuló több túrcsöveket ás, hol is az egymástól bizonytalan, jobbadán jeles távolságra azon csövek fölött jó magas és széles földrakásokat háný. Túrásainak belseje, egy főleg fölülről összenyomott és annyira kisimitott csőüreg, hogy szinte fénylik, mi által a sokkal emeltebb, kerekítettebb és ripacsos vakondok csöveitől szembeszökőleg különböznek, valamint ennek földhányásai is amazétól az által, hogy ezek közönségesen sokkal kisebbek és közelebb egymáshoz állók, mint a fogasvakonyé.

Leginkább szereti fogas vakonyunk a föld mivelt részeit, nevezetesen az ollyan szőlő- és gyümölcsfakerteket, mellyekben magokban, vagy szomszédságukban különféle gyökeres zöldség, a hol burgonya, cukor- és sárgarépa, zeller, vereshagyma, dinnye, kukoricza, lóhere s több eféle gyökér- s gyümölcsfajták miveltetnek, mellyek gyökereivel leginkább él, és

azokban, mint felőle mondják, gyakran nagy károkat és pusztításokat tesz. Bizonyították ezt felüle előttem például Békésmegye terjedelmes pusztáin lakozó tanyások: hogy a földi kutya ott, hol a vereshagyma és főleg a zeller nagyban természetik, nagy pusztításokat szokott tenni. Mert, egy pár percz alatt aláásván ezen természetményeket, az ásott gödörbe gyökerüknél fogva egymásután úgy behúzogatja, hogy fölöttük a föld beesvén, helyeiket elborítja, s hogy így a reájok néző s diszletükben gyönyörködő természetző szemei elől tündeképen elenyésznek. – Én azon darabokkal, mellyeket több ízben a rajtok teendő vizsgálatok végett tartottam, és mindenféle mivelt és vadon nőtt növényekkel kínálgattam, azon tapasztalást tettem, hogy minden egyebek közt a sárga répát, fris burgonyát, fiatal kukoriczát, sárga dinnyét, de mindenek fölött a zellert és vöröshagymát kedvelték: megvetvén eleikbe nyújtott bárminemű húsos és állati táplálékokat. A körülöttek tett sok érdekes tapasztalatim sorából egyet e helyen el nem hallgathatok. Valahányszor szemléltem a földben lakozó, s benne magoknak járásokat, fekhelyeket, eleségtárokat ásó emlősök turásait, és a bejáró lyukaik fölött vagy előtt kihányt földrakásokban talált, gyakran jeles nagyságú köveket: bámulva sohasem foghattam meg azt, valjon mikép képesek e gyakran kicsi és gyöngé állatkák illy tetemes nagy és nehéz köveket jobbadán csekély lábaikkal kihozni? s valjon mikép segítenek magokon akkor, midőn csöveik ásásában akadályozó nagyobb kövekre találhatnak? E szenvedhetlen bizonytalanságtól ingereltetve, adék azon kádakba és nagy ládákba, mellyeket az elevenen tartott vakonyok számára készítettem, nem csak különféle földfajokat, hanem egyszersmind számos kisebb és nagyobb köveket. – S lám! azonnal tellyesedett rajtam is a szent irás azon bölcs és a természetbuvárokra nézve is nagybecsű tanácsa s jóslata: „keressétek és megtaláljátok!”⁸⁷ és a ti örömetek tellyes lesz.”⁸⁸ Mert ime magamnak is vala örömem azonnal megtalálni azt, mit kerestem, és látni, mit tudni kívántam. Valahányszor vakonyom tudniillik ásása közben nagyobb köre akadt, mellyet hátsó lábaival ki vetni képes nem vala: mindannyiszor csövében megfordúlt, s a követ mindenünnen körül ásván, nem lábával – de a neki feszült erős fejével egész a cső külső nyílásáig s ki a hányásra tolt a föl.

A honi emlőstan kifejlődését szivemen hordozván, fölszólítottam vala már az 1834-ik év némelly hirlapjaiban⁸⁹ és a tudományos gyűjtemény akkori folyamatában⁹⁰ minden természetbarátot, jelesen pedig hazánkban azokat, kiknek alkalmuk volna a fogas vakony bővebb vizsgálatára, mikép az ezen érdekes honi emlős mivoltára, különféle tulajdonságaira

⁸⁷ Máté 7: 7.

⁸⁸ János 16: 24.

⁸⁹ Vereimgte Pest-Ofner Zeitung.

⁹⁰ Tudományos Gyűjtemény, 1843. 1. sz.

figyelmezni, s bármi, ezen állat magány rajzához (Monographiájához) tartozó, természetének még mindig hiányos ismeretét kiegészítő tapasztalatokat gyűjteni és velem közleni sziveskednének, ki szinte azon czélra törekszem, hogy Magyarhonból eredjen e magyarhoni ritkaság tökéletesb magányrajza. Azon fölszólításomban igyekeztem vizsga figyelmüket főleg e következő érdekes 5 kérdés megfejtésére ösztönözni:

1-ör Valjon; igazán tulajdona-e ez állatnak valaminemű ugatás? millyent annak sokan tulajdonítanak: miután hihető, hogy azt nem ok nélkül nevezik magyar földön „földi kutyának”, Ukrainiában „Zemskie Sténé”; Lengyelhonban „Piesekr zemny” és ezek után Raczinszky is „Caniculus subterraneus”-nak.

2-or A fogas vakony mindig a föld gyomrában tartozkodik-e? vagy olykor, vagy tán gyakran is kijár a föld fölületére? –

3-or Készít-e magának különös tanyákat, fekhelyeket, eleségtárákat? – hord-e valamit és mit hord össze telelésre valónak ezen üregeibe? következőleg:

4-er A telet mikép tölti? – ébren-e? vagy a téli álom érzéktelen zsibbadásában? –

5-ör Venni-e észre rajta szabad magaviseletében látérzéknek s szemvilágnak valami nyomát? És ha igen, mikép nyilvánítja azt?; ha pedig nem, melly más érzék által pótoltatik az nála leginkább? –

Már előre sejdítem, igen tisztelt hallgatóim, azon sok s eredménydús adatokra feszült figyelmük s várakozásukat, mellyekkel a fölszólított nagy közönség sietett gazdagítani s fölségélleni ebbeli törekvéseimet. – De ezek örvendetes közlése helyett, azt kell fájdalom! vallanom, hogy még honunkban ezek is csak úgy, mint 100 más közcélra törekvő fölszólítások elhangzottak a pusztában, a nélkül, hogy azon fölszólítás következtében csak egy jottával is tudósítottam volna. De ezt csak azért hozom elő, hogy alkalmam legyen itt ajánlani minden, főleg magyarhoni természetvizsgálónak, azon általam is szomorú tapasztalások után mindinkább követni szokott elvet: „szólíts föl sokakat, de csak magad működésében bizzál.”

Néhány jó barátom segítségével a fogas vakony körül⁹¹ szakadatlanul folytatott nyomozásim következtében sikerült, a megfejtésre ajánlott kérdéseket enmagamnak megfejtteni.

Mi ezek közt: az 1-sőt illeti: Valjon tulajdon-e ez állatnak valaminemű ugatás vagy hozzá hasonlatos szó, hang? arra azt válaszolhatom: hogy én magam, ámbár sok elevent tartottam és különféle viszonyokban e tekintetben is figyelemmel kísértem, tőle fogságában, egy pisszenő

⁹¹ Ezek közt hálásan említem: n. t. Haan János, lelkész, és l. Sztraka Károly tanító urat Békés-Csabán; t. t. Molitorisz Lajos urat, Pítvaroson, és l. cz. Tost Károly urat, díszkertészt Sz. Margit szigeten.

nyikkanásnál, melyet haragrai földingereltetésében hallatott, egyéb hangot soha nem hallottam, de e felől másoktól sem tudósítottam.

Mi a másik kérdést illeti: az való, hogy a fogas vakony rendeltetése s testalkatánál fogva többnyire a föld gyomrában tartózkodik, benne eledelkeresése után fáradságosan eljárván, és ellenségei, a ragadozó emlősök és madarak ellen, melyek megragadásának vak létére nagyon ki van téve, legbiztosabb rejtekhelyet találván. – De meggyőződtem gyakrabban arról is, hogy ő bizonyos időszakokban, például párosodása idején, melyben egymást fölkeresni szokták, a nagyon kedvelt dinnye és kukoriczaérés napjaiban – mikor hogy csöveihez juthasson és azokat tárába hordhassa, magokra a kukoricza szárakra is fölmász, meggyőződtem, mondom, arról, hogy bizonyos időkben, s általában gyakran éjjelenként a föld fölületére kimenvén, elég messzire eltántorog sőt, hogy néha épen egy tájról más tájra költözik, gazdagabb eleséghelyeket fölkeresendő. Szóval, ő valódi éjjeli állat; mit bőven tapasztaltam azon példányokon, melyeket tartottam. Mert ők a nekik földszinére rakott eledeleket, mindég csak éjszakán át hordták le belső tanyáikba; úgy szinte leginkább éjjelenként ástak szekrényeikben, nappal a legnagyobb csendben heverészhén.

A harmadik kérdésemet illetőleg t. i. Valjon készít-e magának a fogas vakony különös tanyákat, fekhelyeket, eleségtárokat? s hord-e valamit, és mit hord össze telelésre ezen üregeibe? Éppen midőn: két év előtt a temesvári nagygyűlésből Békésmegyén keresztül utaztam, merre már azért is vevém visszautazásomat, hogy ott ez állat körül is tehessek vizsgálatokat, a hol az tudtommal legszámosabban tanyázik: ott vala örömem számtalan, már előbb leirt túrcsöveit a fogas vakonynak vizsgálni, de egyszersmind meggyőződni arról, hogy ezen emlős igen is s még pedig tetemes nagy eleségtárokat és külön fekhelyeket készít magának, s hogy azokat különféle növénytáplálékokkal bőségesen ellátja.

A békés-csabai iskolatanító, Sztraka Károly segédtársom társaságában kiindulván, ide s tova a csabai nagy határban fogas vakony tanyáit keresendő, nem sokára egy 70 éves agg, Kovács nevű tanyásra akadtunk, ki velünk a földi kutyák fölül kérdezősködvén, azonnal a következőt közölte. „Uraim! én az idén is bevettem $\frac{1}{4}$ holdat vöröshagymával. Ej be gyönyörűen nőtt meg! volt ám benne örömöm! – (Mert, intra parenthesis sit dictum: az alföldiek nem adják ám a jó hagymát rossz pecsenyéért!) – De mi lett belőle uraim! mikor már eljött a kisedés ideje: odalett egymás után szép termésem – csak úgy eltűnt szemeim elől, s alig foghatom meg, hogy hova lehetett –? De biz én csak az átkozott földi kutyát okolom, mert sok turásai s hányásaira akadtam a loheresemben.” – Neki indulánk tehát a jó agg, ásókkal ellátva tanyáinak, s alig kezdénk talált rakásait széthányani, már is szedtünk 1 $\frac{1}{2}$

véka vad és kigyóhagymával (*Allium scorodoprasum*, *secescens* et *Hyacinthus comosus*) és lóher vastagabb gyökereivel vegyült vöröshagymát. Hányásaiból eredő csöveit követvén, nem sokára akadtunk éléskamrájára is, melly egy mély garád gyepfelé való oldalában vala, s mellynek mivolta bennünket igazi bámulattal tölte el. Ez nagyságra nézve lehetett mintegy három köblös, alakára nézve olly annyira hasonló a mi közönséges, öblös, alúl tágasb, fölül szűkített buzavermeinkhez, hogy akaratunk ellen jövénk azon gondolatra: hogy az emberek tán ezen állattól tanulták meg a buzaverem készítését, miután inkább hihető, hogy nem ő tanulta azt az emberektől. Ezen raktára falai különben olly simák és kemények voltak, mintha azokat a legügyesebb kőmives tapasztotta volna ki. Benne találtunk ismét harmadfél véka vegyületet vöröshagyma, burgonya, darabolt lóheregyökerekből és egy vad t. i. bugás-sikkantyú (*Scabiosa panniculata*) magvas bugáiból, melly az előbbeni a hányásokban találttal. 4 vékát vagy is egy egész köblöt tesz.

Ezen raktára gyepfelé álló oldalában nyílt egy tovább a kemény földbe 1 ½ lábra menő cső, melly végén mintegy 5 itczés fazék nagyságra kiterjeszkedvén, bunkó formát nyert. Ennek feneke kibélelve s kiágyazva volt pázsit és más növények puhácska gyökerei, szárai és leveleivel. S e volt lak- és fekszóbjája. Azt vallotta előttünk az öreg: „hogy ő már számtalan illyen tárait és lakhelyeit ásta föl a földi kutyáknak s bennök azokat megölte; de hogy egy üregben még két darabot soha sem lelt” mivel ők egymás eránt olly türelmetlenek s barátságtalanok, hogy a fogságban is, valahányszor két darab záratik össze, az erősebb azonnal megöli a gyengébbet; mit valóban magam is a tartott példányokon több ízben tapasztaltam. Magamnál is készített a tartott darabok közül egy, mellyet télre meghagytam, rajta akkor is észrevételeket teendő, azon földdel tölt nagy kád közepetáján, mellyben lakott, mintegy 3 lábra mélyen a földszin alatt egy jó nagy öblöt, ennek egyik oldalán különféle növényekből, főleg kukoriczacső-levelkékből, és szálaiból puha s meleg fekhelyet; legnagyobb részét megtöltvén a neki nyújtott kedvesb eleséggel; jelesen burgonya, sárga répa, zeller, vöröshagymával és egész kukoriczacsövekkel, mellyeket azonban külön külön a földbe eltemetett, hogy felette meg ne keményedjenek.

Már azon körülmény fejté meg 4-ik kérdésemet, miszerint ez állat téli eleséget hord össze magának, hogy az t. i. a telet nem téli álomban és elszibbadásban, hanem hogy azt bizonyosan ébren tölti. De ezen a priori vett, igen természetes következtetésemén kívül, meggyőződtem még a dolog igazságáról tapasztalatilag is. A volt pitvarosi, most szent-tornyai lelkész, Molitorisz Lajos, Csanád-megyében, kit e célból szinte fölszólíték, tudatosítása szerint bizonyos, hogy Pitvaroson az 1843, és 4-ki tél közepén, kint a szabadban találtaték a havon

egy a szállók felé igyekező példány. Úgy lelt szinte már két izben Pest közelében, Tost Károly, ő cs. kir. Fensége, Nádorunk szigeti udvari kertésze, télközepén, kün a hó fölületén járókat, egyet az 1841-ki januárban Dunakeszi mellett, melly fölállítva találtatik a nemzeti museum gyűjteményeiben; másikat az 1842-ki december utolsó napjaiban a pesti határon lévő Ördög-malomnál. S ezen tapasztalatok kétségen kívül teszik azon igazságot, hogy a fogas vakony valóban ébren tölti a telet, és hogy az igazi téli álomba nem esik.

A mi végtére 5-dik kérdésem megfejtését illeti, t. i. hogy valjon, venni-e észre a fogas vakonyon látérzéknek s szemvilágnak valami nyomát? És ha igen, mikép nyilvánítja azt? ha pedig nem, melly más érzéssel pótoltatik az leginkább? E legérdekesb tárgyra vonatkozólag bátor leszek előbb tulajdon tapasztalataimat előadni, aztán pedig egy tisztelt barátom, t. i. Tekintetes Glós Sámuel cs. kir. hadi főorvos, élettani nyomozásait és ezek következtében igen érdekes kérdéseit, kegyetek eleibe terjeszteni. Bátor számtalan kísérleteket tevék a tartott példányokkal: szemvilág s látásuk soha legkisebb nyomát sem vehetém észre. De meggyőződésként ellenben gyakran a felül, hogy a tőle eltagadott látérzék a szaglás, hallás és tapintás felette finom érzéke bőven pótolja. E dolog valóságát magamon is fájdalmasan kellett tapasztalnom. Fölszólításim következtében egy jó barátom, Kalmár József⁹² kedveskedett nekem 1831-ben az első eleven példánnyal Vörösegyszőlőházról. Ezt egy vasárnapon s éppen akkor küldé be a czinkotai paplakomba⁹³ midőn indulóban voltam a templomba. Nem tagadható el magától kíváncsiságom azon éledeletet, miszerint az érkezett kedves vendég tulajdonai s főleg látérzéke körül azonnal kísérleteket ne tegyen. Hozatván tehát kertemből egy hosszú salátafejet, kínálgtám a vakonyt vele, azt orra s szemtája előtt és körül mindenkép forgatván. Nem tetszet ez a könnyen haragra induló állatnak. Ő a helyett, hogy a neki nyújtott salátába ereszkedett volna, prüsszönő nyikkanások közt elmellőzvé a salátát, oldalvást, de egyenesen kezemnek ugrott és abba olly mélyen harapódzott, hogy alig bírta a szerencsémre jelen lévő két egyházfi széthúzni hatalmas fogait és engemet az akkoron kétszeres bajtól megszabadítani. Ez által meggyőződtem tökéletes vakságáról, de egyszersmind felette finom szaglásáról és tapintati érzékéről, mellyeknél fogva túl a hosszas salátán is tökéletesen érezte húsos kezem melegét, és azt egyetlen egy biztos ugrással megfogni képes volt.

Midőn aztán későbbben többet elevenen tartván, olykorollykor szobámba is szabadon bocsátottam, a hol már különben is többféle bútor szétrakva állott, de hol ezenkívül még több kisebb tárgyakat raktam szét, látni kívánván, valjon fog-e ezen vak állat azokba botlani?: a

⁹² Jelenleg országházi főjegyző, s volt Pest megyei biztos.

⁹³ Értekező czinkotai lelkész volt 1825 évtől 1833-ig.

vakony szobáimban olly szaporán s olly ügyesen szaladozott ide s tova, mint a mező szabadában, a nélkül, hogy akár a falba, akár a küszöbökbe vagy bár mi más tárgyakba és akadályokba valaha megbotlott vagy ütközött volna, – minden legkisebb akadálnak a nélkül, hogy ahhoz ért volna, már jó messziről és legnagyobb ügyességgel kikitervén, vagy azt elkerülvén; s ezen tapasztalásom tanított annak belátására, hogy ezen állat nem csak szaglásával, hanem s főleg hogy felette finom tapintásával és már lélegzési működésével észrevesz minden útában álló akadályt, midőn t. i. e közt és az állat közt összenyomatik a levegő és nekie már ezen legösszenyomás által is az útban levő akadály tudtára adatik, s úgy hogy mellette a látérzék fogyatozása finom tapintata által némileg pótoltatik.

De pótoltatik az egyszersmind felette finom hallásával is. Midőn a fogságban tartott példányokon tapasztalásokat teendő, azokhoz estve vagy éj idején, melly időben leginkább fejtették ki működéseiket, bár a legnagyobb vigyázattal és csendességgel lábújaimon közeledtem: ők mindig már messziről észre vettek, – ők tehát finom hallásokkal meghallották lépéseimet és azonnal megszünvén a turásban, elcsöndesedtek. Miért is szükségessé tették azt, hogy már jó korán magamat a legnagyobb csendességben összehúzzam, s újra elkezdett működéseiket szomszédságukban bevárjam, ha ohajtott célomat elérni kívántam.

De mind ezen eddig általam külsőképen tett s azon igazságot: „hogy ez állat tökéletes vak, de hogy megtagadott látérzéke fogyatozását pótolja a felette finom s igen potenczírozott szaglás és tapintás érzéke” bebizonyító tapasztalatokon fölül, bátorkodom még kegyeteknek előadni és bémutatni tisztelt barátom, tek. Glós Sámuel cs. kir. hadi főorvosnak fölszólításom következtében ez állaton tett boncz- és élettani, igen jeles észrevételeit és kísérleteit, mellyeknél fogva ő általam egyszersmind néhány érdektelyes kérdést ajánl méltánylásul kegyetek figyelmébe. Glós ur a fogas vakony látérzékéről következőt mond:

„Feje az állatnak mint egyéb teste barna-szürke szőrrel fedett: a szemnyílás rendes helyén nem csak nem hiányzik ez, sőt épen itt legsűrűbb. – Lenyesvén a szőrt az állatfejről, fül-, or-, száj-nyílást könnyen kivehetni: de szemnyílásnak a köztakarókon (tegumenta communia, allgemeine Bedeckung) nincs nyoma.”

„A köztakarókat is eltávolítván, a szemgödör nyílása a járomizmoktól tökéletesen befedve találtatik, mellyek elvétetvén, mereven izomtömegre akad a kés. Ezen tömeg a szemgödört tölti ki; szemgolyó a szemgödörben nem találtatik. –”

„Oldalt a halanték tájon a mint a bőnye-fejtyű (galea aponeurotica) felülről a járomivra (pons zygomaticus; Jochbrücke) ereszkedik, észrevehetni azon egy kis nyílást, mellyen kis fekete pont gyanánt pillant ki a fekete szemgolyó.”

„A bőnyét eltávolítván, most már világosan láthatni a kis szemet, mely egy mirigyben a halanték izom (musculus temporalis, Schlaefenmuskel) felett helyeztetik. Egy háromszögű tért lehet kivenni, mely mellől a járomizmokkal és járomcsonttal (Jochbein) határos; – alól a járomív felső széle, fölül a mirigyestömeg – mint Petényi ur nevezi – veszi azt körül. Alsó szegletében a háromszegnek közel a járomívhez fekszik a szemgolyó az említett mirigy s szemgolyó felé, midőn nagyobb része a belső szemizmok közt, mellyek a szemgödört töltik ki, ugyancsak a szemgödörbe megyen, hol is a könnycsontokon az orrüregbe fordul, s ott a szaglás idegével, úgy látszik, reátapadva egyesül.”

„Kérdés tehát:

- 1) Valjon lát-e? s hogy lát ez állat?
- 2) Miért nincs szemgödörben a szemgolyó?
- 3) Miért helyeztük az kívül a halanték izmon? s miért vagyon csak épen a bőnyén nyílása? midőn a felett bőrrel nemkülönben mint igen tömött hosszú szőrökkel fedetik.
- 4) A látidegnek miért csak néhány szála megy az igen hitvány golyócskába s mirigybe, mellyben fekszik s a könnymirigynek (Thraenendrüsen) megfelel?
- 5) Miért megy nagyobb része az igen kifejlett szaglás idege felé, mellyel egyesülni látszik, mintha az állat orrával látna?!”

„Ezen íme elősorolt kérdések megfejtését azoknak ajánlhatnám, kik élettudománnyal foglalatostkodnak.”

A szemgolyó görcsői vizsgálata, valamint általában az állat tökéletesb magányrajza még következni fog.

Az állatvédelem apostola

Állatkínzás elleni értekezésének rövid vázlata⁹⁴

Jól tudom mennyire élnék vissza a' nagytekintetű gyülekezet türelme 's jóságával, melynek folytonos bírása oly annyira érdekemben fekszik 's e' mellett sem czélt nem érnék, sem várakozásaiknak megfelelni képes nem lennék, hogy ha e' helyen, az állatkínzás ellen szerzett, 's a' kir. magy. természettudományi társulat által pályakoszoruzott értekezésem terjedelmes felolvasásába bocsátkoznám.

Azon tiszteletnél fogva tehát, melylyel a' hely, idő 's kegyetek iránt tartozom, munkám tartalmának egyedül rövid vázlatát kívánom itt előterjeszteni, 's csak akkor, hogy ha talán mélyen tisztelt halgatóimnak tetszenék, e' vázlatomban előforduló ez vagy amaz tárgy fölötti eszméim, érzeteim 's kíváнатim felől bővebben hallani, egyes szakaszok felolvasására is szívesen ajánlkozom.

Azon alap, melyre építnem kellett, a' Kubinyi Ágoston féle pályakérdés volt, mely így hangzik: „Irassanak le az oly igen szenvedélyé vált állatkínzások módjai édes hazánkban, ezeknek káros volta kivált zoologiai, statusgazdasági 's emberiségi tekintetből; adassék egyszersmind elő, mily módokkal 's útakon lehetne ezeket legczélszerűbben megakadályoztatni, 's e' helyett az állatok iránt szelidebb bánásmódot behozni?”

Munkámat ezen alap egyes részeire igyekeztvén helyezni, természetszerint abban is felosztásnak kellett történnie. Jól tudtam azt, hogy mindennek a' mi e' világon történik, bizonyos oka van, következőleg, hogy az állatok különemű kínzására is különféle okok nyújtanak alkalmat, s hogy azoknak is bizonyos kútfőkből kell származniok. De megvalék győződve a' felől is, hogy a' bajt csak akkor orvosolhatni üdvösen, hogy a' rosszat csak akkor gátolhatni czélszerűleg, ha annak okát, forrását előre és szerencsésen fölfedeztük, eltávolítottuk, elhárítottuk. 'S épen azért magam is igyekeztem munkám

1-ső osztályában, szivemből szeretett 's e' tekintetben is gyors léptékkal előrehaladni buzgón törekvő honosimat: a' nálunk szokásban levő 's különböző állatkínzás forrásaihoz vezetni, e' mellett egyszersmind mindenikénél a' belőle eredő visszaéléseket, csinokat, például fölhozni; azoknak indító okait 's eszközeit is közelebbről kijelelni, hogy kedves honosimat ez

⁹⁴ A fejezet forrása: Petényi Salamon János állatkínzás elleni értekezésének rövid vázlata. = A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárta tartott ötödik nagy-gyűlésének munkálatai. Kolozsvárott, 1845. pp. 37–46.

által annál biztosabban figyelmeztethessem arra, miként e' kútfejekből eredő, 's rohanó folyam árjaként elharapódzott állatkinzás külön nemei, borzasztón dühöngnek az állati életen, hogy honosimat arra is figyelmeztessem, mint lehetne veszélyes hullámaikat korlátozni, és az által magyarhonban az állati életnek is jobb, boldogítóbb helyzetet előkészíteni 's alapítani.

A' mennyire fáradozásaimnak sikerült minden előttem ismeretes állatkinzások nemeit eredetökre visszavinni, körül belől a' következő 12 kútfejét fedezém fel a' honunkban gyakorolt állatkinzásoknak, ezek pedig:

I. A' természetnek 's benne főleg az állatok valódi, fontos és nagyszerű rendeltetésének 's álláspontjának, valamint azoknak az egészhez, egymáshoz és az emberhez való viszonyainak nem ismerése. Következőleg:

II. Álnézetek és veszélyes előítéletek az állatvilágra vonatkozólag. Innen eredő

III. Megvetése az állatoknak; valamint

IV. Megszokása az uralkodó balvélemény 's naponta előforduló rossz példák által egyszersmind az uralkodó állatkinzásoknak. Innen támadó

V. Érzéketlenség, tekintet- és szánakozáshiány.

Ezek ismét táplálékot nyújtanak egy részről

VI. A' könnyelműség, hiúság- és dicsekedésnek; más részről

VII. Az érzékiség, gyönyör- 's mulatásváagnak. És ismét

VIII. A' nyaláncság és torkosság. Mindezek egyenesen vezetnek

IX. Önzésre, kincs- és pénzvágyra.

Iszonyúan dühöngnek, ha hozzájuk csatlakozik

X. A' döllyfősség, durvaság, hirtelen harag, bosszúvágy, kegyetlenség.

Néha nálunk is szokott mint ily nemű forrás felbuzogni:

XI. A' természetvizsgálóknak, természeti tárgyak gyűjtőinek, 's azokkal kereskedést űzőknek, úgynevezett tudományos érdeke. 'S mind ezen források hullámai akadály nélkül dühöngnek, mivel

XII. Hiányzik a' hatósági belátás és felügyelés az állatkinzás kútfejeit, kicsapongásait 's kártékonyágát illetőleg, a' hova kétség kívül az útépítés elhanyagolása is méltán számítható; úgy nem különben lelkes gondolkodásnak 's az állat-kínzás elleni erényes munkásságnak hiánya, valamint az emberi méltósághoz illő, az embert és állatot kölcsönösen bódogító bánásmód fogyatkozása.

A' Magyarhonban számtalanszor előforduló állatokkali méltatlan bánás 's állatkínzás kútfejeiről és színhelyeiről áttérek értekezésem

2-dik Részére, melyben azt igyekszem megmutatni: hogy ha teremtménytársaink magokban nem lennének is képesek, szelidebb, nemesebb 's őket is nemesítő bánásmód élvezetére, hogy ha nem éppen erkölcsi elvek 's okoknál fogva kívánunk szeliden 's emberileg bánni velők, 's őket minden szenvedéstől 's veszélytől megoltalmazni: de hogy mind a' mellett mi magunkért, tehát már csak önzési 's anyagi elvből is, szükségképen meg kellene szünnünk az állatok kínzásától. Mivel minden visszaélés, tehát az állatokkali rosszúlbánás 's azoknak pusztítása mi magunkra nézve is igen káros és veszedelmes, nem egy tekintetből, 's különösen

1-ör zoologiai tekintetből. Itten már csak magam is, mint az állatoknak 's földirati elterjedésöknek évek óta vizsgálója, észrevehem, hogy több nemek és fajok Magyarhonban már igen gyéren fordulnak elő, vagy onnan egészen el is tűntenek. Megmutatom, hogy a' minden korlátok nélkül szerte dühöngő vadászat, madarászat 's halászat, tehát az állatok minden időben 's mindenki által történő zabolátlan pusztítása, nem csak számos, éltünk kellékeit fedező, hasznos állatok számát fölötté kisebbíti, hanem hogy érdekes állatfajok, melyekkel mind eddig Magyarhon minden európai tartományok fölött bővelkedett, vagy egészen kiirtódtak, vagy tökéletes kiirtásukhoz közelednek. Így tűnt-el Magyarhon határain belől az óriási Bölény v. Belénd (Bos urus, Auerochs), mely még nem régen a' kárpáti hegyekben élt, az utolsó példány azonban 1814-ben itt Erdélyben meglövetvén, faja is egészen kipusztult. Így nem sokára az annyira becses Hódokat (Castor, Bieber), melyek Belius szerint, még a' mult század második felében a' Garan mentében is egész Besztercebányáig tanyáztak, 's most már a' Duna mellékén is annyira megritkultak; így fogjuk ma vagy hónap, ha a' féktelen állatkínzások nem korlátoztatnak, a' zergéket, szarvasokat, őzeket, a' siket- nyir- és császárfajdokat, a' lassu és reznek tűzokokat, sőt a' nyúlakat, foglyokat, szalonka- és vadréce fajokat is; így az erdeinket, kerteinket, ligeteinket számtalan kártékony férgekől, 's hasztalan gyommagoktól megmentő, a' természetet színezetök pompája, valamint kedves éneklésök bájai által dicsőítő éneklő madárfajainkat, 's ezek között Europa legfényesebb énekesét, a' külföldön is annyira becsült magyar bájdalárt vagy is ligetfülemilét (sylvia philomela, Sprosser-Nachtigall) fájdalom! nélkülözni, úgy hogy nem sokára csak nevök 's ábrázolatuk után fogjuk ismerni.

De nem csekélyebb jelentőségűnek mint állattani tekintetben, találom 's ábrázolom az állatokkali méltatlan bánás 's azok kínzásának káros vltát honunk jóllétére.

2-or Statusgazdasági tekintetben is, még pedig következendő okoknál fogva. Általában minden a' mi valamely polgári társaságban egyesekre vagy az egészre nézve hasznos lehet, azonban elhanyaglás, vagy éppen rosszúlbánás 's pusztítás által korán megszűnik hasznossá lenni, vagy hasztalanul elvész, kétségkívül a' statusgazdaságra nézve káros befolyásu. Így okoznak hazánkban is az állatokkali rosszúlbánás, kíntásuk, pusztításuk és velöki minden visszaélés soknemü és tetemes károkat. Mert nem említvén azt, hogy ezáltal reánk nézve a' müipar, kereskede, gyógyászat 's a' jóllét körében nagy jelentőségü szerepet játszó legérdekesebb állatok honunkból eltűnnek; az állatpusztítások kimondhatatlan veszedelmesek és káros befolyásuak főleg a' korlátlan vadászatok, madarászatok 's halászatok által, és pediglen károsok és veszedelmesek:

1. Magára a' vadászat, madarászat és halászatra nézve, mivel a' rendetlen 's időnkivüli kiirtások által a' szükséges használatra 's illendő időre semmi sem marad hátra.
2. Az ifjuságra, különösen a' tanuló ifjuságra nézve, mivel ez által idejekorán kicsapongó, minden tekintet nélküli vadászatra csábítatván, gyakran hasznos honpolgárrá leendő műveltetését elhanyagolja, 's így a' polgári társaságra nézve elveszett.
3. A' birtokos urakra nézve is, mivel különösen ott, hol nem egy a' birtokos, sokszor csupán irigység vagy önhaszonvágyból vadászván, igen gyakran a' legalkalmasabb időben mulasztják el gazdaságuk czélszerű rendezését és javítását, 's e' mellett vadásztársaikkal dús lakomát ülven, tudja a' jó Isten, mi csapongások kíséretében pazarolják vagyonukat 's pénzüket maradékaik rovására.
4. A' gazdatisztekre nézve, kik vadászati, madarászati 's halászati szenvedélyökkel legszentebb kötelességeiket 's foglalatosságaikat is, urok kárára, el mulasztják.
5. Minden egyes polgár, kézmives, földmivelőre nézve, kik közül honunkban ezrenként csalódnak el hivatalos foglalatosságaiktól, sőt az erkölcsileg romlott 's szerte tébolygó vadászahősöktől mindennemü aljas tettekre elcsábítva, végre mind azt, mivel mint férjek, atyák, polgárok tartoznak, egészen elmulasztják, különbféle kicsapongások tengerébe merülven, a' honra nézve megszűnnek hasznos polgárok lenni, 's még e' mellett más ezreket is ragadnak magokkal az erkölcsi elalacsonyodás mélységébe.

De mennyi szomorú 's káros következményei vannak a' különnemü állatkíntásoknak

6. a' közjóllétet annyira föltételező mezeigazdaság érdeke tekintetében?! Mert, házi állatainkal való visszaélés, méltatlan bánás, kétségkívül hátráltatja nemzeti gazdaságunk haladását 's ez által egyetemes jóllétünk felvirulását. Kétségkívül való dolog, hogy

valamint okszerűleg folytatott 's célirányos bánásmód mellett az állatfajok nemesebbeké 's hasznosabbakká lehetnek, épen úgy a' roszbánás következtében nagyságukra, szépségükre, erejükre 's haszonvehetőségekre nézve elkorcsosúlnak 's így a' kereskedés és közjóllét kiszámíthatlan kárára mindinkább elnyomorodnak.

'S hány ezereken vesznek el Magyarhonban a' leghasznosabb állatok közül az által:

- a) Hogy a' viselős anyákat nem kimélik, azokkal rosszul bánnak, valamint a' gyöngé csecsemőkre is sem magok kellő gondot nem fordítanak, sem annyok ápolásánál megmaradni nem engedik.
- b) Hogy rosz 's megromlott táplálék, tiszta frissítő ital megtagadása; tisztátalan pajtákban zárás; igen korán erőltetett munkára való alkalmazás vagy inkább e' részbeni visszaélés; betegség esetében az orvosi ápolás elhanyaglása, 's más százféle rosz bánás által a' szegény házi állatok mindig gyengébbekké 's szolgálatra kevésbé alkalmasakká tétetnek, s ez által alkalom nyújtatik ragadványos nyavalyák kifejlésére, melynek a' rüh, körömfájás, lépfene, marha és aprólékdög, miből azután, a' szegény embert koldussá, a' dúsgazdagot szegénynyé süljesztő járovány dögök törnek ki a' házi állatok között. És hányat éktelenítnek, rongálnak meg a' legnemesebb 's leghasznosabb házi állatok közül.
- c) Könnyelműségből, dicsekvésből vagy durvaság, harag, bosszuvágyból, különösen a' rosz úton hasztalan nyomorékká kizaván vagy halálra vevén őket lelkiismeretlen hajtójok.

7. Mennyi pénz csalogat 's foly-ki a' nélkül is pénzetlen honunkból, legmunkásabb honosinktól az időt vesztegető 's munkát mulasztó ló,- medve,- majom,- kutya 's madárkomédiások és nyomorult állattartók vagy is menageristák, mind megannyi állatkínzók 's az állatkínzásra csábítók által.

Mind ezen 's hasonló ártalmakon kívül, még igen gyakran veszélyes hatással van édes hazánkra

8. azon fölszámíthatlan kár, mely azon állatfajok meggondolatlan kilövellésének vagy elfogdosásának természetes következménye és büntetése, melyeket a' bölcs teremtető a' világrendszere 's a' nagyszerű természet gazdasága egyensúlyának fentartására teremtett. Csudálkozunk, sőt panaszkodunk, ha fáinkat a' furdáncok vagy is kéregpondrók elrombolják, a' a' hernyók és cserebogarak erdeink, kerteink 's zöldségültetvényeink pompás zöldjét elemészti; ha a' gabonaférgek vetéseinket egészen darabonként elpusztítják; ha a' sáskák legelőinket kopárrá teszik; a' mezei egerek

vetéseinket, az erdei egerek pedig tölgy- és bikkjeinket legkecsegtetőbb reményinkkel együtt megsemmisítik; ilyenkor azután sohajtozunk, zúgolódunk az országos csapás, maga az Isten jósága ellen! De nem akarjuk a' veszély okát kifürkészni, nem akarjuk megfontolni és belátni, hogy mindezen csapások, igazságos és igen természetesen következő büntetések, melyek az annyira hasznos állatok, az egereket, rovarokat, férgek pusztító emlősök és madarak folytonos kiirtását méltán követik, mely állatokat az isteni bölcsesség és jóság a' végre teremte, hogy a' sokaságuk miatt könnyen ártalmunkra lehető kisebb állatokkal tápláltatván, azáltal az állatországi súlyegyent föltartsák 's minket amazoknak ártalmas befolyásától megóvjanak, melyeket tehát nem pusztítanak, hanem inkább Istentől küldött védangyalokként tekintenünk 's becsülnünk kellene.

Nem kevésbé veszedelmesek 's károsok az állatkínzások Magyarhonban.

3-or Státus-egészségi tekintetben is. Ugyan is:

1. A' rossz és természetelleni tartás vagy tökéletes elhanyagolás által fejlődnek-leghűségesebb házi állatainknál, a' kutyáknál, a' mind állat mind emberre nézve annyira iszonyatos nyavalyák; melyek
2. visszás és esztelen bánás, folytonos megtagadások, ingerlések 's kínzások által dühösségbe törvén-le, nem csak az állatot 's annak kínzóját, hanem sokszor a' legártatlanabb embereket is a' legszonyosabb halál, 's az állatkínzás legborzasztóbb áldozatának teszik-le. Sőt
3. a' legszelidebb 's ártatlanabb házi állatok is, mint a' házi tyúk, pulyka, récze 's más madárfajok, a' mint fájdalom gyakrabban látnom kellett! honunkban is kínozókat orrukkal 's körmeikkel annyira megsebesíték, hogy ennek következtében veszedelmes nyavalyába estenek, vagy legalább ábrázatuk örökre elferdült.

S nem volt-e alkalmunk már sok ízben, mint ez évben is a' hírlapokban olvashatni, hogy

4. a' halálra ingerelt, fogóvasban, más kínokkal teljes módon fogott vagy kínosan kivégzett állatok húsa, az ingerültség, a' leirhatlan félelem 's szorongattatás, a' hasztalan szabadulási törekvés, az iszonyú fájdalmak 's ezeket követő kétségbeesési düh által, nedveire 's alkatrészeire nézve annyira megbomlik, hogy vagy undorító szaga miatt eledelül többé nem szolgálhat, vagy az azzal élőket megmérgezi. Meg kellene tehát minden állatkínzónak jól fontolni, hogy ő, azonkívül, hogy az állatot büntetésre méltóképpen kínozza, önmagának 's számos ártatlan, polgártársainak kínos halált készít.

Hogy ha már erkölcsi álláspontból tekintjük e' dolgot: a' teremtménytársainkkal való méltatlan bánás 's az ő kizsákolásuk:

4-er: Erkölcsi tekintetben, nem csak a' polgári társaságra nézve veszélylyel teljes és ártalmas, hanem általában véve is az emberi méltósággal egészen ellenkezőnek tűnik-föl előttünk, már a' következő okoknál fogva:

1. Mivel a' legtöbb állatok az emberrel szemközt, egészen véd és oltalom nélküliek 's már ezen védetlen állapotuk arra szólítja-föl az embert, hogy velők illendően bánván, inkább védje és óltalmazza, mintsem üldözze 's kínozza.

2. Mivel teremtménytársainkkal méltatlan bánás az emberi szív legnemesebb, eredeti, erkölcsi érzelmeit, főleg a' szánakozás és irgalom érzetét, mely nélkül erényes élet nem is gondolható, a' legbotránkoztatóbb módon gúnyolja-ki. Mert a' teremtménytársainkkal rossz bánás által egyszersmind 's igen természetesen minden jó indulatok, minden szelidebb 's nemesebb érzések 's ezekkel együtt a' jótettek 's erények is az emberek szíveiből kiszorítatván, ezekben helyettök vad, romboló indulatok és gonosz tettek gyökereznek meg.

3. Mivel a' teremtménytársainkkal méltatlan bánástól egyenes út vezet embertársainkkal való hasonló bánásmódra. Teremtménytársaink iránti érzéketlenség, kegyetlenség 's emberi, felebaráti szeretet, könyörületesség, jóltevőség azon egy szívben 's egymás mellett nem maradhatnak meg. Az állatkínzástól tehát csak egy fok, csak egy lépés az emberkínzásra. Innen kétségbe nem hozható igazság az, mely egyszersmind a' legfenséges közmondattá vált, hogy: „az állatkínzó nem képes embertársát valódi szeretni” 's ismét megfordítva: „lehetetlen, hogy azon szív, mely az állatokkal jól teszen, embertársai iránt valaha egészen megkeményüljön.”- 'S ha én az idő rövidsége miatt itt mind azon veszélyeket hallgatással mellőzöm-el, melyek a' közjóllétet az állatkínzás által annyira fenyegetik, ha bővebben nem fejtegetem:

4. Hogy minden állatkínzó, úgy mint az isteni teremtmények s emezek szent céljainak szétrombolói, tulajdon teremtményük ellen iszonyúan vétkeznek; hogy ők

5. minden jobb érzetű polgártársaik nyugalomát, 's boldogságát háborgatják, azáltal ezeket is kínozzák; ezek is őket viszont mint ártalmas és veszedelemes embereket megvetik, társaságukból kizárják.

6. Hogy szorult állapotban, midőn reájok nézve a' szánakozás és irgalom oly szükséges és oly jótékony volna, imádságukban ömledező sohajtásaikat elfojtja a' teremtménytársaikon elkövetett köszívűség 's kegyetlenkedések érzete, és hogy

könyörület és vigasztalás helyett eleikbe dördülnek a' vallás azon fontos igazságai: „Az igaz, az ő barmára is gondot visel; de az istenteleneknek könyörületessége kegyetlen.⁹⁵ De jaj a' könyörületlennek, és kegyetleneknek, mert az ítélet⁹⁶ irgalmasság nélkül leszen annak, a' ki nem cselekedett irgalmasságot.”

Hogy így az állatkínzás még más százféle ártalmas voltát elmellőzzem, eleget mondék, úgy vélem, e' rövid vázlatban, ha ezen osztály befejezéséül még azt említem meg, hogy azok, kik az állatkínzásnak hódolnak:

7. Eszöket, kezöket, sőt életöket egy egész sereg erkölcstelenségnek, vad kívánságoknak 's alacsony csinoknak áldozzák föl. Ma a' szomszéd barmán elkövetett bosszu, hónap már magának a' szomszédnak életét is veszélylyel fenyegeti! azon könnyelműség, hiuság 's dicsekedésvágy, mely ma még vadászattal, lovaglási 's kocsizási fitogtatással megelégedett, hónap idő és vagyon tékozlásra, csalásra 's végső sülyedésre vezet; az állatokon haszonlesés 's önzésből elkövetett méltatlanságok, hónap embertársainkon annál inkább 's lealacsonyítólag terjednek.

Hogyha tehát, mint fölebb mondám, teremtménytársainkkal szelidebb bánásmódra más okból nem is vólnánk képesek; még is már önhasznunk érdekében is megkellene magunkat tartóztatni az állatokkal méltatlan bánástól 's ezeknek mindennemű kínzásától: de az állatok a' mint értekezésem

3-ik Részében körülményesen bebizonyítom, bizonyára magukban is érdemesek jobb, szelidebb, nemesebb 's nemesítőbb, általában emberhez illő bánásmódra, még pedig:

1. Valamint testi úgy lelki kitűnő teketségeik 's tulajdonságaiknál fogva, melyekkel gyakran magát az embert is felülmúlják.

Mily számtalan állatok tüntetik ki magukat az emberek fölött:

1. Testi elsőbbségekkel, tekintve erejüket, ügyességüket, gyorsaságukat, repülés és úszásbani készségüket; tehát azon tehetségekkel, melyek szerint ők képesek rövid idő alatt, minden akadályokon 's minden idegen segedelem nélkül is túlhaladni.
2. Érzékeik élességével, a' hallás, látás, tapintás tökélyesebb fokozatával, melyeknél fogva magát az időváltozását is előretudni 's jósolni képesek 'sat.

De teremtménytársaink még sokkal szebb, figyelmünket még inkább érdemlő színben tűnnek előnkbe, hogyha fontolóra vesszük

3. lelki hajlamaikat, tehetségeiket 's hogy úgy mondjam erényes szokásaikat; ha kénytelenek vagyunk átlátni, hogy az emberi lélek tehetségei közt egyetlen egyet sem

⁹⁵ Példabeszédek 12. v. 9.

⁹⁶ Jakab levele 2. v. 13 szerint

találhatunk, melynek nyomait valamely állatban is föl nem fedezték volna a' természetvizsgálók, sőt, hogy közülök többen lelki tehetségeik, 's szép tulajdonaik kitüntetése által, minket embereket is felülmulnak 's megszégyenitenek. Valjon kicsoda képes közülünk oly kész 's hű emlékezeti, hely 's tájékozási tehetséget bebizonyítani, milyet a' legtöbb állatoknál, főleg pedig a' madaraknál méltán bámulunk?

Ők szinte mint mi, fogékonyok az élet minden örömei iránt, ők is szívesen vesznek részt minden gyönyörökben, játékban és tánczban kedvök telik, örömet vigadnak és mulatoznak egymás közt; az állatokra szintűgy mint az emberekre határozott befolyással van a' szép 's kellemetes, valamint a' kellemetlen időjárás, ők szinte úgy nyilvánítják, mint mi, jó érzeteket, ha dolgaik jól folynak, a' jó étel 's italbani gyönyörködésöket, valamint a' szükségbeni búsongás, szenvedésbeni szomorkodás és méltatlanul szenvedett igazságtalanság okozta levertség félre nem ismerhető jeleit tüntetik előnkbe. Mert nálok feltaláljuk ugyanazon élénk képzelő tehetséget, mit az embereknel, a' kíváncsiságot és tudnivágyást, az utazási hajlamot, valamint a' tanulási és képzeti tehetséget. Százszorosan bizonyítják-be ők előttünk értelmes valóságukat; nyilván láthatjuk, hogy nekik is vannak kívánságaik, óhajtaik, nem különben hogy gondolkoznak, hogy gondolataikat összehasonlítván, belőlök következtetéseket 's határozatokat vonnak, ezek szerint élnek 's cselekszenek, 's minket sokszor lelki tehetségeik által bámulásra ragadnak. Számos példák gyanánt itt egyedül egyre, t. i. a' mindnyájunk előtt ismeretes Obry kutyájára emlékeztetem tisztelt hallgatóimat! Sőt sok állatok az életbölcsséggel majd nem határos, szoros rendet 's szabályokat tartanak; köztök czélszerűen felosztott rend 's törvények léteznek, vannak felügyelőik, tartanak rendőrséget is maguk közt. 'S valjon nem találjuk-e közöttök az évezredes gondolkodás, egyesítés és tapasztalatokon készült, 's a' nap alatt minden uralkodás módjai között legjobbnak ismért monarchicus-kormányt, például a' méheknél régóta már rendes folyamában?! – – Nincsenek-e nyilvános bizonyítványaink művészi képességeikről, melyekben egy ember sem képes őket utólni, annál kevésbé felülmulni, 's melyeknél fogva mint építők, mint képző művészek, mint szövők és kötők kétségkívül az emberi nem első oktatói valának. Birnak továbbá nem csak tulajdon hang- és tagjáratási beszédmóddal, mi által egymást tökéletesen megérteni képesek, hanem oly tehetséggel is, hogy lassanként a' mi taglalt beszédünket is megérhetik, sőt, hogy arcvonásainkból, tagaink járásából gondolatainkat, kívánságinkat 's szándékinkat is eltalálják, beszédünkkel helyes kapcsolatba hozni képesek. 'S hol van azon hangművész, vagy világszerte híres énekesnő az emberek között, ki képes volna az énekes madarak, 's közöttök például a' magyar ligetfülemile bájos hangjait 's gyöngéd érzelmeit, nem mondom elérni,

vagy felülmulni, de csak távulról is megközelíteni? 'S titeket kérdezlek most e' helyen egybesereglett Aesculap avatottjai, valjon nem köszönheti-é a' gyógyszeraszt is annyi érdekes műtermi anyagok ismeretét, hatását és használhatóságát teremtménytársaink ujjmutatásának?! – – –

De nem csak testi és lelki tehetségeik 's tulajdonságaiknál fogva méltók az állatok jobb és nemesb bánásmódra, hanem:

4. Az előbbeniekből önkényt következő 's az erényekhez közelítő szokásaik, tetteik és maguk viseletére nézve. – Ők mind a' maguk, mind a' mi foglalkodásinkban szorgalmasok, munkások, takarékosok, sőt a' jövőre 's a' szükség idejére nézve is gondosok; ők előre vigyázók az élet mindennemű veszélyeire nézve, melyekben egymást intés és védelem által segítik; legbensőbb szánakozást mutatnak beteges vagy szerencsétlen társaik fölött, ezeket tehetségek szerint segítik, felettök szánakozásukat 's bánatukat nyilvánítják. Ezen teremtménytársaink életében a' leggyöngédebb szerelem, ragaszkodás 's hűség példáját leljük fel a' páros életre, a' szülőknek gyermekeikhez 's ezeknek viszont szülőikhez való vonzódására nézve, együtt a' legszorgalmasabb ápolással, sőt sokszor élőknek is egymásérti föláldozásával. Épen oly gyöngéd szeretetet, ragaszkodást és hűséget bizonyítanak az ember iránt is; háládatosak jóltévőik sőt igen gyakran kínzóik iránt is; feljebbvalóiknak szívesen engedelmeskednek, uraik iránt alázatossággal viseltetnek, sőt példátlan vonzódás 's szeretettel vannak születési helyök 's kedves hazájokhoz. Az állatok tehát illendőbb bánásmódra méltók már a' velök született kitűnő tulajdonságaiknál fogva: de még inkább azért:

5. Mivel mind ezen szép tulajdonságok szelidebb bánásmód által még nemesebbé tétetvén, a' tökélynek csodálkozást gerjesztő fokára emelhetők. Tartozó tisztelem nem engedi becses figyelmöket több példák elősorolásával fárasztani, melyek számtalan állatok kitűnő lelkitehetségeit tekintve, a' velöki nemesebb bánásmód szükségét még világosabban bém bizonyítanak; de megvagyok győződve a' felől, hogy kegyeteknek idővel, ha tán majd e' tárgybeli munkámat egész terjedelmében olvasandják, az általam, magából az állatok életéből, még pedig Magyarhonban tapasztalt 's gyűjtögetett, és így engem lelki tehetségeik ismeretére gyakorlatilag vezető példák, épen oly számos 's benső örömet szerzendnek, a' milyenre gerjesztének magamat is, valahányszor észrehevém és leírom.

Teremtménytársainkkal jobban, sőt az emberekhez egészen illőleg kell bánnunk, mivel

6. vannak állatok iránti kötelességeink, nem csak szívünk 's lélekismeretünk sugallásából, hanem olyanok is, melyeknek szigorú megtartását Istenünk 's vallásunk parancsolja.

Kötelességünk:

a) Nem csak minden aláink rendelt állatainkat célszerű, alkalmas és jó táplálékkal ellátni; őket tisztán tartani, betegség esetén vagy élemedett korokban lélekismeretesen gondokat viselni, 's őket egész szorgalommal ápolni, hanem minden teremtménytársainknak általában elhagyatott állapotukban vagy szerencsétlenség esetében segédelmet nyújtani; szükségben őket a' lehetőségig ápolni 's gyámolítani, nem pedig ellenkezőleg szerencsétlen napjaikkal még nagyobb kínzásukra 's pusztításukra – mint fájdalom történni szokott – visszaélni; kötelességünk irántuk minden tekintetben kimélést, szánakozást, irgalmasságot, elismerést 's háládatosságot bizonyítani; őket az egész világ-rendszerre nézve szent rendeltetésök kötelességeinek gyakorlatában nem akadályoztatni, sőt inkább őket ebben a' mennyire lehet, elősegíteni, 's az életnek annyi örömeiben 's gyönyörűségeiben részesíteni, mennyinek élvezésére csak képesek.

Igaz és természetes, hogy valamint a halál, úgy a' sohajok 's nyögések is a' szegény állatokra nézve sem maradhatnak ki e' világon, sőt közülök naponként ezrek esnek az emberek által a' halál martalékivá, de

b) szükség nélkül egyet sem kell teremtménytársaink közül életétől megfosztani, 's az elmulthatatlanul szükséges eseteket a' pajzánság kicsapongásaitól lelkiismeretesen meg kell különböztetnünk, 's az ily esetekben a' legcsekélyebb kínzástól is szigorúan meg kell magunkat tartóztatnunk, következőleg a' halál fájdalmait 's minden kínzó szorongatásokat, a' mennyire csak lehet rövidíteni 's könnyíteni rajtuk; szóval, igyekeznünk kell azon csapást, mely az édes élet 's a' keserű halál közötti harcot bevégezze, úgy választani, hogy mentől biztosabban 's mentől rövidebb idő alatt vezessen a' célhoz.

'S mind ezen kötelességek teljesítésére nem csak elegendő szívbeli fölhívást, sőt szent lekötélést is találhat minden okos keresztény szent vallásában, mely egyedül a' szereteten alapszik és szigorúan tilt minden kegyetlenkedést. E' vallás kútfejében találjuk írva: hogy az Isten maga kedvelője az állatoknak, hogy rajtok könyörül, hogy az ő keze őket táplálja, oltalmazza és megtartja. Így például Salamon bölcsesség-könyve 11. és 12. részében

olvassuk: „Isten! te mindeneket szeretsz, mik a’ természetben vannak, és semmit nem utálsz a’ mit alkotál, mert te semmit nem alkotsz vala, mit gyűlölni tudnál. Mi módon állhatott fel valami, ha te nem akartad volna? – avagy hogyan maradhatott meg valami, mit nem te hívál létre? – De te mindeneken könyörülsz, mert a te hatalmadban vannak; te kedvezel mindeneknek, mert tiéid, Uram: barátjai az élőknek! a’ te multhatatlan lelked van mindenekben!! –” Jónás könyvének 4. része 11-dik verse szerint mondja maga az Isten: „És én ne szánnám Ninivét, a’ nagy várost, melyben több van kétszer tízezer embernél, – ’s melyben állat is sok van!” – E’ valás kútforrásában maga az Isten méltatja az állatokat a’ lelkes lények sorsára; ő maga küldi az embereket az állatokhoz, hogy rajtok és tőlök tanulnák-meg az Isten mindenhatóságát, bölcsességét és jóságát, Jób könyve 12. része 7-dik versében így szólván: „menj ember kérlek! kérd-meg az állatokat, és tégedet azok közül mindenik megtanít; – avagy kérd-meg az égi madaraktól, és megmondják néked; – de még a’ tengernek halai is megbeszélnek tenéked: hogy az Urnak keze cselekszi mindezeket; hogy az ő hatalmában van, minden élő állatnak, valamint minden embernek élete és lelke.” – ’S maga Idvezítőnk is nem útasít-é mindenkor az Isten teremtményei figyelmes vizsgálatára, Máté 6. része 26. versében mondván: „Nézzétek a’ mezei állatokat! tekintsetek az égi madarakra!” – Igen is, szent vallásunk világosan tiltja az állatokkal méltatlan bánást, mint büntetésre méltó vétkezést az Isten teremtményei s maga a’ teremtető Isten ellen. A mennyei vallás által így szól a teremtető az emberekhez, Móses 2. könyve 20. része 13. v-ben: „Ember! hiában ne ölj!” Példabeszédek 14. része 31. v-ben pedig: „a’ ki elnyomja a’ szegény állatot, az gyalázzattal illeti annak teremtetőjét!” – Ezen szent vallás intései által óv Idvezítőnk is az állatkínzástól, Lukács 6. része 36. v-ben mondván: „Legyetek irgalmasok, mint a ti mennyei atyátok is irgalmas! Mert⁹⁷ az ítélet irgalmasság nélkül lészen annak, a’ ki nem cselekedett irgalmasságot!” – Szóval, Jézus egész vallása ’s erkölcstana, az állatokra nézve is mint teremtménytársainkra a’ nagy természetben, következő fenséges elvbe olvad össze: „szép parancs az, az állatot nem gyűlölni, azt meg nem vetni, nem kínozni; – de még sokkal szebb, tisztább, nemesebb, szentebb ’s emberhez egészen illő ezen elv: becsüld és szeresd az állatot, bánj vele emberileg! mert minden állat teremtménytársad, ’s számodra Istentől e’ földön adatott hű kísérőd, barátod ’s jóltevőd!! – –

Óh gondoljuk, csak jól gondoljuk meg emberek! mi volnánk mi állatok nélkül e’ világon?! – Ha magunknak kellene a’ földmivelés minden terheit, az utazások, tehervontatások, a’ háboruk ’s csaták minden fáradalmait, egyedül viselnünk? – Ha nem volna senki, a’ ki velünk

⁹⁷ Jakab 2. v. 13.

építési munkálatainkban a' terheket megosztaná, a' ki házaink, városaink, falvaink 's útaink terhes építésében segítene? – Ha magunknak kellene minden vagyonunkat éjjel nappal őrzenünk! – És ha meggondoljuk, hogy mind azon jó ízű eledetek nélkül, hús, vaj, zsir, sajt, tojás és mind azon jó illatú anyagok nélkül, melyek egészséges állapotunkban kielégítenek 's megfrissítenek, betegségeinkben pedig enyhülést és gyógyszert nyújtanak, minőket nekünk teremtménytársaink szolgátnak, kellene szűkölködnünk! – ha nélkülöznünk kellene ruházatot, eszközöket, mind azon kényelmeket 's diszitményeket, melyekkel ők minket kiállítanak szőreik, gyapjaik, tollaik, bőreik, szarvaik 's csontaik által?! –; ha végre le kellene mondanunk mind azon szellemi javakról, tanúságokról, gyönyörökről, szóval az élet mind azon örömeiről, melyeket egyedül az állatok által 's bennök találhatunk-föl: – óh! valljuk, valljuk-meg őszintén emberbarátim! nem lennénk- mi, igen, épen mi emberek, kiknek minden teremtmények között legtöbbre van szükségünk, kik legkevesebbet tudunk nélkülözni, kik minden pillanatban más teremtményre szorúlunk, mi, kik úgy szólván minden földi boldogságunkat egyéb teremtménytársaink rovására alapítjuk, – – nem lennénk-é, mondám, mi emberek e' világnak állattól megfosztott pusztájában a' legszerencsétlenebb teremtések, milyeneket csak gondolhatni!! – –

Óh Isten, igazságos Isten az egekben! hogy lehet tehát azon lényeket, melyek nélkül mi a' legszerencsétlenebbek lennénk 's melyeknek majd nem minden földi boldogságunkat köszönhetjük, hogy lehet ezeket oly kevésre becsülni? – Valóban lehetséges-e, földi jóllétünk legnagyobb előmozdítóit, éltünk leghívebb barátait 's jóltevőit még csak közelebbi megismerésre sem méltatni? – sőt inkább őket megvetni, velök méltatlanul bánni, 's az irántok való hálátlanság, kegyetlenség 's embertelenség által a' legalacsonyabb bűnökbe keveredni?! –

Bizonyára, nagy tiszteletű Gyülekezet! ha azon iszonyú ellentétet tekintjük, mely az emberek gondatlan hálátlansága, 's mely azoknak legjótékonyabb teremtménytársai között létezik: valjon nem kéntelen-é az emberi ész rögtön megállni? nem fog-é az érző szív, felindulván az állatkíznők gyalázatos vétkeik, iszonyodva visszaborzadni? a' benne keringő vér vagy megaludni, vagy benső fájdalomtól elfogulva 's méltó haragban olvadozva, Hommellel az Istenhez fölsohajtozni: „az Isten gyűlöli remek műveinek vakmerő szétrombolóit! ők nem érdemesek teremtménytársainkra! – Mind azok, kik hóherló lélekkel kényők szerint zsarnokoskodnak teremtménytársaik inségére, ördögök – és nem emberek! – –

Miután jelen értekezésem 4-ik Részében igyekeztem azon ellenvetéseket megcáfolni, melyeket az állatokkali szelid bánásmód ellenségei szoktak előnkbe gördíteni, átmentem az utolsó

5-ik részre, melyben azon utakat és módokat adom elő, melyek által az állatkínzást legczélszerűbben előterleszteni, 's helyette az állatokkali emberiebb bánásmód behozatalát eszközteni gondolom; ajánlám pedig a' következőket.

1-ör. A' természeti tudományok országszerte leendő általános behozatalát, mi által valódi felvilágosodás terjedne el az állatoknak a' nagyvilág rendszereiben fontos létők 's rendeltetésökről általában, különösen pedig az emberre vonatkozóla. Még pedig

a) már a' kisdetek iskoláiba, hól szelid érzésű tanítók által az állatok iránti szeretet, kimélés, 's könyörületesség érzete csepegtetnének a' kisdetek gyöngé sziveibe. Mert mily gyakran megszégyeníti a' legkisebb gyermek is résztvevő könnyei által irgalmatlan szüleit!

b) Folytonos oktatást a' természeti tudományokban minden, még a' felsőbb iskolákban is, 's ottan az állati élet megismerésére 's méltánylására vezető alapos útmutatást. Ajánlám:

2-ör. A' teremtés nagyszerű 's szent céljainak megismertetését 's teremtménytársaink iránti kötelességeknek az emberek sziveibe való beoltását a' lelkészek által, nyilvános tanítások, katechisatiók, prédikációk 's mindennemű vallásos oktatások alkalmával, következőleg a' népnek nevelése 's tanítása által.

3-ör. Oktató, szívhöz szóló, és így e' tekintetben is léleknevelítő népkönyvek 's iratok terjesztését, melyek az állatkínzásról 's ez ellen szólnak. Oh! mi jó haszonnal pótolhatnának ezek is casinóinkban, vendéglőinkben több más felesleges folyóiratokat.

4-er. Az állatokkali szelidebb bánás barátinak tündöklő példáit, teremtménytársaink kimélőinek jóltevőinek 's boldogítóinak utánzásra méltó előképeit, példaadásait: főkép, ha közöttök több főrangúak 's a' hon előljárói tündöklének.

5-ör. Nyilvános kitüntetését 's megdicséretét azoknak, kik az állatkínzás kevesbítésén 's eltörlesztésén, szóval és tettel lelkesen munkálkodnak, 's kik az állatok sorsa javításához tőlök kitelhetőleg hozzájárúlnak.

6-ör. Törvények, tehát fenytések, büntetések 's rendőri fölügyezés behozatalát az állatkínzás minden nemei 's kitörései ellen.

7-er. Állatkínzás törlesztő egyesületek alakítását a' hazában, mely egyesületek az eddig előadott eszközöket 's minden egyéb szabad rendeltetésökre készen álló utakat

használván, hathatósan 's jóltévőleg hassanak a' népre átalában. Végre ajánlám 8-or. felébresztését 's megerősítését a' hazában e' tekintetben egy közvéleménynek azaz az állatokkal bár minemű méltatlan bánás rosszalásának, az állatkínzások megvetésének 's utálásának, az állatokkal jóltevők tiszteletének, 's így szóval egy uralkodó közvéleménynek, mely kétségkívül az egyedüli leghatós szer az állatkínzás ellen.

Miután immár kegyeteknek, mélyen tisztelt hallgatóim! azon nagy jóságukért, melyet irántam kitartó türelmökkel bebizonyítani kegyeskedtek, tartozó hálámat kifejezem, magamat 's szívem ezen legérdekesb ügyét további szeretetökbe ajánlom.

A muzeológus

A gyűjtőkről és gyűjteményekről⁹⁸

Nem vélekedhetem másképp – magamról és ezekről véve a következtetést –, minthogy ezen szakülésben ugyanannyi gyűjtőhöz van szerencsém, a hány természetvizsgálót tisztelhetek annak tagjaiban. Engedjétek meg tehát, tisztelt természetbuvártársaim! hogy ez alkalommal „a gyűjtőkről és gyűjteményekről” szólhassak hozzászólások.

A természeti tudományok tapasztalati tudományok; igaz kedvelőik tehát tapasztalás avatottjai. – Már maga a természetvizsgáló fogalma és neve magában rejti, föltételezi a természetnek és természeti tárgyak vagyis terményeknek gyakorlati vizsgálgatását, s az ebből merített tapasztalati ismereteket. Azon számtalanok közt, kik magokat széltere természetvizsgálóknak nevezik, csak azok érdemlik meg hát a természetvizsgáló vagy természetbuvár nevét méltán és igazságosan, kik tulajdon nyomozás, puhatolás, vizsgálás, kik tanulás és meggyőződés által öntapasztalatilag vezetnek a természet valamint egyes tárgyainak, úgy ezek összes erői által létesített működése és jeleneteinek megismerésére.

A természet roppant nagy, tárgyai számtalanok, ismereteinek forrásai kimeríthetetlenek. Ellenben az emberi élet szörnyű rövid; és e rövid életben a mindennapi ezer meg ezer tárgy, tünemény, gondolat, viszony és foglalkodásokkal elfoglalt elménk sokkal korlátozottabb, semhogy képes volna a természetnek roppantságát, sőt csak a természet egyes osztálybeli tárgyainak számtalanságát felfogni, ezen tárgyak különféle alkotása, idoma, sajátsága, testi s szellemi működéseiben felkarolni és egymás mellett megtartani.

Ezt tenni továbbá azért is annál kevésbé képes elménk, minthogy a természet tárgyai valamint egyrészt osztály, rend, nem s fajaikra nézve egymástól felette messze állanak, s minden tekintetben szertelenül különböznek; úgy másrészt a természet egész összefüggésében véve, csak egy lánczot képeznek, és mint ugyanazon egy láncznak szemei egymáshoz ismét felette közelítvén, minden oldalról csaknem észrevétlenül egymásba átfolyanak. – A természet tárgyai ezenfelül nincsenek kötve, még a rokon osztály, rend, család, nem s fajaiknál fogva sem, ugyanazon egy világrészhez, éghajlathoz, vagy csak ugyanazon tartomány és tájhoz; sőt

⁹⁸ Petényi Salamon: A gyűjtőkről és gyűjteményekről. = A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847. augusztus 11–17. Sopronban tartott VIII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pest, 1863. pp. 217–228.

inkább az ugyanazon egy osztály, rend család vagy nemhez tartozók gyakran világszerte szétszórva teremnek, nőnek, tartózkodnak, költözködnek, előfordulnak nem csak a földkör külön részeiben, hanem egyetlenegy tartomány külön tájain és az idő külön szakaiban is.

Nehogy a világ tárgyai s az élet tüneményei számtalanságának színpadán az ember korlátolt elméje zavarba essék; nehogy azok roppantsága tengerében elmerüljön, s mindenfélesége tömkelegében eltévelyedjék: a mily leleményesen, színtoly eszélyesen talált fel magának mindenben bizonyos figyelmeztető, útbaigazító, intéző, zsinórmértékül és kalaúzul szolgáló, szóval minden felfogást, átlátást és megismerést könnyítő eszközöket. Ezer példa gyanánt szolgáljon itt bizonyoságul efféle segédeszközöknek csak egyike, az írás és könyvnyomtatás, ezen megbecsülhetlen segédeszköze az általa véghetlenül tökélyesített emberi ismeretnek és tudománynak, mely kiterjed mindenre, mi a világon volt, van és történik; mely segédeszköz nélkül örökké kisdedségben törpeszkedett volna az emberiség lelke, esze, tudománya s velök együtt anyagi s szellemi jóléte e földön.

Valamint ekkép minden tárgy körül s általában minden körülményben; úgy igen eszélyesen igyekezett magán segíteni az ember korlátolt gyöngye elméje különösen a természet buvárlásában, a természet ismereteinek megszerzése s gyarapításában, és ezek alaposságának öregbítésében a természeti tárgyak vagyis termények összegyűjtése, s mint közönségesen mondani szoktuk, „természetiek gyűjteményei” által. A természetiek gyűjteményei oly táruk, melyekben a természet három országának tárgyai jól elkészítve és minden megromlástól megóva, valami jó rendszer szerint úgy rendeztetnek el és állíttatnak fel, hogy az által a buvárkodási összehasonlítás és vizsgálás könnyebbüljön.

A természet nem csak szülője s anyja minden lénynek, hanem egyszersmind alkotója, ápolója s fentartója ezen lények minden egymás közti összeköttetésének és viszonyának, valamint ezekből eredő elrendeltetésök, céljok, működésök és jólétüknek. De forrása egyszersmind minden emberi ismeret és tudománynak; kútfeje az ember minden anyagi és szellemi élvezete s boldogulásának. A természetiek czélszerű gyűjteményei tehát nem egyebek, mint teremtet, született, természetes, s azért is leghívebb képviselői egyes tárgyakban a természet tárgyai számtalanságának; legtökéletesebb felfogható pótlói kicsinyben a megfoghatatlan természet roppantságának; azon természetes tükrök, melyekben legtisztábban szemlélhető a lények mivolta, a természet szépsége s célirányossága; azon élő könyvek, melyekből önkényt, sőt láthatólag szól hozzánk a mindenség élete és működése; s született tanodák és oktatók, melyek bennünket kézzelfoghatólag tanítanak a teremtés csudaműveinek megismerésére, azoknak a mi élvezetünk s boldogulásunk okszerű felhasználására, és Isten

nagy hatalmának, véghetetlen bölcsességének s jóságának kegyeletteljes bámulására s erényes tiszteletére.

Miután már ennyit szólék, fölöslegesnek tartom, hogy még tovább s bővebben ábrázoljam a gyűjtők és gyűjtemények kimondhatlan nagy és hasznos befolyását mind a természettudományok és ipar gyarapítására, mind az egyetemes tudományosság és emberi jólét kifejtése s öregbítésére. Hiszen itt természetbuvárokhoz szólok. Ti, kik a természet nagy könyvébe már mélyebben tekintettetek; kik annak lapjait vizsga szemmel forgattátok: azt tisztábban, élesebben látjátok, jobban érzitek, semhogy én azt képes volnék szóval ábrázolni. Én az elsöre, t. i. a természeti tudományokra nézve csak azt jegyzem meg, hogy ezekben gyűjtemények nélkül felette bajos és nehéz előre haladni, sokra vinni pedig bármely osztályban is teljes lehetetlen. A termények legpontosabb leírásai elégtelenek azok tökéletesb felfogására; sőt minél pontosabbak ezek, annál célrontóbbak ott, hol csupán azokat kell tanulás vagy tanítás eszközéül használni; mesterségesen koholt műszavakkal s jellemzésekkel terhelvén, lesujtván az elmét, elkedvetlenítvén, csüggesztvén, s végre elűzvén a tantárgyat. De a természettudományok tanulása, tanítása és gyarapításánál elégtelenek a legjobb, a leghűbben utánzott és színezett rajzok és ábrák is, felette messze állván és soha el nem érhetvén maguk a termények természetűségét s szemlélésük hatását, sohasem hagyván maguk után a terményeknek oly hű s eleven képét és benyomását az emberi elmében, mint maguk a termények, habár ezek is holtak, de eredetőkben állnak szemeink előtt a gyűjteményekben. Tökéletes világosságot és meggyőződést vagyis evidentiát a természettudományokban egyedül összehasonlítás által lehet eszközölni és nyerni. Már pedig ki ne tudná, mily nehéz csupa száraz leírásokat, jellemzéseket és a tárgyakat mindig csak egy oldalról mutató ábrákat összehasonlítani! Ha pedig efféle összehasonlításokra a legfeszültebb figyelmet, ha sokszorozott munkát s bármennyi időt fordítánk is, tapasztalásból tudjuk, mily csekélyek, mennyire hiányosak s kétségesek eredményeik! Azon műtudomány nélkül tehát, mely a természeti tárgyak gyűjtésére s gyűjteményekbeni fentartására tanít, s maguk ezen gyűjtemények nélkül mindazon természeti tudományok a tudatlanság sötétségében fogtak volna tespedni, melyeknek roppant előhaladtát most a gyűjtemények szaporodásával naponkint s mindinkább bámulnunk kell; nélkülök felvilágosítás helyett jelenleg is balhit, babona, előítéletek, tévedések és csalódások zűrzavara uralkodnék; a természet jelenetei színpadján most is megmagyarázhatlan homályba burkolt csudák foglalnék el a buvárkodó s következtető ész fényét és a kritika helyét. S midőn a philosophia mindennemű sötétség felett diadalmaskodva, mindinkább magasabbra emelte fényárasztó szövétnekét a világ minden

részein s nemzetségein: akkor valóban nagyszerű sikerét minden világboldogító következményei s eredményeivel együtt leginkább azon jobb ízlésnek köszönheti, mely a természeti tudományok iránt mindinkább terjedez. Azon sokféle s becses terménygyűjtemények, melyeket még a legszűkebb elméjű ember is örömet nézni s rólok bámulva gondolkodni kénytelen, ébresztették fel s folyvást gerjesztgetik mindeniben azon tud- és tanvágyat, mely az ember működő kezével párosulva, az úgyszólván mindenható ipar szülője lőn, általa a tudatlanság, balhiedelem, babonaság s minden sötétség fátyolát leleplezván, sa valóság és igazság tisztaságát az emberi ész előtt teljes fényében feltüntetvén. Ennélfogva a termények gyűjtői s terv- és célszerűen alakított és használt gyűjteményei legszerencsésebb alapítói s gyarapítói a természettudományoknak, s általok az ipar, a míveltség, a felvilágosodás és az emberi jólét s boldogságnak.

Terményeket szedni, gyűjteni, gyűjteményeket készíteni, állítani lehet a természet mindhárom országából, valamint e három ország külön osztályaiból. Mindennemű gyűjtésnek, felállításnak, gyűjtemények fentartásának van ismét több, különféle, jobb, rosszabb, célra inkább vagy kevésbé vezető útja és módszere. Ámbár arról, mint gyűjtő, nagyon is meg vagyok győződve, hogy az bizony nem csak nem fölösleges, sőt inkább szerfelett hasznos volna, ha itt, az évről évre folytatott nagygyűléseink szaküléseiben, a külön osztályú termények célszerű gyűjtésébe tapasztalatilag beavatott természetbuvárok v. i. szaktudósok, a Kovács Gyula tudornak, ki 3 év előtt Kolozsvártt e szakban a növénygyűjtés legjobb módjáról oly tanulságosan értekezett, jeles példáját követve, minden szakbeli gyűjtés legjobb módszerét előadnák, ezáltal szakbarátinak legjobb s legbiztosabban célravezető utakat nyújtván; ámbár mondom, efféle útmutatás nagy hasznáról egészen meg vagyok győződve: nekem azonban jelen alkalommal nem célom azt fejtegetni, hogy mely szakban micsoda gyűjtésmódok a legcélszerűbbek. Én ma csak általában azzal szándékozom mulattatni tisztelt hallgatóimat: „hogy a természeti tárgyaknak, mely gyűjteményei igazán célravezetők, és melyek nem? – és miként kelljen tehát minden gyűjteményt szedni, állítani, tartani, hogy azok a gyűjtőre nézve tanulságosak és érdeletesek, a tudományra nézve gyarapítók s felvilágosítók, az emberiséget illetőleg hasznosak és boldogítók; következésképp a gyűjtőnek életben öröme, sőt még holta után is tiszteletére váljanak.

Mióta a természettudományok napfénye kedves magyar hazánkba is áthatott: nálunk is napról napra külön szakokban mindinkább szaporodnak a termény-gyűjtők és gyűjtemények. Ha azonban komolyan körülnézzük, ha vizsga pillanatunkat honi gyűjtőink gyűjteményeire fordítjuk, ha reájok gyűjtés közben figyelmezzünk, ha visszaemlékszünk beszédeikre, melyeket

gyűjteményeik felett tartanak, ha mérlegre vesszük azon tapasztalatokat, tudományuk-, élvezetök- és hasznukat, miket maguknak a gyűjtés által szereztek, s gyűjteményeikkel másoknak nyújtottak: vajon nem kényszerítettünk-e honi gyűjtőink- s gyűjteményeinkről azon szomorú tapasztalást és fájdalmas vallomást tenni, hogy bizony honi gyűjtőink közt még folyvást sokan minden terv, minden cél, minden jobb irány és ízlés, minden valódi élvezet és haszon nélkül gyűjtenek.

Nekik az mindegy akármik, akármilyenek, bár honnan jönnek, bármely időszakból származzanak a termények. Mit gondolnak ők azzal, legyenek vagy ne legyenek e tárgyak meghatározva s kellően megnevezve, legyenek vagy ne legyenek azok, a minek tartatnak és mondatnak: az nekik mindegy, csak legyenek meg, hogy mondhassák, miszerint nekik is van, még pedig mindenféle tárgyú gyűjteményök!

Az efféle gyűjtők közt nem ritkák hazánkban is olyanok, kiknél a tárgyak s gyakran legnagyobb ritkaságok ott állanak s hevernek hasztalanul gyűjteményeikben, nem ismerve a gyűjtőtől magától; sőt a gyűjtő gondatlansága és restsége miatt ott porban és piszokban fekszenek s romlanak. Minthogy pedig az efféle bár terv- és céliránytalanul összeszedett gyűjtemények mindegyikében több kevesebb érdekes tárgy, sőt gyakran a legnagyobb kincsek elrejtve hevernek: az egyetlen szerencsájük, hogy olykor-olykor mégis akadhatnak okos férfiak és szaktudósok, kik azokat vagy tudományos használás vagy megvetés által mentik meg a végenyésztőtől.

Vannak számos gyűjtőink, kik bizonyos terv és kitűzött cél szerint gyűjtenek ugyan; de a jó gyűjtésre nem lévén oktatta és elkészülve, fáradságos gyűjtésük s költséges gyűjteményeik által korántsem érik el mindazon hasznot és élvezeteket, melyek különben a jó s célszerű gyűjtemények elmaradhatlan eredményei.

Szóval, igen tisztelt hallgatóim! mindazon gyűjtők, kik gyűjteményeik felállítása mellett megelégszenek a termények pusztá összehordása, elkészítése s bármi terv- és céliránytalan felállításával, kik már a pusztá szedést és felállítást magát, mely csak eszköz, célnak veszik és tartják: azok az árnyék után kapkodván, a valóságot magát elhanyagolják és elszalasztják. Mindazon gyűjtemények, legyenek azok kicsinyek és porban heverők, vagy bármily nagyok, költségesek és pompásak, melyeknél a természet lelke, élete, a teremtés szelleme, a gyűjtés tanulságos és haszonárasztó jelleme sem a tárgyak rendezetéből, sem természetű felállításukból, sem a gyűjtőből magából ki nem tetszik s fel nem szólal az azokat szemlélőhöz; melyek a lélekben nem ébresztenek tanvágyat, nem hatnak a szívre boldogító éledelettel, oktatta nem gyönyörködtetik szemlélőiket, kik ezektől minden jó benyomás,

minden tudományos épülés, minden haszon nélkül elhagyattak: az ilyen s efféle gyűjtemények, mondom, nem célszerűek, csupa holttest-halmazok, csak börtönei a szabad természet tagjainak; koporsói, sírjai, temetői a gyűjtő által örök halálra kárhoztatott, elölt és a természet élete sorából kivégzett természeti tárgyakká.

Miután már a célszerűtlen gyűjtemények hasztalanságát s gyűjtőik veszteségét bús érzélemmel hagytuk magunk után: forduljunk immár az okos és ildomos gyűjtők felé, nagyobb és igaz élvezetet nyerezők okszerű gyűjteményeik jelességben.

Ha e helyütt visszaemlékszünk értekezésem bevezetésének azon szavaira, melyekben a terménygyűjtemények fogalmát értelmezém, céljukat, rendeltetésüket jellemzém, röviden előadván, hogy azok született képviselői, legtökélyeseb pótlói, természetes tükrői a természetnek, élő könyvei, tanodái, hirdetői a természettudományoknak: akkor a gyűjtemények fogalma s rendeltetéséből magából kitetszik, miszerint egyedül oly gyűjtemények célszerűek, és méltók a természettudományi gyűjtemények nevére, melyek e fogalom s rendeltetés magasztosságának minden tekintetbenmegfelelnek, vagyis melyek valóban tudományos, élvezet- és haszonárasztó terv szerint s célból állítatnak; melyekben tehát nem csupán holttestek láthatók, sőt inkább a természet élete, működése s rendeltetése jellemeztetik; melyek ihletétől szívünk áthatva fölemelkedik a vallásosság nemes érzelmeinek szárnyain maga az Isten szentsége és dicsőségéhez; szóval, melyek tudományos élvezetet, épülést, anyagi s szellemi hasznat és kéjeket árasztván, rólok Horáczzal méltán mondhatjuk: „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci!” Ámde, hogy a gyűjtemények e nagyszerű tisztókat betöltsék, hogy célszerűek legyenek: szükség, hogy a gyűjtő minden tárgy fölkeresése, szedése, megszerzése, felkészítése, s gyűjteményekbe való beiktatásánál szüntelenül azon szabályzó eszmét s vezérelvet tartsa szeme előtt, miszerint a gyűjtemények nem szabályzó eszmét s vezérelvet tartsa szeme előtt, miszerint a gyűjtemények nem cél, hanem csak, mind a gyűjtő ismerete s érdeklődésének, mind az egyetemes természettudományok s ezek által a közjólét megalapításának s kifejlődésének eszközei és emeltyűi.

A ki tehát jól s célszerűen kíván gyűjteményeket összeállítani, szükség elkerülhetlenül, hogy gyűjteményeit négy főalapterven állítsa fel. Ezen négy alapterv pedig:

1. A tárgyak természetű elkészítése.
2. Azok célszerű, rendszeres felállítása; (s mi e kettőből önkényt foly)
3. Belőlök eredő élvezet s haszondús használat.
4. Körültök tett tapasztalatok pontos leírása.

1-ör. A tárgyak természetű elkészítése.

Ha gyűjteményeinek célszerűségének első alapját akarjuk megvetni, azon kell iparkodnunk, hogy a terményeket úgy válasszuk, miszerint azok ne legyenek – miként azt sok gyűjteményben találjuk – elferdített torz- és rémképei a természetnek; hanem legyenek alkatrészeikre, idomukra, színezetükre, ép- és szépségökre, szóval, egész mivoltukra nézve igaz, tiszta, természetű képviselői a magukhoz hasonló osztályú, nemű és fajú egyetemes rokonaiknak.

Hogy a gyűjtemények jó terv s célszerűség alapján készüljenek arra, mint mondám, szükséges:

2-szor. Azok célszerű, rendszeres felállítása.

A rend dolgok lelke. Ezt mondja a tapasztalatokban megért őskor bölcsességének arany példabeszéde. Minél több dolog és tárgy, s számosabb lény létezik valahol, annál nagyobb, szigorúbb rend kívántatik köztük a közcél elérése s fentartása végett. De a legjobb, legpontosabb rendnek tökélymintáját a mennyei rendező bölcs és hatalmas keze állítja fel a természet azon célszerűségében, melyet, ámbár mindenütt világosan látunk, mégis sehol és sohasem bírunk eléggé csudálni! Ha tehát a természet mindenségében mindenütt az Isten-adta rend uralkodik: mily természetes dolog, hogy az legyen egyik fő jelleme s lelke minden természeti tárgy célszerű gyűjteményeinek is, úgyis mint a természet képviselőinek. A gyűjtemények célszerűsége is azt kívánja, hogy azokban tárgyaik mindegyike az őt illető helyet foglalja el. Mivel pedig ezen célzt egyedül az által érhetni el, ha a gyűjtemények bizonyos rendszer szerint szedtetnek, állítatnak és szerkesztetnek: önkényt értetik, hogy azoknak okszerű elrendezésére a legjobb, legcélszerűbb s olyan rendszert kell választanunk, mely e vagy ama szakban a legjobb, legtapasztaltabb, legjelesb szaktudósok rendszere. De korántsem elég, ismerni a jó rendszert s megválasztani; szükséges még, hogy azt egyszersmind saját gyűjteményeinkre, még pedig ezek mivolta, terve, rendeltetése s egyéb körülményeihez képest, célszerűen alkalmazzuk is. E szerint úgy legyenek felállítva s elrendezve gyűjteményeinkben a tárgyak, hogy rajtok mindenki előtt önkényt tűnjenek fel nem csak az egyes termények jellemző bélyegei, hanem azon természetes kötelékek és rokonsági kapcsok is, melyek által a termények egymással, melyeknél fogva azon osztály, rend, nem, család-dal, melyhez tartoznak, sőt az egész természettel, melyben léteznek, minden tekintetben összefüggnek, mindenünnen egymásba átfolyanak, mint megannyi alkotó részei s láncszemei az egyetemes természet összeségének. A gyűjtemények tárgyai tehát úgy legyenek rendszeresítve, hogy már a felállítás maga és elrendezés figyelmet ébresztsen, s

legyen visszhangja és hű tükre a tárgyak természete minőségének; alkotásuk, sajátásaik s életmódjaiknak, természetes összefüggésük s egymás közti egyéb föltételes viszonyaiknak. A gyűjtemények továbbá úgy szerkesztessenek, hogy bennük már a rendezet maga könnyítő segédeszköze, nyílt útja, biztos kalauza legyen mindenkinek, valamint az egyes tárgyak megismerése, úgy ezeknek a rokon nemek, rendek, országok, sőt maga a természet nagy gazdálkodásához állása, viszonya, összefüggése, rendeltetése és haszná-nak felfogására, nyomozására s e szerint a természeti tudományokba fokenkénti beavattatás körül. Végre a gyűjteményekben a rendszer és a gyűjtőben, mint minden vizsgálóban bizonyos éledelet és kéjelmes érzést gerjeszsenek és tápláljanak, mely megnyervén s elfoglalván szívét, benne buzgó kívánságot és vágyat serkentsen, az ő mindenütt és mindenben kitetsző egyezményének s nagyszerűségének tökélyesb s minden romlatlan szívet annyira boldogító megismerése után. Röviden szólva: a gyűjtemények elrendezése legyen természetes, mulattatva oktató, felvilágosítva kedveltető, gyönyörködtetve nemesítő, haszonárasztva jóra buzdító, tökéletesítve boldogító!

Hogy gyűjteményeink a terv s czélszerűség mezején igazán díszelegjenek, elkerülhetlenül szükséges:

3-or. Azok czélszerű és sikeres használata.

Bennük találjanak valamint a gyűjtők, örök, vizsgálók és írók, úgy mindenki egy pompás mezőt a tanulás, öntanítás, ujjmutatás és útbaigazításra; azok nyújtsanak alkalmat, anyagot és ingert szemlélőik s vizsgálóiknak az előmenetelre s folytonos haladásra a szakbeli s közvetve az egyetemes természettudományokban; a gyűjteményekben leljen a tanító mindent, mivel tanítványai szívébe érdek- s éledelettelen vonzalmat olthasson be a természet szépségeihez s ártatlan gyönyöreikhez, és szeretetet csepegtethessen terményeikhez; mi által velük megkedveltesse azon természettudományokat, melyeknek igaz kedvelése s buzgó gyakorlata legbiztosb védfal s legszemesebb őrangyal az ifjúság kicsapongásai ellen. Terménygyűjteményekben találjon a szaktudós és minden igazság-barát tárgyakat, módokat, eszközöket, mikkel láthatólag oktathassa a tudatlant, felvilágosítsa, s az igazságról meggyőzhesse a kétkedőt és tévelygőt, legyőzhesse s porba tiporja a babonát, előítéleteket, balhitet, ezeknek minden káros következményeivel együtt. Szóval: a termények gyűjteményei legyenek alapjai a tanulásnak; világító fáklyái a valóság-, igazság- és meggyőződésnek; támaszai az egyetemes tudományosságunknak, menedék- és enyhhelyei a munkafáradtaknak és életuntaknak; legyenek forrásai az önzés minden zavaraitól tiszta örömevezetnek; tartozzanak főleg azon lépcsőkhöz, melyeken a jobb ízlés lelkünket a tapasztalás, tudományosság s felvilágosulás mezején át az

erény és érdem öntudatának szent birtokába vezérli; legyenek segédkezei s emeltyűi a mezőgazdaságnak, iparnak, mesterségeknek, kereskedelemnek; legyenek azon ösvények, melyeken a természettudományok a közéletbe mennek át, a közjólét és boldogságnak gyümölcsözőendők.

Ámde, hogy a gyűjtemények ekkép gyümölcsözzenek, korántsem elég a természeti tárgyakat okszerűen összegyűjteni, természetűn elkészíteni, bármi jó rend szerint elrendezni s felállítani; ezen magasztos célra elégtelen még az is, hogy azokat gyűjtőjük, tulajdonosuk ismerje, szóbeli tanítás vagy használhatási engedély által másokkal is ismertesse. Azok, önmagukban legyenek bármikép is szedve, felállítva, szerkesztve, csupa holt-testek, csak lelketlen szerek ezen magasztos célra. E magasztos célpedig akkor érhetni el általok, ha az ő lelkek és életök a gyűjtőben magában s gyűjtése szellemi eredményeiben lakozik. Ezen magasztos cél, mely is a gyűjteményeknek czélszerű, és az emberi közjólétre sikerárasztó használata, a gyűjtemények által csak akkor lehet elérni, ha gyűjtőjük s tulajdonosuk nem pusztá gyűjtő, hanem egyszersmind szorgalmas természetbuvár és lelkes természetvizsgáló. Természetbuvár, természetvizsgáló az, ki a természetnek s benne jelesen kitűzött szakának valamint tárgyait, úgy ezeknek sajátságait s egyéb teremtményekhez való viszonyait maga a természet könyvéből tapasztalatilag kipuhatolni, megismerni, másokkal is megismertetni, s ezen ismereteket saját és embertársai hasznára, élvezetére s boldogítására fordítani iparkodik. De mivel ez a természeti tárgyak számtalansága, sajátságaik, működéseik, viszonyaik véghetetlensége, és az emberi elme szűkkörűsége mellett egyedül a tárgyak s rajtok tett tapasztalatok leírása által eszközölhető: kitetszik, hogy a czélszerű gyűjtő, természetvizsgáló és természetbuvár nevét csak azok érdemlik meg méltán és igazságosan, a kik egyszersmind természetleírók.

A ki tehát czélszerű gyűjteményeket szerezni s bírni kíván, és a természetbuvár nevét méltán viselni óhajtja, annak főfeladata:

4-er Hogy a gyűjtött s rokon tárgyakon tett észrevételeit s minden tapasztalatait önmaga s a természettudomány számára és hasznára híven jegyezze össze s írja le. *Littera scripta manet, vox et ipsa observatio perit!* Minden természetgyűjtő és természetbuvár, a ki mindent feljegyezget, mit a természetben észrevesz s tapasztal, kimondhatlan sokféle hasznat és fontos cél ér el. Ő ez által minden előtte megforduló sőt érdeklő tárgyat testi- s szellemileg jobban ismer meg; és már ez által gyűjteményének valamennyi tárgya, s ezek hason rokonai a szabad természetben, tehát ezer meg ezer teremtmény-társai, mind megannyi jó ismerősei, kedvesei, barátjai. Előtte aztán természetesen minden gyűjtött tárgy százszorta érdekesebb és

kedvesebb, mihelyt az nemcsak a gyűjteményben holtan áll, hanem annak egyszersmind élete is meg van a róla vitt jegyzetek és leírásokban. Azon gyűjtő, ki minden észrevételét s tapasztalatát is pontosan feljegyezteti, ezeknek nagy és sokféle hasznát veheti. Ezek az ő felvilágosító szövétnekei, ügydöntő bírái, s az igaz útra legbiztosabban vezető kalauzai a tárgyak összehasonlítása s meghatározásának gyakran összebonyolult, tüskés és kétséges mezején. Minden följegyzett tapasztalatunk valamely terményről új inger s hatalmas rúgó arra, hogy azt még jobban sőt lehetőségig tökéletesen ismerjük meg. Minden kellően felfogott s pontosan feljegyzett jelenet a természetben s annak tárgyain forrását nyithatja ezer más, és pedig gyakran legérdekesebb észrevételek s legbecsesb fölfedezéseknek, melyek a feledékenység örvényében merülnek el s örökre elenyésznek, ha azokat nyomban és híven nem jegyezzük vala fel.

És valamint a világon általában semmi sem terem egyszerre, hanem minden dolognak s eredménynek léte előkészületét föltételezi: éppen így van ez a czélszerű gyűjtemények s hasznos eredményeik elérésével is. Csak azon természetbarát, ki minden gyűjtött tárgyon tett észrevételeit pontosan jegyezteti, nem bírja túrni, hogy gyűjteményében meghatározatlanul állíttassanak fel a termények, hogy ott éveken át névtelenül s ismeretlenül maradván, minden haszon nélkül heverjenek. Mert hiában, úgy van az életünkben, hogy t. i. a miről azt sem tudjuk, mi légyen? lehetetlen, hogy annak kifürkészése s megismerése bennünket annyira érdekeljen, mint azon tárgyaké, melyeket már megismertünk, melyeknek valóságából s életéből már kitudjuk, hogy mik és hova sorozandók azok. Azért is a czélszerű gyűjtőnek legelső feladata, azt tudni meg s arról bizonyossá lenni, a mit vizsgált, annak címét adhatni, a miről jegyeztett, minek természetét s érdekes tulajdonait leírta. Hanem éppen ez által, főleg ha ezt korán kezdtük tenni, elvégre három felette nagy célzt érünk el. Ez úton jut terménygyűjteményünk egyik fő s legbecsesb jelességéhez, t. i. a helyes pontossághoz és igazsághoz; ez úton növekszik s tökélyesül a köröttünk előforduló minden tárgyróli tudományunk, mert korán fogván a vizsgálás és leíráshoz, időnk volt minden adott alkalommal más és több új adatot észrevenni és gyűjteni; előbbi észrevételeink alaposságáról vagy helytelenségéről meggyőződni; ez által a tényekben, az igazság belátásában és a tudomány alaposságában mindinkább gyarapodni és szilárdulni. De ez úton, efféle czélszerű gyűjtés által érünk még el egy sokkal fontosabb s haszondúsabb célzt is, hogy ekként saját tapasztalataink által lassankint minmagunk is jutunk, általunk pedig ember- s polgártársaink is jutnak a honi természetrajz legjobb birtokába.

Avvagy tán azt higyük-e, hogy a világ leghíreseb buvárai, hogy Aristoteles, Plinius, Linné, Cuvier, Humbold és ezer más a természettudomány égének legtündöklőbb csillagai másképp jutottak roppant tapasztalásuk, mély tudományuk, tanulságos munkáik s halhatatlan neveikhez?! azt tegyük-e fel róluk, hogy előttük is tán, mint valaha Mózsés előtt, egy varázsütésre nyíltak meg a természet forrásai?! – Bizony ők is csak egymás után és egyenként vizsgálták a természet tárgyait; ők is buzgón követvén azon bölcs mondat tanácsát: „Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo, sic homo fit doctus non vi, sed saepe legendo” – időről időre munkás méhként gyűjtögették mind a terményeket magukat, mind a rajtuk tett észrevételeket, s így léptek fel a tudomány, hasznosság és dicsőség azon fokára, melyen őket méltán tisztelve csudáljuk, melyre azonban soha fel nem vergődtek volna, ha a terményeket lassanként és czélszerűen nem gyűjtögették, ha azokat le nem írták vala.

Vajon hány minden tekintetben jeles, hasznos, híres természetbuvár és író válhatott volna azon sok ezer gyűjtő közül, kik a földön, kik csak hazánkban minden terv, czél s következésképp haszon nélkül is gyűjtöttek, ha czélszerű gyűjtéssel egyszersmind szorgalmas vizsgálást és pontos jegyzetést párosítottak volna? Most pedig mit sem tudunk róluk, gyűjteményeikkel együtt mét életükben holtak s eltemetve maradtak, mert nem volt, ki őket idejekorán kiragadta volna a szellemi halál sírjából! – Ők nem akadtak czélszerű gyűjtőkre és gyűjteményekre, melyeket buzdító például s szabályzó zsinórmértékül használhattak; nem példás szaktudósokra, kiktől jó tanácsot, tanulságos oktatást, jobb s célravezetőbb irányt nyertek –; nem Maecenásokra, kik bennök a jóakaratot s nemes törekvést pártfogásukkal nevelték, gyámolították, gyümölcsözővé s haszonhajtóvá tették volna. Azért maradt el, higyétek el n. t. hallgatóim! – édes hazánk is a természettudományokban átalában és ezek egyes szakaiban oly annyira és oly kimondhatlan kárával anyagi s szellemi jólétének az e tekintetben sokkal szerencsésebb más országok megett; mert a haladásnak egész e jelen szerencsésebb koráig nem voltak gyűjtemények, sem tanítók, sem szaktudósok, kik a tökéletesedésre ösztönt és irányt adtak volna; hiányoztak pártfogók, kik a kitartó törekvésre ingert és hatalmas rúgót nyújtottak volna.

Mint igaz barátja a gyűjtők élveinek és a közjólét gyarapításának, nem bírom eléggé ajánlani, miszerint minden gyűjtő és természetbuvár annyit jegyezzessen, a mennyit csak tapasztal a természet tárgyain és jelenetein. Ki a természetben minden tárgyról és mindent jegyezget, a mit rajta észrevesz és tapasztal, az kétszeresen, többszörösen, sőt csak is az élvezi igazán a természet szépségét s kellemeinek gyönyöreit. Mert minél többet tapasztal és ír, annál több oldalról nyílnak minden tárgynál még érdekesebb jelenetek s gazdagabb élvezetek

forrásai előtt. Ő reá nézve minden frís tapasztalat új inger több, bővebb, tökéletesb vizsgálatra s fontosb eredményekre; őt minden új adat, példa, tanulság valamint tudományában, úgy boldogságában is gazdagítja. S midőn az, ki korán fogott a czélszerű gyűjtés és leíráshoz, ekkép anyagi s szellemi kincseiben boldogul: akkor a czélszerűtlen, merő gépszerű gyűjtők meg vannak fosztva saját hibájuk által mindezen javak, örömek és élveztektől. És ha tán mégis, mint történni szokott, végtére szemeik megnyílnak is, ha hibájok átlátására más okosabb gyűjtők s czélszerű gyűjteményeik jelességei által kényszerítettnek, mindez már rendszerint későn, akkor történik, midőn a teendők s akadályok száma felette megszorodott, midőn az elme és test nem bír többé azon ifjúi erővel s vidorsággal, mely a kitartó fürkészetre s dús élvezetre szükséges, midőn az élvezetek aratására legalkalmasb perczek elenyésztek, midőn azok helyett csak bú és panasz maradt az elmúlasztott, de soha többé vissza nem téríthető idő, s vele örökre elrepült éldelet és haszon vesztesége felett. Ellenben mily megnyugtató a czélszerű gyűjtés által nyert arról való meggyőződés, hogy mi nem valánk közönbösek Isten azon művei iránt, melyekkel mint ugyanannyi teremtménytársainkkal szent célokból vett körül bennünket, hanem inkább iparkodánk mindegyikét kiismerni, mennyire a gyarló embernek csak engedtetett; és a mit rólok tudunk, azt öntapasztalatilag szereztük magunknak. Mennyire boldogító a természet czélszerű buvárlása által szerzett azon büszke öntudat, hogy mi nem tapostuk háládatlanul a természet kincseit, hanem hogy azokat bölcs rendeltetésük szerint iparkodtunk kipuhatolni, megismertetni, használhatókká tenni minden oldalról és sajátságaikról, melyeknél fogva fontosak és hasznosak valamint az egyetemes természet gazdaságára, úgy jelesen a tudomány haladására, az emberi jólét s polgártársaink boldogságának gyarapítására; ha keblünkben érezhetjük azon tudalmat, hogy törekvéseink által nyert a tudomány, gyarapodott felebarátink java, hontársaink jóléte; ha tehát arról lehetünk meggyőződve, hogy mi e tekintetben sem valánk holt részei a természetnek, hanem hasznos tagjai az emberiségnek, háladatos hirdetői Isten dicsőségének, s e szerint munkás fiai kedves hazánknak. Mily boldogító lehet, mondom, az ily meggyőződés, öntudat és lelkiismeret, azt csak azok érzik igazán, kik gyakorlati természetbuvárok lévén czélszerűleg, azaz tapasztalatilag s leíróképen foglalkodnak a természeti tárgyak buvárlása s leírásával.

Nem birom eléggé újra meg újra ajánlani minden gyűjtőnek és természetbuvárnak, miszerint azt magunknak elvül tűzzék ki, átalában semmit sem gyűjteni, gyűjteményeikbe semmit nem iktatni a nélkül, hogy egyúttal a gyűjtött vagy rokon tárgyról mindent jegyezgessenek, a mit azokon észlelnek, legyen az érdekes, vagy látszassék csekélységnek. Soha se gondoljuk, soha se hitessük el magunkkal, tisztelt természetbuvár-társaim! hogy a

természetnek minden tárgyai más természetbuvárok, más nemzetek által már kifürkészve s leírva volnának, hogy a mit mi látunk s tapasztalunk, azt már más is látta és leírta, következésképp, hogy körülte a mi puhatolásunk, észlelésünk, jegyezgetésünk fölösleges volna! Oh higyétek, egy sőt több szem is könnyen csatlakozik; sok szem sokat, több szem többet és jobban, és ugyanazon szem többször többet lát, sőt más helyzetben midnig mást és másképp lát. És ha ezen szíves kérésem s felszólításom átalában igazságos: úgy legigazságosabban hangzik az mi hozzánk, Magyarhon természetbuváraihoz s terménygyűjtőihez. Mily számtalan, legérdekesebb, más éghajlatú tartományokban elő nem forduló, itt vizsgálatlanul, ismeretlenül, leíratlanul heverő terményeink vannak még hazánkban a természetnek minden ország, osztály, rend és neméből, bárcsak azokat vizsgálni s leírni ne restelnők! De ha minynyája már felfödözve s leírva volna is, nem lehet-e mellettök is időről időre oly tüneményeket tapasztalni s leírni, melyek más buvárok figyelmét egészen kikerülték. Különböző éghajlat ugyanazon egy terményen különböző tüneményeket idéz elő; sőt ugyanazon egy tárgy ugyanazon éghajlat alatt más, megfordított viszonyok közt külön tapasztalatokra s ekként önmagának minden oldalról megismerésére vezet, úgy, hogy a mi rajta ma ezen körülmények közt érdektelennek látszik lenni, az holnap más viszonyok közt alkalmat nyújthat a legfontosabb észrevételekre. Nincs azonban, higyétek tiszt. természetbuvártársaim! teljességgel nincs tárgya a természetnek átalában, melyről igazán mondhatnók, hogy az már tökéletesen s kimerítőleg volna kifürkészve és leírva, és hogy rajta nem volna már mit, nem lehetne még érdekes tényeket is észrevenni s leírni. Emlékeztetni bátorkodom kegyeteket a tavál Eperjesen tartott egyik értekezésem némely szavaira, melyekben az ottani gyűlés előtt azon nyílt vallomást tettem, mit jelenleg is örömet ismételtek, hogy én bizony, noha már 20 év óta főleg honi gerinczéseinkre fordítom figyelmemet, még magát a verebet sem ismerém ki tökéletesen. Bátorkodom továbbá emlékeztetni eperjesi értekezésem azon szakára, melyben az annyira ismert vakondokról bebizonyítám, hogy mi ezen legközönségesebb állat legérdekesebb sajátságait sem ismerjük, és e gyűlésünkön is aligha leszünk képesek azoknak problematicus voltát megfejtetni. És íme, így nyújt gyakran egy tárgy, sőt mellette egyetlenegy tapasztalat alkalmat a legbecsesb és az egész tudomány irányára nézve nagy fontosságú következtetések- és felfödözésekre. Századokon keresztül egész a folyó évtizedig azt hitték, s mintegy megczáfolhatlan igazságnak tartották és tanították a geológok, hogy a gránit (magla) a legősibb képlet és talapzat minden ásvány és földréteg közt. És íme, most már újabb észleletek nyomán egészen más elmélet van felállítva, mely szerint a gránit, mint vulcani képlet, a képletek 3-ik helyére szállítatott vagyis degradáltott:

s ezen egy észrevétel által egészen más s ellenkező fordulatot nyertek a geológok egyetemes nézetei, s így azon előbbi elméletet, mely századokon keresztül szerepelt, egy észrevétel képes volt egészen kiforgatni sarkaiból.

Lám a magtörő (*Nucifraga Caryocaaetes*) mily közönséges, Európa minden erdős tartományában bőven előforduló és költő madár, és mégis egész a folyó év april haváig egyetlenegy madárbuvár sem ismerte annak valódi tojását, és valóban igen szerencsésnek tartom magamat, hogy azokat több efféle felfedezvényemmel együtt, éppen jelen szakgyűlésünk természetbuvárainak először fogom bemutatni.

Lám a kakuk is mily közönséges madár, mégis azt hívék róla a madárbuvárok Aristotelestől kezdve egész a mostan élők koráig, hogy azon szőrök, melyek gyomrának belsejét fedik, ott nőttek és természetes szörbélését s bundáját képezik a kakuk gyomrának, melyről nemcsak értekezések, mellette és ellene, hanem egész könyvek is íratnak. Mióta azonban a legújabb madárbuvárok azon egy körülményt, azon egy tényt szerencsésen felfödözték, hogy a kakuk, mely rendeltetésénél fogva hernyókkal él, legtöbbnyire szőrös hernyókkal táplálkozik: azóta vége a vitának, mert már kiki tudja, hogy a kakuk gyomrának bundás bélése a befalt hernyóktól kölcsönözött öltözet.

Mennyit kelljen még főleg honi természetvizsgálóinknak nyomozni, felvilágosítani, igazítani és változtatni csak a hazai termények hiányteljes, gyakran egészen hamis ismeretein: ezt könnyen átláthatjuk már csak azon egy példából is, hogy hazánkfiái széltire, sőt tán még honi természetbuváraink közt is legtöbbben azt hiszik, s vitatni is készek volnának, hogy az országszerte annyira ismeretes fogas (*Lucioperca Sandra*) kizárólag Balaton tavának lakosa, hogy ez és a főbb folyókban előforduló süllő két egymástól egészen különböző halfajok, s a mint ezt, reménylem, lesz nem sokára alkalmam valamely, a Balaton közelében tartandó nagygyűlésünkön, a két különféleképpen vélt hal egyszerű összehasonlítása által is megczáfolni, s mind a kettőnek azonosságát bebizonyítani: úgy viszont arról is tökéletesen meg vagyok győződve, hogy számtalan becses észrevétel, valamint az általa létesült legfontosabb felfödözés soha létre nem jött, sőt inkább a tudomány, ipar és közjólétre nézve végkép elveszett volna, ha azt az észrevehető azonnal feljegyezvén, ez által az életnek meg nem tartja vala.

Azért is újra és kérve kérek minden, főleg pedig kezdő terménygyűjtőket s természetbuvárokat, foglalkozzanak a természet bármely országa vagy osztályabeli tárgyak gyűjtésével is, fogadják el szíves tanácsomat, s ne mulasszák el azonnal maguknak a kiválasztott kedvencz osztály- és szaknak minden egyes tárgya számára egy külön, azon tárgy czímével ellátott füzetet készíteni, s ezen füzetben aztán bármit is vesznek azon tárgy körül

észre, mindent a maga helyére bejegyezgetni. Efféle füzetek rovatai közt például legyenek a termény különféle megnevezése vagyis rendszeres és tájnevei; pontos, tudományszabályos jellemzése; termése, laka, tartózkodása, előfordulásának helyei; földirati elterjedése, a táj, képlet, sajátság s egyéb viszonyaihoz, sőt a többi rokonnem s hasonfajú tárgyak arányosságához szabott számossága; azon rovatok közt foglaljon helyet a termény alkata, testi s szellemi tehetségeinek és sajátságainak rendeltetése, életmódja, hasznos vagy káros voltának s több effélének pontos leírása.

Már előre örvend lelkem azon szép remény- és éldeletnek, melyet nemsokára nyújtandnak mindazon honi gyűjtők s buvárok sikerteljes fáradozásai, kik e mai értekezésem tárgyat szívökre vették, kik abban tanácsomat, kérésemet s ujjmutatásimat örömet fogadván, azonnal tettleg is majd törekvendenek minden honi terményt oly czélszerűen vizsgálni, gyűjteni és leírni, a mint az tőlük saját éldeletük, a tudomány és közjólét szent érdeke csak kívánhatja. Ó bár én is részesülhettem volna valaha, bárcsak fiatal koromban, azon nagy szerencsében, miszerint engem is valaki a czélszerű gyűjtés s eredménydús vizsgálásra jókor figyelmeztetett, s annak magasztos céljához utasított s vezetett volna. Boldog Isten! mily szerfelett több érdekesb és sikeresb észrevételeket s tán felfödözéseket is tehettem, mennyi becses tapasztalatot jegyezhettem, mily tudományos kincseket gyűjtöttem volna!? Mind ennek nagyobb része elenyészett, mert nem volt, ki engemet jókor s kellően figyelmeztetett, oktatott, vezetett volna ezen szent cél megközelítésére. Sőt inkább, fájdalom! voltak tanítóim, kik természetismeretek utáni vonzalmamat s vágyamat kárhoztatták, kik midőn előttük nyilatkozáim, hogy természetbuvár kívánok lenni, ezen szándékomért kinevettek s hasztalannak neveztek, úgy vélekedvén, hogy a természetben már minden kifürkészve, tudva és mások által leírva van. Voltak tanítóim, kik üres óráimban gyűjtés végett tett kirándulásaimért megbüntetni nem áttallottak; de ám nem volt csak egy is, ki e hajlamomnak jó irányt, ki oktatást adott volna a jobb, czélszerű s haszonhajtó gyűjtésre. De szívesen megbocsátok nekik; mert hiszen ők szegények nem tudták, mit cselekszenek! Hiszen akkor, hiszen még csak néhány év előtt is a természetbuvár oly ritka volt hazánkban, mint a fehér holló a madarak közt, a magyarok azt csak mint valami exotikus lényt ismerték; sőt ő most is nem inkább nevetség s megvetés, mint tisztelet tárgya-e? nem áldozata-e inkább a nyomornak, mint kedvencze a pártfogásnak? ámbár ő bizony nem utolsó barátja s előmozdítója a közjólétnek, méltó a köztisztelet és pártfogolásra. Vajon az ő hosszú fáradozásai, terhes munkái, nélkülözéseinek s áldozatainak nem egyetlenegy önszerezte jutalma-e hazánkban azon öntudat, hogy ámbár törekvéseinek igaz méltatása s pártfogása

mellett sokkal többet s jobbat tehetett volna is, mégis annyit tett a mennyi tőle csak telhetett?

Hogy tehát ti, igen tisztelt honfi buvártársaim! minden hasonló idő, fáradság s áldozat veszteségétől mentek maradjatok; hogy czélszerűen állítandó gyűjteményeitek által azon édes öntudat jutalmának minél teljesb birtokába szerencsésen juthassatok: okulni tanuljatok az én fájdalmasan, de már későn belátott és soha többé ki nem pótolható veszteségemen, s azért is nem éppen szerencsés példámon, mely engem egymaga ösztönözött arra, hogy e tárgyban hozzátok oly terjedelmesen szóljak. Okuljatok példámon – longa enim via per praecepta, brevis et expedita per exempla! et felix, quem faciunt aliena pericula cautum, infelix autem, quem sua damna docent!

Tegyétek hát azt ti, fiatalabb természetbuvártársaim, kik a haladásnak e szerencsésebb korában kezdtek a természettudománnyal foglalkodni, kiknek reá valamint még idejök és alkalmuk, úgy czélszerű oktatásuk is van és lehet; ti pótoljátok azt tökéletesen ki, mit mi idősbek minden taníttatásunk, minden tulajdon hibánk, tehát bűnelkövetésünk nélkül elérni nem tudtunk. Emlékezzetek, kérlek, ezen értekezésemnek nem kellemesen hangzó ugyan, de a legjobb szándékból hozzátok intézett berekesztő szavaira: hogy ha azon veszteség, melyet a czélszerű terménygyűjtés és természetvizsgálás körül saját hibánk s vétünk nélkül tapasztalunk, magában is fájdalmas és kínos büntetés ránk nézve: minél nagyobb és kínosabb bűnhődés vár tehát mind azokra, kiket majd lelkiismeretük éber sugallata emlékeztetni fog azon maguk bűne által okozott kipótolhatatlan veszteségre s szemrehányásra, hogy jobbat tudva, rosszabbat követtek, annak édes jutalmát elszalasztották, ennek kesernyés büntetését maguk vonták szegény fejeikre.

Azért is tanuljunk és iparkodjunk úgy gyűjteni, szeretve tisztelt természetbuvártársaim! hogy gyűjteményeink mi reánk nézve tanulságosak és érdeletesek, a tudományra nézve gyarapítók és felvilágosítók, az emberiséget, s főleg honfiainkat illetőleg, hasznosak és boldogítók; – következésképp a gyűjtőnek életben örömére, sőt még holta után is tiszteletére váljanak!

Madártani töredék hátrahagyott írásaiból

GEN. ORIOLUS L.⁹⁹

Naumann az Oriolust a varjúféle madarakhoz (Coraces) számítja; Brehm az ülőlábúakhoz (Brachypodes); Schinz a maga faunájában a rovarvőkhöz (Insectivorae); Keyserling és Blasius közösen kiadott faunájukban az énekesmadarakhoz (Oscines) s e két utóbbi egyszersmind a rigókhöz (Turdidae).

Nemi jegyek

A csőr erős, hosszas kúpidomú, tövén kissé szélesre nyomott, de magas hátú (ormú), ormán gyöngén hajlott, kissé túlhajló hegyén sekély bevágással. – A szájnyílás hosszabb, mint a csüd; a szájszögleten csak néhány gyöngé és rövid serte foglal helyet; a tompahegyű homlok-hunczutka az orrlyukak hátsó széléig ér, meglehetősen közel a csőr (felső káva) széléhez; az orrlyukak – hátsó szélükön – oly távolban vannak egymástól, mint a milyen a csőr magassága, középtűt, a kávázug (Astwinckel) és a hegye között értve. – Az orrlyukak közel vannak a homlok ütközőjéhez (tövéhez), oldalt teljesen szabadok és nyitvák, fordított tojásalakúak, azaz: hátul szélesebbek, elől keskenyebbek; egy-egy nagy, erős, felduzzadt hártya alatt nyílnak és belül, közepükön hosszant átvonuló, keskeny-tojásdad szaglálólemezzel vannak ellátva; a felső káva széle az orrlyuk alatt megvastagodott.

A nyelv szép lándzsaidomú, nagyobbbrészt szaruporczogós állományú, áttetsző, a hegye éles, középtűt mélyebb barázdával és egyszersmind azonkívül rojtosan osztott véggel; hátul erős, kiálló, osztott sarok; belül kicsiny és gyöngé, kívül pedig nagyobb és erős mellékfogakkal; a felső csőrpadlásrés többsoros gyöngé fogazattal.

A szemek mögött egy-egy meglehetősen tisztán kivehető kopasz folt mutatkozik.

⁹⁹ A fejezet forrása: Madártani töredékek Petényi J. Salamon írásaiból. Feldolg.: Csörgey Titus. Bev.: Herman Ottó. Bp., 1904. pp. 149–156.

A láb csüdje rövid, éppen felényi oly hosszú, mint a lábszár, és oly hosszú, mint a középső ujj karom nélkül. A három mellső ujj a középsővel csak a tövén, a külső és a középső ellenben az első ízig van összenőve. (A sárgarigót már ez az egy jelenség is inkább a varjúfélékhez sorozza.) A hátsó ujj erős, hátul meglaposodott. Maga a láb puha. (Ez is közelebb viszi tehát a varjúfélékhez.) Az araszt táblás lemezekkel. – A karmok gyöngék, oldalt meglehetősen összenyomottak, alul kétélűek, erősen görbültek; a középső ujj karmának széle kissé kiálló és éles.

A szárnyak közép nagyságúak, meglehetősen szélesek; a hátsó szárny tollai alig érik túl a középszárnyéit; mindössze 20 evezőtoll van egy-egy szárnyban; közülök az első éppen felényi oly hosszú, mint a második, a 2-ik jóval rövidebb, mint a 4-ik, a 3-ik pedig valamennyi között a leghosszabb; míg a 17-ik evezőtoll – ha összevonva nyugszik – éppen középhegyet foglal el a 9-ik és 10-ik között. Kifelé a 3-ik, 4-ik és 5-ik, befelé pedig csak a 2-ik és 3-ik evezőtoll keskenyedik meg.

A fark közép nagyságú; 12 tollból áll; a végén csaknem egyenesen el metszettnek mondható; az alsó farkfedő tollak $\frac{2}{3}$ -át, a felső farkfedők valamivel többet, mint a $\frac{1}{2}$ -ét érik el a fark egész hosszának.

A tollazat többnyire kemény és elkerekített; szép és kellemes színezetű; uralkodó szín a sárga, s ez a megkülönböztető jel mindig állandó.

ORIOLOUS ORIOLOUS (L.) 1758 **(ARANY MÁLINKÓ)**

Oriolus galbula L. 1766.

Sárga velyhe (Gömörben); Sárga rigó (átalán, de hibásan).

Sármalinkó; Szolgabíró (Borsodban); Arany málé (Sopron-megyében).

Faji jegyek.

A farcsík, a farkfedők s a farkalja, a szárny hegye s a szárny bélelő tollai szép sárga színűek. A kantár többé-kevésbé fekete.

A hím: aranysárga; a kantár, szárny és farok fekete.

A nőtény és fiatal: felül csíz-zöld, alul fehéres, de feketés szárvonásokkal; a farok felső színe többé-kevésbé olajzöld.

Méretek.

Nőtény. Hossza 23,7; szélessége 44,8; farka 8,5; csőre ívben 2,6; csüdje 2; középujja 2; ennek karma 0,7c/m.

Egy nőtény leírása.

(Lövetett 1842. máj. 22-én Budapest mellett.) Csőre barnavörös, felső kávája nagyjából szennyes-sötétbarnavörössel befuttatva, az orrlyukak fölött legsárgásabb; belül, miként nyelve is, fehéres-vörös; a csupasz bőr szeme fölött és mögött feketebarna, alatta halványzöld.

Szemhéja feketés. A láb zöldes ólomszínű, szennyesfehér bevágásokkal. Az ujjak talpa piszkos-sárgaszürke; a karmok sötétbarnák, hegyeik feketések.

A szárnybélés és a farkalja tollai, valamint a farok hegye (a középső farktollakon 0,4 c/m, a szélsőkön pedig 2,2 c/m szélességben) élénk sárga színűek.

A fejtető, nyakhátulja s a dolmány javarésze világos olajsárgás-zöld színű, elrejtett sötét szárvonalakkal; a vállak oldala feketebarnával kevert; a csíkozatlan farcsík olajos-aransárga.

A kis szárnyfedők csízzöldek, feketés felhőzettel; a nagy szárnyfedők és hátsó evezők kifelé olajos szürkezöldek, befelé feketeszürkék, a többi evező feketeszürke, zavarosfehér szegésekkel és végfoltocskákkal. Az elsőrendű evezők fedői, valamint a fiókszárny homályosfeketék, az előbbieket nagy fehérsárga – a beléjük nyúló fekete szárvonalaktól kissé osztott – végfoltokkal, melyek által szaggatott harántszalagocskák keletkeznek. A szárny mellső fele zöldesszürke; a farok tőfele világossárgásan olajzöld, fekete szárvonalakkal, közepétől az aransárga végszalag felé egyre feketésebb; a farkon durvább szürkebarnás rejtett harántvonalak is láthatók; a farok alsó oldala elöl s hátul aransárga, közepűt feketeszürke, de erős csízzöld lehelettel.

A pillák csízzöldek; a kantár sötétszürke, kissé csízzöldbe játszó; az áll szennyesen fehérszürke, olajosárga pettyekkel, a torok s az egész nyakeleje szennyesfehérszürke, előbbi kisebb és rejtett, utóbbi lefelé egyre nagyobb és színesebb sötétszürke, a hegy felé

zöldesszürke szárvonalakkal, melyek a mell felé foltokká szélesednek. A pofa szürkésen csízzöld. A mell alja s a has közepe szennyesfehér, erősebb sárga lehelettel, az előbbi feketebarna szárvonalakkal, utóbbi jóformán folt nélkül. A test oldala ugyanilyen, de az aranyárga lehelet már uralkodó színné vált. A lábszár belül szürkés és sárga, kívül csízzölden és fehérszürkésen habos.

Nagy költési foltjai voltak; belén 2 hosszúkas vakbél, izmos-bőnyés gyomrában két szétdarabolt cserebogár. Petefészkében borsónagyságú peték.

Fészkelése.

A turócszentmártoni erdőben 1846 májusán egy vékony cserfán talált fészek egy villaág és annak galyai között volt, az oldalágnak csaknem a végén, közel 6 méter magasságban. Valóságos csésze, kívülről 8 c/m magas, fenekén 13 c/m széles, peremének átmérője 10,5–13 c/m; belül 8–9,2 c/m széles és 6,6 c/m mély. Anyaga kívülről száraz falevél, széles száraz csátélevelekkel átfonva s igen finom pókhálóval átszőve; bélése finom fűszálakból került ki, peremén liba- és tyúktollakkal megtűzdelve. A fészek egész pereme gyöngéd, sárga pókhálóval volt az ágakhoz csinosan odaerősítve.

Egy másik, azon napon ugyanott talált fészek vastag tölgyfára volt építve, még pedig a legvastagabb törzságra egy vastag s egy oldalág közé. A helyszínen talált száraz levelekből és fűszálakból volt félzacskó-formára készítve, levelekkel és száraz fűszálakkal a galyakhoz odafonva és pókhálóval, melyen a pókok peteburka is rajta volt, odaerősítve. Madártoll és pihe is volt belefonva. Tojásdad belvilága finom fűszálakkal s beszótt kis tollakkal volt bélelve. Ágastul 13, a nélkül 9 c/m volt a hossza; tojásdad peremének átmérője 10,5 és 13,2 c/m; belső mélysége 8 c/m.

A Rákos-Keresztúron 1850-ben egy a főútra hajló almafa villás ágai között talált fészek legfeljebb 2,2 méternyi magasságban lehetett a föld színétől. Nagyrészt faháncsból készült, közbefont száraz falevelekkel, tyúktollakkal és pókhálósövetekkel; belül lószőrrel és czérnával kibélelve.

A rákoskeresztúri kertben 1854 május 16-ikán és 17-ikén mintegy 5-6 pár sárgarigó kergetődzött szakadatlanul; még csak ekkor párosodva, kellemes fuvolahangokként hangzó füttyögetés közben. Párosodásuk ideje tehát körülbelül május közepére esik.

Táplálkozás.

Stetinay¹⁰⁰ a sárgarigók gyomrában tavasszal zöld fái poloskákat (Pentatoma) és cserebogarakat talált. – Én magam pedig azt figyeltem meg, midőn a rákoskeresztúri kertben, ősszel, ezer meg ezer káposztapillangó-hernyót faltak fel; s nemcsak maguk lakmároztak, hanem tollas fiókáikkal együtt le-lebocsátkoztak a fákról, a prédát serényen felkeresték és elnyeldesték.

Átalán véve igen szeretik a fántermő gyümölcsöket, legkivált a jó lágy és édes körteféléket; ezekért eljárogatnak a kertekbe s fiókáikat is táplálják vele.

Életmód.

A sárgarigók szerfelett nyughatatlan, örökös izgás-mozgásban levő, szakadatlanul ide s tova repdeső madarak. Déli álmuk idején kívül alig képesek csak néhány pillanatig is egy-egy helyen megmaradni; hanem folyvást ágról-ágra, fáról-fára repdesnek, a leggyorsabb repüléssel, e közben sokat kurjongatnak és egymást hívogatják. Átalán véve igen élénkek, úgyszólván szilajak s következőképpen egész lényökben is szenvedélyesek.¹⁰¹

Június végén már a kertek fáin vezetgetik családjukat, e közben a fiatalokat gondosan etetgetvén. Ilyenkor a hím néha meglehetősen messzire eltávozik eleségért, rovarokat, körtét, cseresznyét vagy más bogyókat keresve s azután szerzeményével nyílsebességgel repül vissza családjához; míg ellenben a nőstény ezalatt közelben marad, őrködve a kicsinyek felett s egy kis eleséget keresgélve.

A fiatalok folyvást csipognak, hangjukat a klyahi! glyahi!¹⁰² stb. szótagok közelítik meg leginkább. Az öregek ellenben, kivált a vadabb hímek, ha fészkeket vagy fiaikat veszély fenyegeti, erősen és csunyán – a macska hangjához hasonlóan – kiabálnak. – A fiatalok csakhamar elhagyják a fészket, mihelyest legelső tollaik kiütöztek s farkuk alig nőtt még egy hüvelyknyire (harmadfél centiméternyire); csak annyira megerősödtek légyen, hogy a galyakon már képesek magukat fentartani.

¹⁰⁰ Petényi barátja és proselytája.

¹⁰¹ Herman Ottó a Tolna megyei Vörösmalmon 1882-ben megfigyelte, hogy a sárgarigók a tó fűzfáiról a vízre csapva fecskemódra fürödtek.

¹⁰² Az y betű kiejtendő, mélyebben mint az i, magasabban mint az ü. – H. O.

Vonulás.

1834-ben a sárgarigók augusztus végén és szeptember első napjain költöztek el Budapest vidékéről. Ugyanazon év május 5-ikén már láttam néhányat – mint legelső megérkezetteket – a Hradek-várhegyen Turopolyánál. – Tavasszal csaknem valamennyi költöző madár között legkésőbb érkeznek meg, t. i. rendszeren csak akkor, midőn már nemcsak férgeket, hernyókat s egyéb rovarokat találnak táplálkozásukra, hanem már legalább néhány bogyó és gyümölcs, földi eper, körte stb. érőfélben van s megehető, tehát jóformán csak április végén vagy május elején.

Így 1835-ben e madarat csak május 1-én vettem legelőször észre a budapesti Nemzeti Múzeum kertjében. Egyébiránt az erdőkben néhány nappal előbb is megjelenhettek, minthogy költözködésük idején, mind tavasszal mind ősszel, minden erdős helyet fölkeresnek s még a falvak és városok minden nagyobb fákkal beültetett helyeit, kertjeit s a szőlőket is meglátogatják.

1835 júniusban az egész Bánságban találkoztam sárgarigókkal, különösen a német részekben s a oláh és illir határon, a hol az országutak legangyobbbrészt cseresznyefákkal vannak szegélyezve.

Az adonyi szigeten 1848 április végén és május elején már jócskán találtam sárgarigókat. Szüntelenül énekeltek s költőhelyeket vagy már építőanyagokat keresgélve csatangoltak. Régebben e szigeten még sűrűbben fordultak elő, de – minthogy nyáron a gyümölcsöt, különösen az édes fajta körtét is eszik – a csőszök sokat lelövöldöztek közülök.

Pilisen a báró Nyáry-féle kertben szintén hallottam egy párocskát május végén füttyögetni; s így azt mondhatjuk, hogy a sárgarigó egész alsó Magyarországon meglehetősen sűrűn előfordul és költ is, a hol alkalmas lombos fák s erdőcskék kínálnak lakásául.

Gömörben az Oriolus csak Rőczéig fordul elő itt-ott a völgyekben, de feljebb éjszakra már nem hatol; a mint ezt 1846-ban Wágner¹⁰³ Sumjáczbán beszélte nekem.

1845-ben az Oriolusok már május 13-án énekeltek az ercsii angolkertben. 1839 augusztus 12-ikén néhány madár még szép fuvolahangokon énekelt hébe-hóba a rákoskeresztúri kerti erdőben.

Selmeczen és legközelebbi környékén, valamint feljebb a mély erdőségekben és völgyekben északnyugot felé nem fordul elő; de már közvetlen Selmecz alatt Antalban, Báthnál, Bagonyánál már mindenütt, minthogy ott több tisztás hely s mezőségek vannak, tehát

¹⁰³ Petényi proselytája, kinek csinos ornithologiai gyűjteménye is volt.

már enyhébb legű a vidék.

Az Oriolus átalán véve is már inkább déli, afrikai typus.

De nemcsak hogy későn érkeznek meg hozzánk a sárgarigók, hanem korán el is távoznak, még pedig már augusztus vége felé. Így például 1854-ben vettem észre, hogy egy Oriolus család augusztus 21-ikén és 22-ikén Budapest kertjein vonult keresztül a Nemzeti Múzeum közelében; útközben igen erősen hivatották egymást, a nélkül azonban, hogy egyetlen fuvolaszerű hangot adtak volna.

Csalogató, hivatató füttyök. Éneklés, hang és beszéd.

E madár tulajdonképi éneke jelentéktelen, halk, töredezett hangokból álló csevegés, melybe hébe-hóba fuvolaszerű füttyögetése hangzik bele, ezáltal éneke fokozódik és kellemessé válik.

Legtöbbszörre ülve és pihenve énekel, tehát jobbadán dél idején, midőn már jóllakott és eléggé kitombolta magát s egy kissé megpihen.

Füttyögetése azonban csakugyan a legkellemesebb, legfuvolaszerűbb hangok egyike, Európának többi összes madaraié között. E hangok erősek, tiszták, teljes zengésűek, valódi értelemben fuvolaszerűek és fuvolahangok, melyek messziről kivehetők s a madár tanyájának egész vidékét kedvessé teszik. Hangzásuk körülbelül így fejezhető ki:

Filyo¹⁰⁴ – tlyio – tyokalyio! Tyilyiolyyio – tyiktlyio – tyikolyio!

Ibiryio – iolyó – iolyio! Tyioilyio – tyioblyio!

Triolyio – iolyo! – tyiolo – iolyo! Tyiolyo – blyioio!

Tyliolyio – tyioilyo! Tyioilyio – tyioblyio!

Triblyio – fidlo – flyio!

Tribidlyio – flyüo – bdlyio! Uilfö – flyüo – olyio!

Tyibilyio! – tutulyio!

E lágy hangokban gazdag tételeket aztán a szótagváltozás, hangsúlyozás és az előadás gyorsaságára nézve, alkalmasint kedélyhangulatának különbözősége és szeszélye szerint, idomítja, változtatja a végtelenségig.

Csevegésében sok hang hasonló a kasza azon pengéséhez, midőn fenőkövel élesítik; sőt némelyik hang hasonlít az egykerekű kenetlen targoncza nyikorgásához is.

¹⁰⁴ Itt is az y betű mélyebb az i-nél.

Merő ellentétben állanak azonban ama melodikus-fuvolaszerű hangjaival némely rikácsoló kiáltásai, melyeket akkor hallat, ha valamely gyanús alak közeledtét veszi észre; a melyek tehát óvakodásra figyelmeztető, ijedtséget és fájdalmat kifejező hangok. Ezek körülbelül így hangzanak:

Kvrr – vaerrr! Mrrrvzsii! Mrzsizsi!

Krrrzvaevae! Mrrraevzsevae!

E hangok sokban hasonlítanak a macska nyávogásához. Szerfelett kellemetlenül hangzanak és nehezen utánozhatók.¹⁰⁵

Ezeken kívül leggyakrabban hallat egészen rövid csalogató hangokat, melyek így hangzanak: Hu hu! heu hu!

¹⁰⁵ Legjobban még azáltal, hogy a kifeszített tenyérre erősen kicsucsorított szájjal hosszú csókot nyomunk. A fuvolázást s e csókot fölváltva utánozván, a féltékeny hím megfelelkezik óvatosságáról s bizton lövésre kapható. – *H. O.*